ASTAPUSPIKA

CHECKED 1

NILKAMAL BHATTACHARYA, M A

अष्टपुष्पिका ।

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य–एम. ए.-

षड्लिता ।

PUBLISHED BY
NANDKISHORE & BROS.
BENARES.

ASTAPUSPIKA

OR

A SANSKRIT ANTHOLOGY.

(WITH NOTES)

BY

NILKAMAL BHATTACHARYA, M A

Professor of Sanskrit, Central Hindu College,

BENARES HINDU UNIVERSITY

अष्टपुष्पिका ।

बनारसहिन्दुविश्वविद्यालयान्तर्गत-सेन्ट्रल हिन्दु कालेज्-

संस्कृताध्यापक-

श्रीनीलकमलभट्टाचार्य-एम. ए.

बङ्गलिपा ।

SECOND EDITION.

BENARES.

1927.

[PRICE RE. 1/12.

Copyright reserved by the Author.

PUBLISHED BY
NANDKISHORE & BROS.
CHOWK, BENARES

PRINTED :
he whole of the text and pages 1—51 of the Notes at the
Tara Printing Works, Benares, and the rest of the book
at the MAHAMANDAL PRESS BENARES.

- full of -

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The object of the present compilation is to provide a suitable reading book for Intermediate students The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles, as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for

* * * * *

The title of the work is षट्पुष्पिका—a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kādambarī and twice in the Harshacharita The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as लज्जा, दया, द्वेष, अरति, भक्ति and भगवद्विषया, with two others (which are क्षान्ति and अशोक according to one authority and धैर्य and चम्पक according to another). The adoption is somewhat unwarranted, पुष्प ordinarily, not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower'

The expression सत्यं शिवं सुन्दरम्, which appears at the opening page of the book requires a word of explanation It claims no upanishadic originality like तत्त्व मसि नम (ब्रह्म), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brāhma sect, after the upanishadic model, of the English phrase 'The true, the good and the beautiful' I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres

ts of the compilation, the first piece—
Raghu s ta[illegible]ion—has a peculiar interest for the historian
The conception, however, is not an original one, the poet
having undubitably had in view the Pandavas fashions of the
Mahabharata With all deference to what historians would
say on the point, my personal conviction (for which I reserve
my evidence) about the extent of India as pictured in the
piece takes me far beyond to Persia I may remark, en
passant, that the term [illegible], about the precise application
of which there is so much contention, applies in the context
to the Persians

* * * * *

The next piece—Rama's return to Ayodhya in an
aerial car—is an original conception, the poet having
borrowed the scene from the Ramayana The piece gives
an inkling to the scientific achievements of our ancestors

The third—Parvati's penance—sets forth an ideal of
unflinching devotion—the sine qua non of all true success
in life

The appreciation of the fourth—the fourth act of
the Śakuntala—finds expression in the couplet—[illegible]
[illegible] (?) । [illegible] ॥
The Prakrta portions, including the two गाथाs appear
in their Samskrit forms in this piece

The fifth—a touching scene of war—is an abridgment
of Acts IV and V of the Venisamhara compressed into one
Here, too the Prakrta portions are presented in their
Samskrit forms

The sixth—the story of Manchu—is full of dramatic interest literary beauty and practical instruction

The seventh—Śakuntala's advice to Chandrapida—is a mast-rpiece of prose The piece has been taken un mutilated, with eliminations of only two small points that seemed to jar on the sense of decency

The eighth—the story of Mahāśveta—is rich in scenes of romantic interest * * *

* * * * * * *

The Author

PREFACE TO THE SECOND EDITION

The present edition is a reprint of the first except that one piece the मोक्षविश्रान्ति which was found a little unsuitable, has been replaced by another—विष्णुचरित—from the same work (the Dasakumaracarita) and that the vocabulary, which cost more labour than it was of use to the student, has been incorporated with the notes, besides some minor changes here and there, in the shape, either of variants or eliminations The महाश्वेताख्यान, it should be mentioned, has been further abridged in the light of the student's capacities and the Sanskrit renderings of the two Prakrit verses occurring in the वज्रालग्न have been recast into a closer form to the original

Benares
July, 1927

The Author

अनुक्रमणिका ।

विषयः		पत्राङ्कः
१—रघु-दिग्विजयः	(रघुवंशम्)	१
२—रामचन्द्र-धनुरारोपवर्णनम्	(,,)	१०
३—पार्वती-तपश्चर्या	(कुमारसम्भवम्)	२५
४—प्रस्थानकौतुकम्	(शाकुन्तलम्)	५१
५—दुर्योधननिर्वेदः	(वेणीसंहारम्)	७७
६—विप्रचरितम्	(दशकुमारचरितम्)	८७
७—शुकनासोपदेशः	(कादम्बरी)	१०४
८—महाश्वेताश्रमवर्णनम्	(,,)	११२

अष्टपुष्पिका ।

"सत्यं शिवं सुन्दरम् ।"

रघुदिग्विजयः ।

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सचिवेव हुताशनः ॥ १ ॥
दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशाम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपंकयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥
समेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आदत्ते नाश्रियो रक्षन् नभस्यानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥
मन्दोत्कण्ठाः फलास्तेन गुणाधिक्यवता गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥
नयविद्भिर्नये तस्मिन् सद्वृत्तयोपदर्शितम् ।
पूर्वं पक्षावलम्बित्वमाश्रयदुस्तरः ॥ १० ॥
पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
भवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।
चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
लक्ष्यप्रशमनस्वस्थमधैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत् पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥
निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद् व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥
धार्मिके संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दृढा ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥
पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विजृम्भयामास न पुनः प्राप तद्भियम् ॥ १७ ॥

प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥
हंसश्रेणिषु तारासु कुमुदत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥
इक्ष्वाकुतनयादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्घातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥
प्रससादोदयादभ्रः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
घोरमिभवाराङ्कि क्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥
मदोदग्राः करेणवः सरितां कूलमुद्रजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महेन्द्रास्त्रस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥
प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहृताः ।
असूययेव तन्नागाः संलध्वेव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥
सरितः कुर्वती गाधाः पयश्चाश्यानकर्दमान् ।
यानायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥
तस्मै सम्यग् हुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्यजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥
स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
अवाकिरन् वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥
स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहितानिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥

रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥
प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥
मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्या सुप्तरा नदीः ।
विषमानि प्रकाशानि शक्तिमंत्राघकार स ॥ ३१ ॥
स सेनां महतीं कर्षन् पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥
त्याजितै. फलमुत्खातैर्मग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदध्वगो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
पौरस्त्यानेष आक्रामंस्तांस्तान्जनपदान्यथौ ।
आप तालीवनश्यामसुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा सरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाधित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
बङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥
आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः सवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
स वीर्यशुल्कां कपिशां सैन्यैर्वङ्गद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गर्वोत्पवेदिनः ॥ ३९ ॥

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥
द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तस्य नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥
ताम्बूलीनां दलैस्तस्य रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥
गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥
ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाधृष्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
स सैन्यपरिभोगेण गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥
बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्धान्तहरिता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥
ससञ्जुरुच्यश्रुणानामेलानामुपतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नाशक्नुवत् करिणां प्रैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥
दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पार्श्वाः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥
ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम् ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तरेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्या शैलौ मलयदुर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रम सह्यं दूरान्मुक्तमृदन्यता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्खलांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥
तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इनार्णवः ॥ ५३ ॥
भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥
मुरलामार्दवोद्भूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥
अभ्यभूयत वाहानां चरता गात्रशिञ्जितैः ।
घर्मभिः पवनोद्भूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।
कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥
अथकाशं किलोद्वाह्यग्रामाद्याभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन स्वयं करम् ॥ ५८ ॥
मल्लेभदन्तोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥
पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥
यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥

संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥
मल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥
अपनीतशिरस्त्राणाः शंसास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥
विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षामण्डपभूमिषु ॥ ६५ ॥
ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
हरैरुष्ट्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥
विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।
दधुर्बर्हाजिनः स्कन्धैस्सप्तकुद्मदेसरान् ॥ ६७ ॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
काम्बोजा. समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरुत्तोदैः साधंमानताः ॥ ६९ ॥
तेषां सदश्वमूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराशयः ।
उपदा विविशु शश्वन्नोत्सेका कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥
ततो गौरीगुरुं शैलमारोहाश्वसाधनः ।
घर्षयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
शशंस तुल्यसत्त्वाना सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥

मूलेषु मर्मरीमूला· घोचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥
विश्रश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
द्रुपदो पासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
सरलासक्तमाबद्धप्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
तस्योत्तृष्टनिनादेषु कण्ठरज्जुलतत्रुचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥
तत्र जन्यरघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥
शरैकसंघसङ्घट्टान् स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोद्दाहरणं घाह्नो गोपयामास किन्नरान् ॥ ७८ ॥
परस्परेण विश्रान्तरेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥
तत्रादोभ्य यशोराशिं निवेश्यारुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरुपधानं इव ह्रियम् ॥ ८० ॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन् प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तप्तजाम्बूनदां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥
न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथचर्मरजोऽप्यस्य क्व घ्नद्ध पताकिनीम् ॥ ८२ ॥
तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरत्यानुपकरोध यैः ॥ ८३ ॥

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेणच्छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥
इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्नाशां द्युसद्मस्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥
स विश्वजितमाजह्रे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥
सन्धान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभि-
र्गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥ ८७ ॥
ते रेवाध्वनकुलिशाभपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्कुलीयु चक्रु-
र्मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

रामचन्द्रवंनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मनः शब्दगुण गुणज्ञः
पद् विमानेन विगाह्यमानः ।
। रत्नाकर धौदय मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥ १ ॥
यैदेहि पश्यामलयाद्धिभक्तं
मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम् ।
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नम्
आकाशमाविष्कृतचारुतारम् ॥ २ ॥
गुणैर्यियक्षोः कपिसैन्य मध्ये
रसातल सक्षमिते तुरङ्गे ।
तदर्थमुर्वीमवदार्य्यद्भि.
पूर्वैः किलाय परिवर्धितो नः ॥ ३ ॥
गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विवृद्धिमत्राप्नुवते धरूनि ।
अयिन्धनं वह्निमसौ निमर्ति
ब्रह्मादन ज्योतिरजन्यनेन ॥ ४ ॥
ता तामवस्थां प्रतिपद्यमान
स्थितं दश व्याप्य दिशो महिम्ना ।
विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्
ईदृक्तया रूपमियत्तया वा ॥ ५ ॥

नाभिप्रबुद्धाम्बुरुहासनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा ।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान्पुरुषोऽधिशेते ॥ ६ ॥
पक्ष्मच्छिदा गोत्रभिदाऽप्यगन्धा-
शरण्यमेनं शतधो महीध्राः ।
नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो
घर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ ७ ॥
रसातलादादिभवेन पुंसा
भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः ।
अस्याब्जमग्नः प्रलयप्रबुद्धं
मुहुर्वपुर्घूर्णनं बभूव ॥ ८ ॥
मुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः
स्वयं तरङ्गाधरदानदक्षाः ।
अनन्यसामान्यफलप्रवृत्तिः
पितृत्यसौ पाययते च सिन्धूः ॥ ९ ॥
ससत्त्वमादाय नदीमुखाम्भः
सम्मीलयन्तो विवृताननत्वात् ।
अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रै-
रध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥
मातङ्गनक्रैः सहसोत्पतद्भि-
र्भिन्धान्द्विधा पश्य समुद्रफेनान् ।

कपोलसंसर्पितया प पर्पां
भजन्ति पर्णत्वणचामरत्वम् ॥ ११ ॥
पेलानिलाय प्रहृता भुजङ्गा
महोर्मिविस्फूर्जथुनिर्विशेषाः ।
सूर्यांशुसम्पर्कसमृद्धरागै-
र्व्यज्यन्त एते मलिमि फणस्थै ॥ १२ ॥
तवाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतत्सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वांकुरमोतमुत क्वचित्
फलेशादपनामनि शस्त्रयूथम् ॥ १३ ॥
प्रवृत्तमात्रेण पयांसि पातुम्
आवर्तवेगाद् भ्रमता घनेन ।
आभाति भूयिष्ठमय समुद्र
भ्रमध्यमानो गिरिणेव भूयः ॥ १४ ॥
दूरादयश्चक्रनिभस्य तन्वी
तमालतालीवनराजिनीला ।
आभाति घेला लवणाम्बुराशे-
र्धारानिबद्धेव कलङ्करेखा ॥ १५ ॥
घेलानिल केतकरेणुभिस्ते
सम्भावयत्याननमाधताम्रि ।
सामस्तमं मण्डनपालहाने-
र्बिम्बाधरबन्धतृष्णम् ॥ १६ ॥

एते वयं सैकतभिन्नशुक्ति-
पर्यस्तमुक्तापटले पयोधेः ।
प्राप्ता मुहूर्तेन विमानवेगाद्
कूलं फलावर्जितपूगमालम् ॥ १७ ॥

कुरुष्व तावत्करभोरु पश्चा-
न्मार्गं मृगप्रेक्षिणि दृष्टिपातम् ।
एषा विदूरीभवतः समुद्राद्
सकानना निष्पतनीव भूमिः ॥ १८ ॥

क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणां
क्वचिद् घनानां पततां क्वचिच्च ।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः
प्रवर्तते पश्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

असौ महेन्द्रद्विपदानगन्धी
-न्विमार्गगावीचिविमर्दशीतः ।
आकाशवायुर्दिनयौवनोत्थान्
आचामति स्वेदलवान्मुखे ते ॥ २० ॥

करेण वातायनलम्बितेन
स्पृष्टस्त्वया चण्डि कुतूहलिन्या ।
आमुञ्चतोवाभरणं द्वितीयम्
उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते ॥ २१ ॥

अमी जनस्थानमपोढविघ्नं
मत्वा समारब्धनवोटजानि ।

अध्यासते धीरभृतो यथास्वं
चिरोज्झितान्याश्रममण्डलानि ॥ २२ ॥
सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदर्शयत त्वच्चरणारविन्द-
विश्लेषदुःखादिव यद्धमौनम् ॥ २३ ॥
त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता
तं मार्गमेताः कृपया लतां मे ।
अदर्शयन् चक्षुमशक्नुवत्य
श्चाणाभिरावर्जितपल्लवाभिः ॥ २४ ॥
मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षा-
स्तवागतिज्ञं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्
उत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि ॥ २५ ॥
एतद्गिरेर्मौल्यवत पुरस्ता-
दाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च
त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥ २६ ॥
गन्धश्च धाराहतपल्वलानां
कादम्बमर्धोद्गतकेशरञ्च ।
स्निग्धाश्च केकाः शिखिनां बभूवु-
र्पस्मिन्नसह्यानि विना त्वया मे ॥ २७ ॥

पूर्वानुभूतं स्मरता च यत्र
कण्ठोत्तरं भीरु तवोपगूढम् ।
गुहाविसारोत्थविवाहितानि
मया कथञ्चिद्वनगर्जितानि ॥ २८ ॥

आसारसिक्तक्षितिवाष्पयोगा-
न्नामत्तिणोद्गु यत्र विभिन्नरेखैः ।
विडम्ब्यमाना नरकन्दलैस्ते
विवाहधूमारुणलोचनश्रीः ॥ २९ ॥

उपान्तवानीरवनोपगूढा-
न्यालक्ष्यपारिप्लवसारसानि ।
दूरावतीर्णा पिबतेव खेदा-
दनूनि पद्मासलिलानि दृष्टिः ॥ ३० ॥

अन्नाविधुक्तानि रथाङ्गनाम्नाम्
अन्योन्यदत्तोत्पलकेसराणि ।
छन्नानि दूरान्तरवर्तिना ते
मया प्रिये सस्पृहमीक्षितानि ॥ ३१ ॥

इमां तटाशोकलताञ्च तन्वीं
स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम् ।
त्वत्सन्निधुद्धया परिरब्धुकामः
सौमित्रिणा साश्रुमहं निषिद्धः ॥ ३२ ॥

अमूर्विमानान्तरलम्बिनीनां
श्रुत्वा स्वनं काञ्चनकिङ्किणीनाम् ।

प्रत्युद्व्रजन्तीव समुत्पतन्त्यो
गोदावरीसारसपङ्क्तयस्त्वाम् ॥ ३३ ॥
यया त्वया पेशलमप्ययापि
घटाम्बुसंवर्धितबालचूता ।
आनन्दयत्युन्मुखकृष्णसारा
दृष्टा चिरात्पञ्चवटी मनो मे ॥ ३४ ॥
अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्त-
स्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्यदुत्सङ्गनिषण्णमूर्ध्वं
स्मरामि धानीरगृहेषु सुप्तः ॥ ३५ ॥
भ्रूभेदमात्रेण पदान्मघोनः
प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार ।
तस्याविलाम्भःपरिशुद्धिहेतो-
र्भीमो मुनेः स्यानपरिग्रहोऽयम् ॥ ३६ ॥
श्वेताग्निधूमाग्रमनिन्धकीर्तेः
स्तस्येदमाक्रान्तविमानमार्गम् ।
ज्ञात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः
समश्नुते मे लघिमानमात्मा ॥ ३७ ॥
एतन्मुनेर्मानिनि शालकर्णेः
पञ्चाप्सरो नाम विहारवारि ।
आमाति पर्यन्तघनं विदूरा-
दम्भेयान्तरालस्थमिवेन्दुबिम्बम् ॥ ३८ ॥

पुरा स दर्भाङ्कुरमात्रवृत्ति-
श्चरन्मृगैः सार्धमृषिर्मघोना ।
समाधिभीतेन किलोपनीतः
पञ्चाप्सरोयौवनकूटबन्धम् ॥ ३९ ॥

तस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतमृदङ्गघोषः ।
वियद्वृतः पुष्पकचन्द्रशाला
क्षणं प्रतिध्वनमुखराः करोति ॥ ४० ॥

हविर्भुजामेधवतां चतुर्णां
मध्ये ललाटन्तपसस्तसप्तिः ।
असौ तपस्त्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥ ४१ ॥

अमुं सहासप्रहितेक्षणानि
व्याजार्घसन्दर्शितमेखलानि ।
नालं विकर्तुं जनितेन्द्रियक्षं
सुराङ्गनाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ४२ ॥

पयोऽब्दमालावलय मृगाणां
कण्डूयितारं कुशसूचिलावम् ।
समाजने मे भुजमूर्ध्वबाहुः
सव्येतरं प्राग्वमितः प्रयुङ्क्ते ॥४३॥

याचंयमत्वात्मगतिं ममैष
कम्पेन किञ्चित् प्रतिगृह्य मूर्ध्नः ।

दृष्टिं विमानव्यवधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्चिषि संविधत्ते ॥ ४४ ॥
अदः शरण्यं शरभङ्गनाम्न-
स्तपोवनं पावनमाहिताग्नेः ।
चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निं
यो मन्त्रपूतां तनुमप्यहौषीत् ॥ ४५ ॥
छायाविनीताध्वपरिश्रमेषु
भूयिष्ठसम्भाव्यफलेष्वमीषु ।
तस्यातिथेर्नामधुना सपर्यां
स्थिता सुपुत्रेष्विव पादपेषु ॥ ४६ ॥
धारास्यनोद्गारिदरीमुखोऽसौ
शृङ्गामलन्नाम्बुदवप्रपङ्क्तिः ।
बभाति मे धन्वुरगाधि चक्षु-
र्दूरं फलुघ्नानिव चित्रकूटः ॥ ४७ ॥
एषा प्रसन्नस्तिमितप्रवाहा
सरिद्वधूरान्तरमावतन्वी ।
मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे
मुक्तावली कण्ठगतेव भूमेः ॥ ४८ ॥
अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः
प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।
यवाङ्कुरापाण्डुरपोलशोभी
मयायतस्ते परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

अनिग्रहत्रासविनीतसत्त्वम्
अपुष्पलिङ्गारफलबन्धिवृत्तम् ।
वनं तपःसाधनमेतदन्ते-
वाविष्कृतोदग्रतरप्रभावम् ॥ ५० ॥

अत्राभिषेकाय तपोधनानां
सप्तर्षिहस्तोद्धृतहेमपद्माम् ।
प्रवर्तयामास किलानुसूया
त्रिस्रोतसं त्र्यम्बकमौलिमालाम् ॥ ५१ ॥

धीरासनैर्ध्यानजुषामृषीणाम्
अमी समाध्यासितवेदिमध्याः ।
नियातनिष्कम्पतया विभान्ति
योगाधिरूढा इव शाखिनोऽपि ॥ ५२ ॥

त्वया पुरस्तादुपयाचितो यः
सोऽयं वरः श्याम इति प्रतीतः ।
राशिर्मणीनामिव गारुडानां
सपद्मरागः फलितो विभाति ॥ ५३ ॥

क्वचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलै-
र्मुक्तामयो यष्टिरिवानुविद्धा ।
अन्यत्र माला सितपङ्कजानाम्
इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥ ५४ ॥

क्वचित्खगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गवतीव पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्र
भक्तिर्भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥
क्वचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभि-
श्छायाविलीनैः शबलीकृतेव ।
अन्यत्र शुभ्रा शरदभ्रलेखा
रन्ध्रेष्विवालक्ष्यनभःप्रदेशा ॥ ५६ ॥
क्वचिच्च कृष्णोरगभूषणेव
भस्माङ्गरागा तनुरीश्वरस्य ।
पश्यानवद्याङ्गि विभाति गङ्गा
भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥
समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते
पूतात्मनामत्र किलाभिषेकात् ।
तत्त्वावबोधेन विनापि भूय-
स्तनुत्यजां नास्ति शरीरबन्धः ॥ ५८ ॥
पुरं निषादाधिपतेरिदं तद्
यस्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।
जटासु यद्बाष्पजलप्लुतासु
कैकेयि कामाः फलितास्तवेति ॥ ५९ ॥
पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां
निर्विष्टहेमाम्बुजरेणु यस्याः ।
आक्षं सरः कारणमास्ववाचो
युद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

जलानि या तीरनिखातयूपा
घहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
तुरङ्गमेधावभृथावतीर्णै-
रिज्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि ॥ ६१ ॥

यां सैकतोत्सङ्गसुखोचितानां
प्राज्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
सामान्यधात्रीमिव मानसं मे
सम्भावयत्युत्तरकोशलानाम् ॥ ६२ ॥

सेयं मदीया जननीव तेन
मान्येन राज्ञा सरयूर्वियुक्ता ।
दूरे वसन्तं शिशिरानिलैर्मां
तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ ६३ ॥

विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्
यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ ६४ ॥

अद्धा श्रियं पालितसङ्गराय
प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन्
संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ ६५ ॥

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः
पश्चाद्व्यवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यै सह चीरवासा
मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ ६६ ॥
पित्रा विसृष्टां मदपेक्षया यः
श्रियं युवाप्यङ्गगतामभोक्ता ।
यन्ति वर्षाणि तया सहोग्रम्
अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ ६७ ॥
एतावदुक्त्वति दाशरथौ तदीयाम्
इच्छां विमानमधिदेवतया विदित्वा ।
ज्योतिष्पथादवततार सविस्मयामि-
र्बद्धोत्सवं प्रकृतिभिर्भरतानुगामिः ॥ ६८ ॥
तस्मात्पुरःसरविभीषणदर्शितेन
सेवाविचक्षणहरीश्वरदत्तहस्त ।
यानादवातरददूरमहीतलेन
मार्गेण भक्तिरचितस्फटिकेन रामः ॥ ६९ ॥
इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य
स भ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्रौ
तद्दत्तपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥ ७० ॥
श्मश्रुप्रवृद्धिजनिताकृतिविक्रियांश्च
सद्यान्प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।
अन्वग्रहीत्प्रणमतः शुभदृष्टिपातैः
धार्तानुयोगमधुराक्षरया च वाचा ॥ ७१ ॥

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एव समरेषु पुरःप्रहर्ता ।
इत्यादृतेन कथितो रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे ॥ ७२ ॥

सौमित्रिणा तदनु संसस्वजे स चैनम्
उत्थाप्य नम्रशिरसं भृशमालिलिङ्ग ।
रूढेन्द्रजित्प्रहरणव्रणकर्कशेन
क्लिश्यन्निवास्य भुजमध्यमुरःस्थलेन ॥ ७३ ॥

रामाज्ञया हरिचमूपतयस्तदानीं
कृत्वा मनुष्यवपुराकरुहुर्गजेन्द्रान् ।
तेषु क्षरत्सु बहुधा मदवारिधाराः
शैलाधिरोहणसुखान्युपलेभिरे ते ॥ ७४ ॥

सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणां
भेजे रथान्दशरथप्रभवानुशिष्टः ।
मायाविकल्परचितैरपि ये तदीयै-
र्न स्यन्दनैस्तुलितकृत्रिमभक्तिशोभाः ॥ ७५ ॥

भूयस्ततो रघुपतिर्विलसत्पताकम्
अध्यास्त कामगति सावरजो विमानम् ।
दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तापापतिस्तरलविद्युदिवाम्रवृन्दम् ॥ ७६ ॥

वज्रेश्वरेण जगतां प्रलयादिवोर्वी
वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः ।

रामेण मैथिलसुतां दशकण्ठहच्छ्रात्
प्रत्युद्गतां धृतिमतीं भरतो ववन्दे ॥ ७७ ॥
लङ्केश्वरप्रणतिभङ्गदृढव्रतं तद्
वन्द्यं युगं चरणयो र्जनकात्मजायाः ।
ज्येष्ठानुवृत्तिजटितं च शिरोऽस्य साधो-
रन्योन्यपावनमभूदुभयं समेत्य ॥ ७८ ॥
कोशार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा
काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्यः
साकेतोपवनमुदारमध्युवास ॥ ७९ ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

तया समत्व दहता मनोभव
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपता
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मन ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वय
तथाविध प्रेम पतिश्च तादृश ॥ २ ॥
निशम्य चैना तपसे कृतोद्यमा
सुता गिरीशप्रतिलब्धमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य बाहुना
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिता सन्ति गृहेषु देवता
स्तप क्व वत्से क्व च तावक वपु ।
पद सहेत भ्रमरस्य पेलव
शिरीषपुष्प न पुन पतत्रिण ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुता
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निस्रामभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥
कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥
अथानुरूपाभिनिवेशनोपिता
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात्प्रथित तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिवप्रियम् ॥ ७ ॥
विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलम्बितं चन्दनम् ।
वदन्ध बालारुणमम्बु धत्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥
यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहै-
र्जटाभिरप्येवमभूच्चदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥
प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
बलाय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

विसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽस्त्रसूत्रप्रणयी तया करः ॥ ११ ॥

महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतै
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥

पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥

अतन्द्रिता सा स्वमपेय वृत्तकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्न्यवर्धयत् ।
गुहोऽपि येषां प्रथमात्मजन्मनां
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालिता-
स्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
पुरः सखीनामिमीत लोचने ॥ १५ ॥

कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम् ।

दिदृक्षवस्तामृषयोभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वय समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सर
द्रुमैरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानल
तपोधन तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
यदा फल पूर्वतप समाधिना
न तावता लभ्यममस्त काङ्क्षितम् ।
तदानपेक्ष्य स्वशरीरमार्दव
तपो महत्सा चरितु प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
क्रम यथौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीना चरित व्यगाहत ।
भुव वपु काञ्चनपद्मनिर्मित
मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णा ज्वलता हविर्भुजा
शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्
अनन्यदृष्टि सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्त सवितु गभस्तिभि
र्मुख तदीय कमलश्रिय दधौ ।
अपाङ्गयो केवलमस्य दीर्घयो
शनै शनै श्यामिकया कृत पदम् ॥ २१ ॥

अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मय ।
बभूव तस्याः किल पारणाविधि-
र्न वृत्तवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥
निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन सा ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवै-
र्भुवा सहोष्माणमुञ्झदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥
स्थिताः क्षण पद्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥
शिलाशया तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितेस्तडिन्मरै-
र्महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥
निनाय सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥
मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपल्लवोभिना ।

तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां
सरोजसन्धानमिवाकरोदपाम् ॥ २७ ॥
स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
बभूवतुर्वृक्षजलैः पुराविदः ॥ २८ ॥
मृणालिकापेलवमेवमादिभि-
र्व्रतैः क्षमक्लमपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ॥ २९ ॥
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्ध प्रथमाश्रमो यथा ॥ ३० ॥
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वतिगौरवाः क्रियाः ॥ ३१ ॥
विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रम नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमम् ॥ ३२ ॥

अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ॥ ३३ ॥
अपि त्वदावर्जितवारिसम्भृतं
प्रवालमासामनुबन्धि बीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ॥ ३४ ॥
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मन.
फलस्यदर्शनव्यापहारिषु ।
य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनै-
स्त्वदाक्षिसादृश्यमिव प्रयुञ्जते ॥ ३५ ॥
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ॥ ३६ ॥
विकीर्णसप्तर्षिवलिप्रहासिभि-
स्तया न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलै-
र्महीधरः पावित एष सान्वयः ॥ ३७ ॥
अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।

त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ॥ ३८ ॥
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं सम्प्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां सप्तपगामि सङ्गतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ॥ ३९ ॥
अतोऽत्र किञ्चिद् भयतीं यदुद्यमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापल ।
अयं जन प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद्रहस्य प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधस-
स्त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नव वय-
स्तप.फलं स्यात् किमतः पर वद ॥ ४१ ॥
भवत्यनिष्टादपि नाम दु:सहा-
न्मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।
विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च कृशोदरि त्वयि ॥ ४२ ॥
अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृति-
र्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत्पन्नगरत्नसूचये ॥ ४३ ॥

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४४ ॥

दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥ ४५ ॥

निवेदितं निःश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥ ४६ ॥

अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः
कपोलदेशे कलमाग्रपिङ्गलाः ॥ ४७ ॥

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां
दिवाकरोष्ट्रप्रविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्कलेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतसः कस्य मनो न दूयते ॥ ४८ ॥

अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यच्चतरावलोकिनः ।

करोति लक्ष्य चिरमस्य चक्षुषो
न वक्तुमात्मीयमरालपक्ष्मणः ॥ ४९ ॥
कियच्चिरं शाम्यसि गौरि चिन्यते
ममापि पूर्वाश्रमसञ्चितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्व कांक्षितं
वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ॥ ५० ॥
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंभितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
चिरर्तितानयननेनमंचत ॥ ५१ ॥
सखी तदीया नमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो नय चेत् कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृत तप साधनमेतया वपुः ॥ ५२ ॥
इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रिय-
श्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणि पतिमाप्तुमिच्छति ॥ ५३ ॥
असह्यहुङ्कारनिवर्तित. पुरा
पुरारिमप्राप्तमुख शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्-
विशीर्णमूर्त्तेरपि पुष्पधन्वनः ॥ ५४ ॥

तदा प्रभृत्युन्मदना ।पतुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥ ५५ ॥

उपात्तवर्णे चरिते ।पनाकिनः
सवाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किन्नरराजकन्यका
वनान्तसङ्गीतसखीरुदैरयत् ॥ ५६ ॥

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवा-
गसत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धनः ॥ ५७ ॥

यदा वृथैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तोल्लिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ॥ ५८ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-
रपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहासाभिरनुज्ञया गुरो-
रियं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ॥ ५९ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंभवः ॥ ६० ॥
न वेद्मि सा प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरुच्चैरभिदोचरीकृताम् ।
तप इयामभ्युपपत्स्यते सखी
घृणेव सीता तदधमर्हताम् ॥ ६१ ॥
अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमाम्
अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
अथामहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथञ्चिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह सा विदितो महेश्वर-
स्तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥

अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।
करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥

त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥

चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमन्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥ ६८ ॥

अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवद्भ्रुलतं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चितासंस्तरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥

इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमतो कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्त्रमपि त्रिलोचने ॥ ७२ ॥
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः
क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसङ्गिया ॥ ७३ ॥
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
त्रिलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ॥ ७४ ॥
उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।
अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनाम् ॥ ७५ ॥
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः
किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥ ७६ ॥

अकिञ्चन सन् प्रभवः स सम्पदां
त्रिलोकनाथ पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूप शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविद पिनाकिनः ॥ ७७ ॥

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपु ॥ ७८ ॥

तदङ्गसंसर्गमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।
तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युत
विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ॥ ७९ ॥

असम्पदस्तस्य वृषेण गच्छत
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ॥ ८० ॥

विवक्षता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीश प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥ ८१ ॥

अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु स ।

ममाद्य भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ ८२ ॥
निवायतामालि किमप्ययं बटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥८३ ॥
इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल बाला स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां हृतस्मितः
समालालम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवता विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकौतुकम् ।

(अथ प्रविशत कुसुमावचय नाटयन्त्यौ सख्यौ) ।

अनसूया—प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्वृत्तकल्या-
ण शकुन्तला अनुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे
हृदयं तथाप्येतावच्चिन्तनीयम् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—अद्य स राजर्षिरिष्टिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसृष्ट
आत्मनो नगरं प्रविश्यान्त पुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं
स्मरति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विस्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुण-
विरोधिनो भवन्ति । तात इदानीमिमं वृत्तान्तं श्रुत्वा न
जाने किं प्रतिपत्स्यत इति ।

अनसूया—यथाहं पश्यामि तथा तस्यानुमतं भवेत् ।

प्रियंवदा—कथमिव ।

अनसूया—गुणवते कन्यका प्रतिपादनीयेति प्रथमः सङ्कल्पः ।
तं यदि दैवमेव सम्पादयति नन्वप्रयासेन कृतार्थो गुरु-
जनः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं विलोक्य) सखि, अवचितानि बलि-
कर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ।

अनसूया—ननु प्रियसख्या शकुन्तलाया. सौभाग्यदेवताऽर्च्ये-
नीया ।

प्रियंवदा—युज्यते । (तदेव कर्माभिनयतः ।)

(नेपथ्ये)—अयमहं भो. ।

अनसूया—(फलं दत्त्वा) सखि, अतिथीनामिव निवेदितम् ।

प्रियंवदा—ननूटजे सन्निहिता शकुन्तला । (आत्मगतम्)
अद्य पुनर्हृदयेनासन्निहिता ।

अनसूया—भवतु, अलमेतावद्भि' कुसुमैः । प्रस्थिते ।)

(नेपथ्ये)—आ. अतिथिपरिभाविनि,
विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्
कथां प्रमत्त. प्रथम कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव सवृत्तम् । कस्मि-
न्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला । (पुरोऽवलोक्य)
न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासा. सुलभकोपो
महर्षि' । तथा ह्यल्पाऽविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।
कोऽन्यो हुतवदाहग्धु प्रभवति ।

अनसूया—गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनं यावदहमर्घोद-
कमुपकल्पयामि ।

प्रियंवदा—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

अनसूया—(पदान्तरे स्खलितं निरूप्य) अहो आवेगस्त-

लितया गत्या प्रस्थितं मेऽग्रहस्तान्पुष्पभाजनम् । (पुष्पोच्चयं रूपयति ।)

(प्रविश्य) प्रियंवदा—सखि, प्रकृतिवक्रः स कस्यानुनयं प्रतिगृह्णाति । किमपि पुन सानुक्रोशः कृतः ।

अनसूया—(सस्मितम्) तस्मिन्यद्येतदपि । कथय ।

प्रियंवदा—यदा निवर्तितु नेच्छति तदा विज्ञातितो मया 'भगवन्, प्रथममिति प्रेक्ष्याविज्ञाततपःप्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवतैकोऽपराधो मर्षयितव्यः' इति ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्त्वभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते' इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः ।

अनसूया—शक्यमिदानीमाश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिनद्धम् । तस्मिन्स्वार्थानोपाया शकुन्तला भविष्यति ।

प्रियंवदा—सखि, पहि देवकार्यं तावदस्या निर्वर्तयावः ।

(परिक्रामत ।)

प्रियंवदा—(अवलोक्य) अनसूये, प्रेक्षस्व तावद्बामहस्तोपहितवदनाऽऽलिखितेव प्रियसखी । भर्तृगतया चिन्तया आत्मानमपि नैषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् ।

अनसूया—प्रियंवदे, द्वयोरेव नौ मुखे एष वृत्तान्तश्चिन्त्यतु ।
रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ।

प्रियंवदा—क इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।

(उभे निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ।)

शिष्यः—येनोपलक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासाद्उपावृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्तावद्वलोकयामि कियद्वशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनाम्
आविष्कृतोऽरुणपुरःसर एकतोऽर्कः ।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥ २ ॥

अपि च—

अन्वह्नितेऽपि शशिनि सैव कुमुद्वती मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥ ३ ॥

अपि च—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रक्षयत्यभ्रसन्ध्या
दाभं मुञ्चत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।
वेदिप्रान्तात्खुरविलिखितादुत्थितश्चैप सद्यः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

(प्रविश्यापटीक्षेपेण)

अनसूया—यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्यैतन्न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम् ।

शिष्य.—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रान्तः)

अनसूया—प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानीं सकामो भवतु येनासत्यसन्धे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा दुर्वाससः शाप एप विकारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिस्तादृशानि मन्त्रयित्वैतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न विसर्जयति । (विचिन्त्य) तदितोऽभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विसृजाम । दुःखशीले तपस्विजने कोऽभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थंगतेऽस्माभिः किं करणीयम् ।

(प्रविश्य) प्रियंवदा—(सहर्षम्) सखि, त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्तयितुम् ।

अनसूया—सखि, कथमेतत् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुरभयितमल्लिका शकुन्तला-
सकाशं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—तावदेनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तात-
काश्यपेन एवमभिनन्दितम् 'दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि
यजमानस्य पावक एवाहुति पतिता । यत्से, सुशिष्यपरि-
दत्तेव विद्या शशोचनीयासि संवृत्ता । अथैव ऋषिप्रति-
रक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं विसर्जयामि' इति ।

अनसूया—अथ केन सूचितस्तातकाश्यपस्य वृत्तान्त' ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं भविष्यस्य शरीर विना छन्दोमय्या वाचा ।

अनसूया—(सविस्मयम्) कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।
अवेहि तनयां ब्रह्मन्नग्निगर्भां शमीमिव ॥ ५ ॥

अनसूया—(प्रियंवदामाश्लिष्य) सखि, प्रियं मे प्रियं मे । कि-
मत्यर्थमेव शकुन्तला नीयते इत्युत्कण्ठासाधारणं परि-
तोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा—सखि, आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः । सा
तपस्विनी निर्वृता भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतस्मिंश्चूतशाखावलम्बिते नारिकेलसम्पुटके
एतन्निमित्तमेव कालान्तरदत्ता निक्षिप्ता मया केशरमालिका ।
तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावदहमपि मृगरोचना
तीर्थमृत्तिका दूर्वाकिसलयानीति मङ्गलसमालम्भनानि
विरचयामि ।

प्रियंवदा—तथा क्रियताम् ।

(अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ।)

(नेपथ्ये)—गौतमि, आदिश्यन्तां शार्ङ्गरवमिश्राः शकुन्त-
लानयनाय ।

प्रियंवदा—(कर्णं दत्त्वा) अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु
हस्तिनापुरगामिन ऋषय शब्दायन्ते ।

(प्रविश्य समालम्भनहस्ता) अनसूया-सखि, एहि गच्छावः ।

(परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) एषा सूर्योदय एव शिखामञ्चिता
प्रलोष्टनीवारहस्तामि स्वस्तिवाचनिकामिस्तापसीभिरभिन-
न्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।

(उपसर्पतः ।)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापाराऽऽसनस्था शकुन्तला ।)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जाते, भर्तुर्बहुमानसूचकं
महादेवीशब्दं लभस्व ।

द्वितीया—वत्से, वीरप्रसविनी भव ।

तृतीया—वत्से, भर्तुर्बहुमता भव ।

(आशिषो दत्त्वा गौतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ।)

सख्यौ—(उपसृत्य) सखि सुखमज्जनं ते भवतु ।

शकुन्तला—स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम् ।

सख्यौ—(मङ्गलपात्राण्यादायोपविश्य) सखि, सज्जा भव
यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयावः ।

शकुन्तला—इदमपि खलु मन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीम-
एडनं भविष्यति । (घाष्प विकृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचित न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अश्रूणि
प्रमृज्य नाट्येन प्रसाधयत' ।)

प्रियंवदा-आभरणोचितं रूपमाश्रमसुलभै प्रसाधनै विप्रकार्यते ।
(प्रविश्योपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्क्रियतामनघमहती । (सर्वा विलोक्य विस्मिता ।)

गौतमी—वत्स नारद, कुत एतत् ।

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीय.—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः 'शकुन्त-
लाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरत' इति । तत इदानीम्—

क्षौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं
निष्ठ्यूतश्चरणोपरागसुभगो लाक्षारसः केनचित् ।
अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितै-
र्दत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य) हला, अनयाऽभ्युपपत्त्या
सूचिता ते भर्तुर्गृहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः । (शकुन्तला
व्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, पह्लवभिरुत्कीर्णाय काश्यपाय वनस्पतिसेवां
निवेदयावः ।

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्तौ ।)

सख्यौ—अये, अनुपभुक्तभूषणोऽयं जन. । चित्रकर्मपरिचये-
नाङ्गेषु ते आभरणविनियोगं कुर्वः ।
शकुन्तला—जाने वां नैपुणम् । (उभे नाटयेनालङ्कुरुतः) ।
(ततः प्रविशति स्नानार्तीर्णः काश्यपः ।)
काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥७॥
(परिक्रामति ।)

सख्यौ—हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परिधेहि
साम्प्रतं क्षौमयुगलम् । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते ।)
गौतमी—जाते, एष ते आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परिष्वज-
माल इव गुरुरुपस्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।
शकुन्तला—(सव्रीडम्) तात, वन्दे ।
काश्यपः—ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।
सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ८ ॥
गौतमी—भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः ।
काश्यपः—वत्से, इतः सयोहुतानग्नीन् प्रदक्षिणीकुरुष्व ।
(सर्वे परिक्रामन्ति) ।
काश्यपः—(ऋक्छन्दसाऽऽस्ते)

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः
समिद्धन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपाग्नन्तो दुरित हव्यगन्धै-
र्धैतानास्त्या यहय पाययन्तु ॥ ६ ॥

प्रतिष्ठस्वेदानीम् । (सदृष्टिक्षेपम्) क्व ते शार्ङ्गरवमिश्रा ।

(प्रविश्य) शिष्य —भगवन्, इमे स्म ।

काश्यप —भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरव —इत इतो भवतो । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यप —भो भो सन्निहितास्तपोवनतरव ,

पातुन प्रथम व्यवस्यति जल युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवता स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये व कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सव
सेय याति शकुन्तला पतिगृह सर्वनुज्ञायताम् ॥ १० ॥

(कोकिलरव सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला
तरुभिरिय वनवासबन्धुभि ।
परभृतविरुत यत
प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मन ॥ ११ ॥

(आकाशे)—

रम्यान्तर. कमलिनीहरितै सरोभि
श्छायाद्रुमैर्नियमिताकमयूखताप ।
भूयात् कुशशयरजोमृदुरेणुरस्या
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्था ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

गौतमी—जाते, ज्ञातिजनस्निग्धाभिरनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।

शकुन्तला—(सप्रणामं परिक्रम्य—जनान्तिकम्) हला प्रियंवदे, नन्वार्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तेते ।

प्रियंवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । त्वया उपस्थितवियोगस्य तपोवनस्याप्यवस्थां प्रेक्षस्व तावत् ।

उद्गलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना शिखिनी ।
अवशीर्णपाण्डुपर्णा मुञ्चत्यश्रुमिव लता ॥ १३ ॥

शकुन्तला—(स्मृत्वा) तात, लतामगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्त्रयिष्ये ।

काश्यपः—अयमेमि ते तस्यां सोदर्यस्नेहम् । इयं तावद्दक्षिणेन ।

शकुन्तला—(उपेत्य लतामालिङ्गय) वनज्योत्स्ने, चूतसङ्गतापि मां प्रत्यालिङ्ग इतोगताभिः शाखाबाहुभिः । अद्यप्रभृति दूरपरिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि ।

काश्यपः—सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥ १४ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति) हला, पश्य द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।

सख्यौ—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः (बाष्पं विहरतः ।)

काश्यपः—अनसूये, प्रियंवदे, अलं रुदित्वा । ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

शकुन्तला—तात, एषा उटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्थरा मृग-वधूर्यदा प्रसवा भवति तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितारं विसर्जयिष्यथ ।

काश्यपः—नेद विस्मरिष्यामः ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपयित्वा) को नु खल्वेष निवसने मे सजति । (परावर्तते ।)

काश्यप—वत्से,

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां
तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।
श्यामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥ १५ ॥

शकुन्तला—वत्स, किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना चिवर्धितः एव । इदानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । निवर्तस्व तावत् ।

(रुदती प्रस्थिता ।)

काश्यपः—वत्से,

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरपरुद्धवृत्तिं
बाष्पं कुरु स्थिरतया विहतानुबन्धम् ।
असिञ्चलद्भितनतोचतभूमिभागे
मार्गं पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १६ ॥

शार्ङ्गरव—भगवन्, श्रोदकान्तं शिष्यो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

काश्यपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ।)

काश्यपः—(आत्मगतम्) किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला—(जनान्तिकम्) हला, शेक्षस्व । नलिनीपत्रान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति । दुष्करमहं करोमि ।

अनसूया—सखि, मा एवं मन्त्रयस्व ।

एषापीष्टेन विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।
गुरुकमपि विरहदुःखं ह्याशाबन्धो विषाद्यति ॥ १७ ॥

काश्यपः—शार्ङ्गरव, इति त्वया मद्वचनात् स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भगवान् ।

काश्यपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥ १८ ॥

शार्ङ्गरवः—गृहीतः सन्देशः ।

काश्यपः—यत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । यतोऽसोऽपि सन्तो लौकिकता वयम् ।

शार्ङ्गरवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

काश्यपः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ।

गौतमी—एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, पतिं कुरु संभ्रमधारय ।

काश्यपः—यत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

शकुन्तला—तात, इत एव किं प्रियंवदानिभाः सख्यो निर्वर्तिष्यन्ते ।

काश्यपः—यत्से, इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् । त्वया सह गौतमी यास्यति ।

शकुन्तला—(पितरमाश्लिष्य) कथमिदानीं तातस्याङ्गात्प-रिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

काश्यपः—यत्से, किमेवं कातरासि ।

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे
विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचींवार्कं प्रसूय च पावनं
मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥२०॥

(शकुन्तला पितुः पादयोः पतति ।)

काश्यपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

शकुन्तला—(सख्यावुपेत्य) हला, द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेथाम् ।

सख्यौ—(तथा कृत्वा) सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यतो भवेत् ततस्तस्मै इदमात्मनामधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तला—अनेन सन्देहेन घामाकम्पितास्मि ।

सख्यौ—मा विभेहि । स्नेहः पापशङ्की ।

शार्ङ्गरवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवती ।

शकुन्तला—(आश्रमाभिमुखी स्थित्वा) तात, कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ।

काश्यपः—श्रूयताम् ।

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी
दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं
शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ २१ ॥

गौतमी—जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनरेषा एवं मन्त्रयिष्यते । निवर्ततां भवान् ।

काश्यपः—वत्से, उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

शकुन्तला—(भूय. पितरमाश्लिष्य) तपश्चरणकृशं तातगात्रम् । तन्माऽतिमात्रं मम कृते उत्कण्ठस्व ।

काश्यप—(सनिःश्वासम् ।

शमप्येष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।
उटजद्वारि विरूढ,नीवारवर्ति विलोकयतः ॥ २२ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थान सन्तु ।

(निष्क्रान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य) हा धिक्, हा धिक् । अन्तरिता शकुन्तला घनराज्या ।

काश्यपः—(सनिःश्वासम्) अनसूये, प्रियंवदे, गता वां सहधर्मचारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छतं माम् ।

(सर्वे प्रस्थिता. ।)

उभे—तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ।

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवदर्शिनी । (सविमर्शं परिक्रम्य) हन्त भोः शकुन्तलां पतिकुलं विसृज्य सम्प्रधमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

अर्थो हि कन्या परकीय एव
तामद्य सम्प्रष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममायं विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥ २३ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

दुर्योधन-निर्वेदः ।

(अथ प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन् सूतः)।

सूतः—(ससम्भ्रमं परिक्रम्यावलोक्य च) अये, अयमसौ सरसीसरोजविलोलनसुरभिशीतलमातरिश्वसंवाहितसान्द्र किसलयो न्यग्रोधपादपः । उचिता विश्रामभूमिरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य । अत्र स्थितश्छायाचि-तालवृन्तेन हरिचन्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामयोग्येन सरसीसमीरणेनामुना गतक्लमो भविष्यति महाराजः । लूनकेतुश्छायां रथोऽनिवारित पथं प्रवेक्ष्यति छायाम् । (प्रवेशं रूपयित्वा राजानमवलोक्य) कथमद्यापि चेतनां न लभते महाराजः । भोः कष्टम् ।

(निश्वस्य)

मदकलितकरेणुभज्यमाने
विपिन इव प्रकटैकशालवृक्षे ।
हतसकलकुमारके कुलेऽस्मि-
स्त्वमपि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥ १ ॥

आकाशे लक्ष्यं बद्ध्वा) ननु भो हतविधे, भरतकुलविमुख,

अक्षतस्य गदापाणेरनारूढस्य संशयम् ।
एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥ २ ॥

दुर्योधनः—(शनैरुपलभ्य संज्ञः) आ शक्तिरस्ति दुरात्मनो वृकोदरहतकस्य मयि जीवति दुर्योधने प्रतिज्ञां पूर-

दुर्ललित, हा अप्रतिकुलगजघटामृगेन्द्र, हा युवराज, क्वासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । (मोहमुपगतः ।) ,

सूतः—राजन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—(संज्ञां लब्ध्वा—निःश्वस्य)

मुक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव
त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाग्रजेन ।
अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते-
र्यत्कारितोऽस्यविनयं न च रक्षितोऽसि ॥४॥ (पतति)

सूतः—आयुष्मन्, समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किमनुष्ठितं भवता ।

रक्षणीयेन सततं बालेनाहमनुवर्तिना ।
दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥ ५ ॥

सूतः—देव, मर्मभेदिभिरिषुतोमरशक्तिप्रासवर्षैर्महारथानामपहृ-
तचेतनत्वान्निश्चेष्टः कृतो महाराज इत्यपहृतो मया रथः ।

दुर्योधनः—सूत, विरूपं कृतवानसि ।

तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे
भोमैर्गदाशनिकृतैर्न विबोधितोऽस्मि ।
तामेव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्यां
दौःशासनीं यदहमाशु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नभो विलोक्य) ननु भो हतविधे, कृपावि-रहित, भरतकुलविमुख,

अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज, किमिदम् ।

दुर्योधनः—घातिताशेषबन्धोर्मे किं राज्येन जयेन वा ॥ ● ॥

(ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः)

पुरुषः—आर्या, अपि नामास्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्माभिर्महाराजदुर्योधनो न वा । (निरूप्य) कथं न कोऽपि मन्त्रयते । भवतु । एतेषां यद्धपरिश्रान्तानां पुरुषाणां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रदर्शयामि । (परिक्रम्य विलोक्य च) कथमेते खलु स्वामिनो गाढप्रहारहतस्य घनसन्नाहजातदुर्मदमुखैः कङ्कवक्त्रैर्हृदयाच्छल्यान्युद्धरन्ति । तन्न खल्वेते जानन्ति । भवतु । अन्यतो विचेष्यामि । (अग्रतोऽवलोक्य किञ्चित्परिक्रम्य) इमे खल्वपरे प्रभूतनराः संगता घोरमनुष्या दृश्यन्ते । तदत्र गत्वा प्रदर्शयामि । (उपगम्य) हंहो, जानीथ यूयं कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्तते इति । कथमेतेऽपि मां प्रेक्ष्याधिकतरं रुदन्ति । तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति । (दृष्ट्वा) हा, अतिकरुणं खल्वत्र वर्तते । एषा घोरमाता समरविनिहतं पुत्रकं श्रुत्वा रक्तांशुकनिवसनया समप्रभूषणया पत्त्या सहानुम्रियते । (सश्लाघम्) साधु घोरमातः साधु । अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरेऽनिहतपुत्रका भविष्यसि । भवतु । अन्यत्र प्रदर्शयामि । (अन्यतो विलोक्य) अयमपरो बहुप्रहारनिहतकायोऽकृतव्रणबन्ध एव योधसमूह इमं शल्यामनं तुरङ्गममुपालभ्य रोदिति । नूनमेनेषामयमेव स्वामी व्यापादितः । तन्न खल्वेतेऽपि जानन्ति । भवतु ।

अन्यतो गत्वा प्रदयामि । (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्वं पदावस्थानुरूपं व्यसनमनुभवन्भागधेयविषमशीलतया पर्याकुलो जनः । तत्कमिदानीमत्र प्रदयामि । कं वोपालम्भे । भवतु । स्वयमेवात्र विचेष्यामि । (परिक्रम्य) भवतु । दैवमिदानीमुपालम्भे । हंहो दैव, एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो भ्रातृशतस्य भर्ता गाङ्गेयद्रोणकराजशल्यकृपकृतवर्माश्वत्थामप्रमुखस्य राजचक्रस्य सकलपृथ्वीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्विष्यते । अन्विष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुद्दशे वर्तत इति । (विचिन्त्य निःश्वस्य च अथवा किमत्र दैवमुपालभे । तस्य खल्विदं निर्मर्यादविदुरवचनवीजस्यावधीरितपितामहहितोपदेशाङ्कुरस्य शकुनिप्रोत्साहनादिविरूढमूलस्य जतुगृहद्यूतविषशाखिनः संभूतचिरकालसंवर्द्धवैरालवालस्य पाञ्चालीकेशग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति । (अन्यतो विलोक्य) यथाश्चैव विविधरत्नप्रभासंवलितसूर्यकिरणप्रसूतशक्रचापसहस्रसम्पूरितदशदिग्मुखो लूनकेतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तमेवाभ्यवपद्यमेतेन महाराजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम् । यावन्निरूपयामि । (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) कथमेकादशानामक्षौहिणीनां नायको भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राकृतपुरुष इवादलाघनीयायां भूमावुपविष्टस्तिष्ठति । अथवा तस्य खल्विदं पाञ्चालीकेशग्रहकुसुमस्य फलं परिणमति ।

(उपसृत्य सूत सशया पृच्छति) ।

सूत —(दृष्ट्वा) अये, कथ सग्रामात्सुन्दरक प्राप्त ।

सुन्दरक —(उपगम्य) जयतु जयतु महाराज ।

दुर्योधन —(विलोक्य) अये सुन्दरक, कच्चित्कुशलमद्य राजस्य ।

सुन्दरक —देव कुशल शरीरमात्रकेण ।

दुर्योधन —किं किरीटिनास्य निहता धौरेया क्षत सारथि भग्नो वा रथ ।

सुन्दरक —देव, न भग्नो रथ । अस्य मनोरथ ।

दुर्योधन —किमनिरूपणकथितैराकुलमपि पर्याकुलयसि मे हृद यम् । तदल सम्भ्रमेण । अनेनैतो विरूपण कथ्यताम् ।

सुन्दरक —यद्देव आज्ञापयति । देवस्य मुकुटमणिप्रभावेण पनीता मे रणप्रहारवेदना । (सादोप परिक्रम्य) शृणोतु देव । अस्तीदानी कुमारदु शासनवध (इत्यर्धोक्ते मुख माच्छाद्य शङ्का नाटयति) ।

सूत —सुन्दरक कथय । कथितमेव दैवेन ।

दुर्योधन —कथ्यताम् । श्रुतमस्माभि ।

सुन्दरक —(स्वगतम्) कथ दु शासनवध श्रुतो दैवेन । (प्रकाशम्) शृणोतु देव । अद्य तावत्कुमारद शासन वधामर्षितेन स्वामिनाङ्गराजेन कृतदुर्विलक्षकुन्तीभक्त भीमसेनललाटपट्टेनाविज्ञातसन्धानमोक्षनिर्दिशरधारावर्षि णाभियुक्त स दुराचारो दु शासनवैरी ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, उभयबलमिलद्दीप्यमानकरितुरगपदा-
तिसमुद्भूतधूलिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च वि-
स्तीर्यमाणेनान्धकारेणान्धीकृतमुभयबलम् । न खलु गग
नतलं लक्ष्यते ।

उभौ—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, दूराकृष्टधनुर्गुणास्फालनटङ्कारेण गम्भी-
रभीषणेन श्रायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति ।

दुर्योधन—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, द्वयोरपि तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जित-
पिशुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनवि-
स्फुल्लिङ्गटामासुरं गम्भीरस्तनितचापबलध प्रसरच्छरधा-
रासहस्रवर्षि जातं समरदुर्दिनम् ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरक—ततो देव, एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातुः परिभव-
शङ्किना धनञ्जयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविषमरसितध्वजाग्र-
स्थितमहावानरस्तुरङ्गमसंवाहनव्यापृतवासुदेवशङ्खचक्रासि-
गदालाञ्छितचतुर्बाहुदण्ड आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्तार-
सितप्रतिरवभरितदशदिगामुखकुहरो. धावितस्तमुद्देशं
रथवरः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो भीमसेनधनञ्जयाभ्यामभियुक्त पितर प्रेक्ष्य ससम्भ्रममाभुक्तविगलितमवधूय रत्नशीर्षकमाकर्णाकृष्टक ठिनकोदण्डजीवोद्दलितशरपुङ्खविघट्टनत्वरायित सारथिकस्त देशमुपगत कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधन—(सावष्टम्भम्) ततस्तत ।

सुन्दरक —ततश्च दव तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन वैदूर्यशि लाश्यामलस्निग्धशल्यग्रन्थे कठिनपक्षपत्रकृष्णवर्ण कुसुमित इव तरुर्मुहूर्तेन शिलीमुखै प्रच्छादितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

उभौ—(सहर्षम्) ततस्तत ।

सुन्दरक —ततो देव, तीक्ष्णचित्तितनिशितभल्लघाणवर्षिणा धनञ्जयेनेषद्विहस्य भणितम्—'अरे रे वृषसेन, पितुरपि तावत्ते न युक्त मम क्षुपितस्याभिमुख स्थातुम् । किं पुनर्मयतो बालस्य । तद्गच्छ । अपरै कुमारै सह गत्वा युध्यस्व ।' एव वाच निशम्य गुरुजनाधिक्षेपोद्दीपितकोपो-परक्तमुखमण्डलविजृम्भितभ्रुकुटिभङ्गभीषणेन चापधारिणा कुमारवृषसेनेन मर्मभेदके पञ्चभिर्मै श्रुतिपथवृत्तप्रणयै निर्भर्त्सितो गाण्डीवी बाणैर्न पुनर्दुष्टवचनै ।

दुर्योधन —साधु वृषसेन, साधु । सुन्दरक ततस्तत ।

सुन्दरक —ततो देव, निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना किरीटिना चण्डगाण्डीवजीवाशब्दनिर्जितवज्रनिर्घातघोरेण बाणनिपतनप्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुत शिलायलानुरूप किमप्याश्चर्यम् ।

दुर्योधनः—(साकूतम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, तत्तादृशं प्रेक्ष्य शत्रोः समरव्यापारचातु-
रत्वमविभावितत्रुटितधनुर्गुणगमनागमनशरसन्धानमो-
क्षचटुलकरतलेन कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं
समरकर्म ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, अत्रान्तरे विमुक्तसमरव्यापारो मुहूर्तं-
विश्रान्तिवैरानुबन्धो द्वयोरपि कुरुराजपाण्डवबलयोः 'साधु
कुमारवृषसेन, साधु' इति कृतचलकलो वीरलोकोऽवलो-
कयितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) ततस्तत ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अवधीरितसकलराजधानुष्कचक्रपरा-
क्रमशालिनः सुतस्य तथाविधेन समरकर्मारम्भेण हृषीक-
कलणासङ्कटे वर्तमानस्य स्वामिनोऽङ्गराजस्य निपतिता
शरपद्धतिर्भीमसेने वाष्पपर्याकुला दृष्टिः कुमार-
वृषसेन ।

दुर्योधनः—(समयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन
भीष्मेणाविना तुरगेषु सारथौ रथवरे धनुषि जीवायां नरेन्द्र-
लाञ्छने सितातपत्रे च व्यापारितः समं शिलीमुखासारः ।

दुर्योधनः—(समयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, द्वितीयो लूनगुणश्चोदण्डः परिभ्रमणव्यापा-
रमाश्रमतिपिद्धश्चरसम्पातो भण्डलानि विरचयितुं प्रवृत्तः
कुमारवृषसेनः ।

दुर्योधन—(साशङ्कम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, सुतरथविध्वंसनामर्पितेन स्वामिनाङ्ग-
राजेनागणितभीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो धनञ्जयस्योपरि
शिलीमुखासारः । कुमारोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथमारुह्य
पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयेन सहायोद्धुम् ।

उभौ—साधु वृषसेन, साधु । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो देव, भणितं च कुमारेण 'रे रे तातधिक्षेप-
मुखर मध्यमपाण्डव, मम शरास्तव शरीरमुज्झित्वान्य-
स्मिन्न निपतन्ति' इति भणित्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं
प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(सविस्मयम्) अहो बालस्य पराक्रमो मुग्धस्व-
भावेऽपि । ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तं शरसम्पातं समवधूय निशितशरा-
भिघातजातमन्युना किरीटिना गृहीतो रथोत्सङ्गात्क्व-
णत्कनत्किङ्किणीजालझङ्कारविराविणी मेघोपरोधविमु-
क्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुर्वी विविधर-
त्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिर्विमुक्ता कुमारा-
भिमुखी ।

दुर्योधनः—(सवेगम्) ततस्ततः ।

सुन्दरक —ततो देव, प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्ग-
राजस्य हस्तात् सशर धनुर्हृदयाद्वीरसुलभ उत्साहो
नयनाद्वाष्पसलिलमपि । रसित च सिंहनाद वृकोदरेण ।
दुष्कर दुष्करमिदमाक्रन्दित कुरुबलेन ।

दुर्योधन —(सचिपादम्) ततस्तत ।

सुन्दरक —ततो देव कुमारवृषसेनेनाकर्णपूरितै निंशित-
क्षुरप्रै सुचिर निध्यायार्धपथ एव भागीरथीवागच्छन्ती
भगवता विषमलोचनेन त्रिधा कृता शक्ति ।

दुर्योधन —साधु वृषसेन, साधु । ततस्तत ।

सुन्दरक —ततश्च देव, एतस्मिन्नन्तरे कलमुखरेण वीरलोक
साधुवादनान्तरित समरतूर्यनिर्घोष । सिद्धचारणगण-
विमुक्तकुसुमप्रकरेण प्रच्छादित समराङ्गणम् । भणित
च स्वामिनाङ्गराजेन 'भो वीर वृकोदर, असमाप्तस्तव
ममापि समरव्यापार । तदनुमन्यस्व मा मुहूर्तम् ।
प्रेक्षावहे तावद्बलस्य तव भ्रातुश्च धनुर्वेदशिक्षाचतुरत्वम् ।
तवाप्येतत्प्रेक्षणीयम्' इति ।

दुर्योधन —ततस्तत ।

सुन्दरक —ततो देव विश्रमितायोधनव्यापारौ मुहूर्तविश्र
मितनिजवैरानुबन्धौ द्वावपि प्रेक्षकौ जातौ भीमसेनाङ्गराजौ ।

दुर्योधन —(साभिप्रायम्) ततस्तत ।

सुन्दरक —ततश्च देव, शक्तिखण्डनामर्पितेन गाण्डीविना भणि
तम् 'अरे रे दुर्योधनप्रमुखा (इत्यर्धोक्ते लज्जां नाटयति ।)

दुर्योधन—सुन्दरक, कथ्यताम् । परवचनमेतत् ।

सुन्दरक—शृणोतु देव । 'अरे दुर्योधनप्रमुखा कुरुबलसना-
प्रमख, अविनयनौकर्णधार कर्ण, युष्माभिर्मम परोक्ष
यद्भिर्महारथै परिवृत्यैकाको मम पुत्रकोऽभिमन्युर्व्यापा
दित । अह पुनर्युष्माक प्रलमाणानामेवैत कुमारबृपसन
स्मर्तृयशेष करोमि ।' इति भणित्वा सगर्वमास्फालितमनेन
धनुर्निर्घातघोषभीषणजीवारव गाण्डीवम् । स्वामिनापि
सज्जीकृत फालपृष्ठम् ।

दुर्योधन—(सावहित्थम्) ततस्तत: ।

सुन्दरक—ततश्च देव, प्रतिपिद्धभीमसेनसमरकर्मारम्भेण
गाण्डीविना विरचिते अङ्गराजबृपसेनरथकूलकपे द्वे
धाणनद्या । ताभ्यामपि ताभ्यामन्योन्यदर्शितस्पिद्धाविशेषा-
भ्यामभियुक्त स दुराचारो मध्यमपाण्डव ।

दुर्योधन—ततस्तत ।

सुन्दरक—ततश्च देव, गाण्डीविना तारसितज्यानिर्घोप-
मात्रविस्रातबाणवर्षेण तथाचरित यत्रिभिर्यथा न नभस्तल
न स्वामी न रथो न धरणी न कुमारो न केतुवशो न
बलानि न सारथिर्न तुरङ्गमा न दिशो न वीरलोकश्च
लक्ष्यते ।

दुर्योधन—(सविस्मयम्) ततस्तत ।

सुन्दरक—ततश्च देव, अतिक्रान्ते शरवर्षे क्षणमात्र सम्भिद-
नादे पाण्डवबले विमुक्तक्रन्दे कौरवबले उत्थितो महा
न्कलकलो हा हत कुमारबृपसेनो हा हत इति ।

दुर्योधनः—(सवाष्परोषम्) ततस्तत· ।

सुन्दरक·—ततो देव, पश्यामि कुमारं हतसारथितुरङ्गं द्रुनात-
पत्रकेतुवंशं स्वर्गप्रस्थमिव सुरकुमारमेकेनैव मर्मभेदिना
शिलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये पर्यस्तम् ।

दुर्योधनः—(सास्रम्) अहह कुमारवृषसेन । अलमतः परं
श्रुत्वा । हा वत्स वृषसेन, हा मदङ्कदुर्ललित, हा गदायुद्ध-
प्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह,

पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्तम्
उद्भिद्यमाननवयौवनरम्यशोभम् ।
प्राणापहारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत्तनयमाननपङ्कजं ते ॥ ८ ॥

सूतः—आयुष्मन्, अलमत्यन्तदुःखावेगेन ।

दुर्योधनः—सूत, पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भवन्ति । अस्माकं

पुनः—

अन्यद्धं हतबन्धूनामेतत्परिभवाग्निना ।
हृदयं दह्यतेऽत्यर्थं क्व तो दुःखं क्व तो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः) ।

सूतः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः । (पटान्तेन
वीजयति ।)

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः) भद्र सुन्दरक, ततो वयस्येन किं
प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलि-
तमश्रुजलमुज्झित्वानवेक्षितपरप्रहरणाभियोगेन स्वामि-

नामियुक्तो धनञ्जय । तं च सुतवधामर्षोद्दीपितपराक्रमं तथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य नकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धनञ्जयस्य रथवरः ।

दुर्योधन—ततस्ततः ।

मुन्दरकः—ततो देव, शल्येन भणितम्—'अङ्गराज, हततुरङ्गमो भग्नकूबरस्ते रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहायोऽसुम्' इति परिवर्तितो रथोऽवतारितः स्वामी स्यन्दनाद्बहुप्रकारं च समाश्वासितः । ततश्च स्वामिना सुचिरं विलप्य परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य मयि दृष्टिर्विनिक्षिप्ता । मुन्दरक, पहीति भणितं च । ततोऽहमुपगत स्वामिसमीपम् । ततोऽपनीय शीर्षस्थानात्पट्टिकां शरीरसंगलितैः शोणितबिन्दुभिर्लिप्तमुखं घाणं कृत्वाभिलिख्य प्रेषितो देवस्य सन्देश । पट्टिकामर्पयति । (दुर्योधनो गृहीत्वा वाचयति) ।

'स्वस्ति, महाराजदुर्योधनं समराङ्गणात्कर्णं पतदन्तं खण्डे गाढमालिङ्गय विज्ञापयति—

अल्पामविद्यो कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
भ्रातृभ्योऽपि ममाधिकोऽयमसुना जेयाः पृथासूनवः ।
यत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनार्किर्मया
तं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयोर्वीर्येण वाप्येण वा ॥ ६ ॥

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण, किमिदं भ्रातृशतवधदुःखितं मामप्रेण धाक्यशल्येन घट्टयसि । भद्र मुन्दरक, अथेदानीं किमारब्धोऽङ्गराजः ।

सुन्दरक—देव, अद्याप्यारम्भ पृच्छ्यते । अपनीतशरीरावरण आत्मवधकृतनिश्चय पुनरपि पार्थेन सह समर मार्गयते ।

दुर्योधन—(आवेगादासनादुत्तिष्ठन्) सूत, रथमुपनय ।

सुन्दरक, त्वमपि मद्वचनात्त्वरिततर गत्वा वयस्यमङ्गराज प्रतियोधय । अलमतिसाहसेन । अभिन्न एवायमावयो सङ्कल्प । न खलु भवानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी । किंतु—

हत्वा पार्थान्सलिलमथिव बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्त्वा बाष्प सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।
कृत्वान्योन्य सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढ
सत्यद्याहो हततनुमिमा द्रक्षिता निर्वृतोऽहम् ॥१०॥

अथवा शाक प्रति मया न किञ्चित्सन्दष्टव्यम् ।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दु शासनोऽनुज ।
त्वा बोधयामि किमह त्व मा सस्थापयिष्यसि ॥११॥

सुन्दरक—यदेव आज्ञापयति । (निष्क्रान्त) ।

दुर्योधन—त्वरितमेव रथमुपस्थापय ।

सूत—(श्रुत्वा) देव, हयासवलितो नेमिध्वनि श्रूयते ।

तथा तर्कयामि नून परिजनोपनीतो रथ ।

दुर्योधन—सूत, गच्छ त्व सज्जीकुरु ।

सूत—यदाज्ञापयति देव । (निष्क्रम्य पुन प्रविशति) ।

दुर्योधन—(विलोक्य) किमिति नारूढोऽसि ।

सूत—एष खलु तातोऽस्मा च सञ्जयाधिष्ठित रथमादाय देवस्य समीपमुपगतो ।

दुर्योधनः—किं नाम तातोऽम्बा च सम्प्राप्तौ । कष्टमतियोग-
त्समाचरितं दैवेन । सूत, गच्छ त्वं स्यन्दनं तूर्णमुपहर ।
अहमपि तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूत —देव, त्वदेकशेषबान्धवावेतौ कथमिव न समाश्वासयसि ।

दुर्योधन —सूत, कथमिव समाश्वासयामि विमुक्तभाग्यधेयः ।
पश्य ।

अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमम्बां च दृष्ट्वा
भ्रातस्ताभ्यां शिरसि विनतोऽहं च दुःशासनश्च ।
तस्मिन्काले प्रसभमरिणा प्रापिते तामवस्थां
पार्श्वं पित्रोरपगतघृणः किं नु यदयामि गत्वा ॥ १२ ॥
तथाप्यवश्य वन्दनीयौ गुरू । (निष्क्रान्त सूतः ।)

(तत प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो धृतराष्ट्रश्च ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, कथय कथय कस्मिन्नुद्देशे कुरुकुल-
काननैकशेषप्रवालो वत्सो मे दुर्योधनस्तिष्ठति । कच्चि-
ज्जीवति वा न वा ।

गान्धारी—जात, यदि सत्यं जीवति मे वत्सस्तत्कथय कस्मि-
न्देशे वर्तते ।

सञ्जय —अन्येष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छायायामुपविष्ट-
स्तिष्ठति ।

गान्धारी—(सकरुणम्) जात, एकाकीति भणसि किं नु
खलु साम्प्रतं भ्रातृशतमस्य पार्श्वे भविष्यति ।

सञ्जयः—तात श्रम्य, अवतरतं स्वैरं रथात् । (उभाववतरणं नाटयतः ।)

सञ्जयः—(उपसृत्य) विजयतां महाराजः । नन्वेष तातोऽम्बया सह प्रातः किं न पश्यति महाराजः । (दुर्योधनो वैलक्ष्यं नाटयति ।)

धृतराष्ट्र—शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
वद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकै कर्णे कृतोपाश्रयः ।
दूरान्निर्जितशात्रवान्नरपतीनालोक्य लीलया
सद्यः पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥१३॥

(धृतराष्ट्रो गान्धारीं च सगैनोपेत्यालिङ्गतः ।)

गान्धारी—वत्स, अतिगाढप्रहारवेदनापर्याकुलस्यास्मासु सन्निहितेष्वपि न प्रसरति ते वाणी ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, किमकृतपूर्वं सम्प्रति मय्यप्ययमव्याहारः ।

गान्धारी—वत्स, यदि त्वमप्यस्मान्नालपसि तत्किं साम्प्रतं वत्सो दुःशासन श्रालपत्यथ दुर्मर्षणो वान्यो वा ।
(रोदिति ।)

दुर्योधनः—जातोऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी
तातस्य वाष्पपयसां तव चाम्ब हेतुः ।
दुर्जातमत्र विमले भरतान्वये व.
किं मां सुतक्षयकरं सुत इत्यवैषि ॥ १४ ॥

गान्धारी—जात, अल परिदेवितेन । त्वमपि तावदेकोऽस्या-
न्ययुगलस्य मार्गोपदेशक । तत्थिर जाव । किं मे राज्येन
जयेन वा ।

दुर्योधन —मात किमप्यसद्दश कृपण घचस्ते
सुहत्तिया क्व भवती क्व च दीनतैषा ।
निर्वंस्सले सुतशतस्य विपत्तिमेतां
त्व नानुचिन्तयसि रत्तसि मामयोग्यम् ॥ १५ ॥

नून विचेष्टितमिद सुतशोकस्य ।

सञ्जय —महाराज, किं थाय लोकवादो चितथ 'न घटस्य
कूपपतने रज्जुस्तनैव प्रदेतव्या' इति ।

दुर्योधन —अपुष्कलमिदम् । उपनियमाणाभावे किमुपकरणेन ।
(रोदिति ।)

धृतराष्ट्र —(दुर्योधन परिष्वज्य) वत्स समाश्वसिहि । समा-
श्वासय चास्मानिमामतिदीना मातर च ।

दुर्योधन —तात, दुर्लभ समाश्वास इदानीं युष्माकम् ।
किन्तु—
क्षुत्या सह युवामद्य मया निहतपुत्रया ।
विराजमानौ लोकेऽपि तनयाननुशोचतम् ॥ १६ ॥

गान्धारी—जात, एतदेव साम्प्रत प्रभूत यत्त्वमपि तावदेको
नानुशोचितव्य । तज्जात, प्रसीद । एष ते शोकाञ्जलि ।
निवर्त्यता समरव्यापारात् । अपश्चिमं कुरु पितुर्वचनम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, शृणु वचनं तवाम्बाया मम च निहता-
शेषबन्धुवर्गस्य । पश्य ।
दायादा न ययोर्बलेन गणितास्तौ द्रोणभीष्मौ हतौ
कर्णस्यात्मजमप्रतः शमयतो भीतं जगत्फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिपु मुञ्च तात पितरावन्धाविमौ पालय ॥ १७ ॥

दुर्योधनः—समरात्प्रतिनिवृत्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी—जात, यत्पिता ते विदुरो वा भणति ।

सञ्जयः—राजन्, एवमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जयः—राजन्, यावत्प्राणिति तावदुपदेष्टव्यभूमिर्विजिगीषुः
प्रज्ञावताम् ।

दुर्योधनः—(सक्रोधम्) शृणुमस्तावद्भवत एव प्रज्ञावतो-
ऽस्मान् प्रति प्रतिरूपमुपदेशम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रोधेन । यदि
प्रकृतिमापद्यते तदहमेव भवन्तं ब्रवीमि । श्रूयताम् ।

दुर्योधनः—कथयतु तातः ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, किं विस्तरेण । सन्धत्तां भवानिदानीमपि
युधिष्ठिरमीप्सितपणबन्धेन ।

दुर्योधनः—तात, तनयस्नेहवैक्लव्यादम्बा बालिशत्वात्सञ्ज-
यश्च कामभेवं ब्रवीतु । युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अथवा
भ्रमवति पुत्रनाशजन्मा हृदयज्वरः । अन्यच्च । तात,

अस्यखिलस्यालंशतस्यदावधीरितवासुदेवसामोपन्यासः स-
म्प्रति द्रुपदपितामहाचार्यानुजराजचक्रविपत्ति स्वयंवी-
रमाल्यस्नेहादुदात्तपुरुषव्रीडावहमसुखावसानं च कथ-
मिव करिष्यति दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम् । अन्यच्च
नयवेदिन्सञ्जय,

हीयमाना किल रिपोर्नृपाः स्वन्द्धते परान् ।
दुःशासने हतेऽहीनाः सानुजे पाण्डवाः कथम् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया न किञ्चिन्न करोति
युधिष्ठिरः ।

दुर्योधनः—कथमिव ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य । नाहमेकस्यापि
भ्रातुर्विपत्तौ प्राणान्धारयामीति । यद्भुच्छलत्वात्संग्राम-
स्यानुजनाशमाशङ्कमानो यदैव भवते रोचते तदैवासौ सज्जः
सन्धातुम् ।

सञ्जयः—एवमिदम् ।

गान्धारी—जात, उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्व पितुर्वचनम् ।

दुर्योधनः—तात, अम्ब, सञ्जय,

एकेनापि विनानुजेन मरणं पार्थं प्रतिज्ञातवान्
भ्रातॄणां निहते शते विपहते दुर्योधनो जीवितुम् ।
तं दुःशासनशोणितास्रनमरिं भिन्नं गदाकोटिभि-
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः सन्धिं विधास्यामहम् ॥

गान्धारी—हा जात दुश्शासन, हा मद्भद्रदुर्ललित, हा युवराज,
अश्रुतपूर्वं खलु कस्यापि लोके ईदृशी विपत्तिः । हा
वीरप्रसविनी हतगान्धारी दुःखशतं प्रसूता न पुनः
सुतशतम् । (सर्वे रुदन्ति ।)

सञ्जयः—(बाष्पमुत्सृज्य) तात, अम्ब, प्रतिबोधयितुं महा-
राजमिमां भूमिं युवामागतौ । तदाज्ञापि तावत्संलभ्यताम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, पञ्च विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि
चामुच्चति मानधन्यमपि त्यक्तकोपजीविनालम्बनेयं
तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बतां शरणमद्य च ।

दुर्योधनः—श्रूयतां यन्निपतितुमिदानीं प्राप्तकालम् ।

कलिनभुवना मुक्तैश्वर्यांस्तिरस्कृतविद्विषः
प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः ।
अभिमुखमरीन्भ्रान्तः संख्ये हताः शतमात्मजा
वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽन्वया ॥ २० ॥
विपर्यये त्वस्याधिपतेरुच्छ्रितः क्षात्रधर्मः स्यात् ।

(नेपथ्ये महान्कलकलः ।)

गान्धारी—(आकर्ण्य सभयम्) जात, कुतैवद् हाहाकारमिश्रं
तूर्यघोषितं श्रूयते ।

सञ्जयः—अम्ब, भूमिरियमेवंविधानां भीरुजननाऽऽजननी
महानिनादानाम् ।

धृतराष्ट्रः—वत्स सञ्जय, क्षयवातमतिभैरवः खलु विस्तारी
हाहारवः । कारणेनास्य महता भवितव्यम् ।

दुर्योधनः—तात, प्रसीद । पराङ्मुखं खलु दैवमस्माकम् ।
यावदपरमपि किंचिदत्याहितं न धाक्यति तावदेवास्मापय
मां संग्रामावतरणाय ।

गान्धारी—जात, मुहूर्तं तावन्मां मन्दभाग्यां समाश्वासय ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, यद्यपि भवान्समराय कृतनिश्चयस्तथापि
रहः परप्रलोघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्योधनः—प्रत्यक्ष हतयान्धया मम परे हन्तुं न योग्या रहः
किं वा तेन कृतेन तैरपि कृतं यन्न प्रकाशं रणे ।

गान्धारी—जात, एकाकी त्वम् । कस्ते साहाय्यं करिष्यति ।

दुर्योधनः—एवोऽहं भवतीसुतत्रयकरो मातः कियन्तोऽरयः
साम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्पाण्डवा मेदिनी ।

(नेपथ्ये कलकलानन्तरम् ।)

भो भो योधा, निवेदयन्तु भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं
महत्कदनं प्रवृत्तम् । अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया । यत
कालानुरूपं प्रतिविधानन्यमिदानीम् ।

तथा हि ।

त्यक्तभाजनरश्मिरङ्कितततुः पार्श्वाङ्कितैर्मार्गणै-
र्वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाक्रम्यमाण शनै ।
घातांमङ्कपतेर्विलोकनजलैरावेदयन्मृच्युतां
शून्येनैव रथेन याति शिविरं शल्य. कुरुश्शल्यवत् ॥२२॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा साशङ्कम्) आः केनेदमविस्पष्टमशनि-
पातदारुणमुद्घोषितम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य सन्त्रान्तः) सूतः—हा, हताः स्मः । (आत्मानं पातयति)।

दुर्योधनः—अयि, कथय ।

धृतराष्ट्रसङ्घौ—कथयतां कथयताम् ।

सूत—आयुष्मन्, निगद्यताम् ।

शल्येन यथा शल्येन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम् ।
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥ २३ ॥

दुर्योधनः—हा धिगस्तु कर्णं । (मोहमुपागत ।)

गान्धारी—जात, समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

सञ्जयः—समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः ।

धृतराष्ट्रः—मोः, कष्टं कष्टम् ।

मोक्षे द्रोणे च निहते य आसीद्बलक्षयः ।
यस्यास्य मे मुहुर्दूतो राज्ञयः सोऽभ्यगं हतः ॥ २४ ॥

वत्स, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । ननु मौ हतविधे,

अन्योऽनुभूतशतपुत्रविपद्विदुःखः
शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।
अस्मिन्नयोगिनमुहद्गुरुबन्धुवर्गे
दुर्योधनेऽपि हि हते भवता निराशः ॥ २५ ॥

वत्स दुर्योधन, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । समाश्वासय तपस्विनीं मातरं च ।

दुर्योधनः—(लब्धसंज्ञः)

अयि कर्ण कर्णसुखदां श्रयच्छ मे
गिरमुद्विरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।
सततावियुक्तमकृताप्रियं कथं
व्यसनवत्सल विहाय यासि माम् ॥ २६ ॥
(पुनर्मोहमुपागत । सर्वं समाश्वासयन्ति ।)

दुर्योधन.—मम प्राणाधिके तस्मिन्कर्णनामधिपे हते ।
उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे तात का कथा ॥ २७ ॥

अपि च ।

शोचामि शोच्यमपि शत्रुहतं न वत्सं
दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।
येनातिदुःश्रवमसाधु हतं तु कर्णं
कर्णस्य तस्य निधने निधनं कुलस्य ॥ २८ ॥

गान्धारी—जात, शिथिलय तावत् क्षणमात्रं बाष्पमोक्षम् ।
धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमात्रं परिमार्जयाश्रूणि ।
दुर्योधनः—मामुद्दिश्य त्यजन्प्राणान्केनचिन्न निवारितः ।
तत्कृते त्यजतो बाष्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥ २९ ॥

सूत, कथमेतदसम्भवनीयमसत्कुलान्तकरणं कर्म कृतं स्यात् ।

सूत—आयुष्मन्, एवं किल जनः कथयति—

भूमौ निमग्नचक्रश्चकायुधसारथेः शरैस्तस्य ।
निहतः किलेन्द्रसूनोरस्त्रसेनाकृतान्तस्य ॥ ३० ॥

दुर्योधन.—कर्णाननेन्दुसरणात् क्षुभित. शोकसागरः ।
वाडवेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥ ३१ ॥

तात, अम्ब, प्रसीदतम् ।

ज्वलन. शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।
समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितं रणे ॥ ३२ ॥

धृतराष्ट्रः—(दुर्योधनं परिष्वज्य रुदन्)
भवति तनय लक्ष्मीः साहसेष्वीदृशेषु
द्रवति च हृदयं मे भीमसुत्रेक्ष्य भीमम् ।
अनिकृतिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड
च्चलबहुलमरीणां सङ्करे हा हतोऽसि ॥ ३३ ॥

गान्धारी—जात, तेनैव सुतदुष्कृतान्तेन वृकोदरेण सम समर
मार्गयसे ।

दुर्योधनः—तिष्ठतु तावद् वृकोदरः ।
पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे
सर्वाङ्गचन्दनरसो नयनामृतेन्दुः ।
पुत्रस्त्वाद्य तव तात नयैकशिष्यः
कर्णो हतः सपदि तन्न शरीः पतन्तु ॥ ३४ ॥

सूत, अलमिदानीं कालातिपातेन । सज्जं मे रथमुपाहर ।
भयं चेत्पाण्डवेभ्यस्तिष्ठ । गदामात्रसहाय एव समरभु-
वमवतरामि ।

सूतः—अलमन्यया सम्भावितेन । अयमहमागत एव । (नि-
ष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स दुर्योधन, यदि स्थिर एवास्यादृग्विधमयं ते व्यव-
सायस्तत्सन्निहितेषु वीरेषु सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ।

दुर्योधनः—तथाभिषिक्त एव ।

गान्धारी—जात, कतरः पुनः स यस्मिन्नाशामवलम्बयिष्ये ।

धृतराष्ट्रः—किं वा शल्य उत वाश्वत्थामा ।

दुर्योधन.—

कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।
अनिवारितसम्पातैरयमात्माश्रुवारिभिः ॥ ३६ ॥

(प्रविश्य सम्भ्रान्तः) सूतः—आयुष्मन्,

भ्रातावेकरथारूढौ पृष्ठ्यन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे—कथ्य कथ्य ।

सूतः—स कर्णारि स च क्रूरो वृकोदरः ॥ ३७ ॥

गान्धारी—(सभयम्) जात, किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

दुर्योधन —ननु सन्निहितैवेय गदा ।

गान्धारी—हा हतास्मि मन्दभागिनी ।

दुर्योधनः—अम्ब, अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय, रथमा
रोप्य पितरौ शिबिरं प्रतिनय । समागतोऽस्माकं
शोकापनोदी जन ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयोर्भावमुपलभे ।

दुर्योधन.—तात, किमनेनोपलम्भेन ।

(तत प्रविशतो भीमार्जुनौ ।)

भीमः—भो भो सुयोधनानुजीविनः, किमिति सम्भ्रमादय-
थायथं चरन्ति भवन्तः । कथयत तावदिदमावयोराग-
मनं स्वामिनस्तस्य कुरुपतेः ।

दुर्योधन —सूत, कथय गत्वोभयोरयं तिष्ठतीति ।

सूतः—यथाज्ञापयति देवः । (तावुपसृत्य) ननु भो वृकोदरार्जुनौ, एष महाराजस्तातेनास्वया च सह न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

अर्जुन—आर्य, प्रसीद । न युक्तं पुत्रशोकोपपीडितौ पितरौ पुनरस्मद्दर्शनेन भूयमुद्वेजयितुम् । तद् गच्छावः ।

भीमः—मूढ, अनुल्लङ्घनीयः समुदाचारः । न युक्तमनभिवाद्य गुरूनागन्तुम् । (उपसृत्य) सञ्जय, पित्रोर्नमस्कृतिं श्रावय । अथवा तिष्ठ । स्वयं विधाय नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुन—(उपगम्य) तात, अम्ब,

सकलरिपुजयाप्ता यत्र यद्वा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥३८॥

भीमः—चूर्णितोरोर्वकौरव्य क्षीवो दुःशासनासृजा ।
भङ्क्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसाश्रति ॥३९॥

धृतराष्ट्रः—दुरात्मन् वृकोदर, न खल्विदं भवतैव केवलं सपत्नानामपकृतम् । यावद् ज्ञातं तावत्समरविजयिनो जिता हताश्च वीराः । तत्किमेवं विकत्थनाभिरस्मानुद्वेजयसि ।

भीमः—तात, अलं मन्युना ।

(नेपथ्ये)—भो भो भीमसेनार्जुनौ, एष खलु श्रीमानजातशत्रुर्देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयत्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये)—

कुर्यन्त्रासा हतानां रणशिरसि नृणां वह्निसाहेद्धमाप-
मभ्रूभिश्रं कषञ्चिद्दहतु जलमयी वान्धवा वान्यवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान्हतनरगहने खण्डितान्गृध्रकङ्कै-
रस्त्र भास्त्रान्प्रपात. सह रिपुभिरय सह्रियन्तां यवानि ॥

उभौ—यदाज्ञापयत्यार्यः । (निष्क्रान्तौ)

(नेपथ्ये —अरे रे गाण्डीवाकर्षणपटुभुजालिङ्ग, अर्जुन अर्जुन,

क्वेदानीं गम्यते ।

कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि धनुरिद त्यक्तमेतान्यहानि
प्रौढ विक्रान्तमासीद्विन इव भवता शून्यशून्ये रणेऽस्मिन् ।
स्पर्शं स्मृत्वोत्तमाङ्गे पितुरनयजिनन्यस्तहेतेरपेतः
कल्पाग्नि. पाण्डवाना द्रुपदसुतचमूवस्मरो द्रौणिरस्मि ॥

धृतराष्ट्रः—(आकर्ण्य सहर्षम्) वत्स दुर्योधन, द्रोणवधपरिभ
वोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः शिक्षावान-
मरोपमश्चायमश्वत्थामा प्राप्त. । तत्प्रत्युपगमनेन तावद्य
सम्भाव्यतां वीर ।

गान्धारी—जात, प्रत्युद्गच्छेन महाभागम् ।

दुर्योधन —तात, अम्ब, किमनेनाद्धराजन्यधाशसिना वृथायो
धनशस्त्रबलभरेण ।

धृतराष्ट्रः—वत्स, न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवतामेवंविधानां
वाङ्मात्रेणापि विरागमुत्पादयितुमर्हसि ।

(अवलोक्य) अश्वत्थामा—विजयतां कौरवाधिपति. ।

दुर्योधनः—(उत्थाय) गुरुपुत्र, इत आस्यताम् । (उपवेशयति ।)

अश्वत्थामा—राजन्दुर्योधन,

कर्णेन कर्णसुभगं बहु यत्तदुक्तं
यत्सङ्करेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।
द्यौरिव्यधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र-
मेषोऽधुना त्यज नृप प्रतिकारचिन्ताम् ॥४२॥

दुर्योधनः—(साभ्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।
ममाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥४३॥

अश्वत्थामा—(स्वगतम्) कथमद्यापि स एव कर्णपक्षपातः । अस्मासु च परिभवः । (प्रकाशम्) राजन्कौरवेश्वर, एवं भवतु । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—वत्स, क एष ते व्यामोहो यदस्मिन्नपि काले एवंविधस्य महाभागस्याश्वत्थाम्नो वाक्पारुष्येणापराग्मुखत्वादसि ।

दुर्योधन—किमस्याप्रियमनृतं च मयोक्तम् । किं वा नेदं क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अस्खलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः
समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।
परिवदति समस्तं मित्रमङ्गाधिराजं
मम खलु कथयास्मिन्को विशेषोऽस्ति नेति वा ॥४४॥

धृतराष्ट्रः—वत्स, तवापि कोऽत्र दोषः । अघसानमिदानीं
भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः ।
(विचिन्त्य) भवत्वेवं तावत् । सञ्जय, मद्वचनाद्रु ब्रूहि
भारद्वाजमभ्यत्यामानम् ।

स्मरति न भवान्पीत स्तन्य विभज्य महामुना
मम च मृदितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविचर्तनैः ।
अनुजनिधनस्फीताच्छोकादतिप्रणयाच्च यदु
वचनविकृतिष्वस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥४५॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तात । (उत्तिष्ठति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यस्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शस्त्रं
यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत् ।
एतच्चिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥४६॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तातः । (निष्क्रान्त ।)

दुर्योधनः—सूत, सांग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो वयं मद्राधिपते शल्यस्य शिविरमेव
गच्छाम । वत्स, त्वमप्येवं कुरु ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

विश्रुतचरितम् ।

देव, मयापि परिभ्रमता विन्ध्याटव्यां कोपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्लिश्यन्क्लेशार्हः क्वचित् कूपाभ्याशेऽथ्वर्पदेशीयो दृष्टः । स च मामगद्गदमगदत्—'महाभाग, क्लिष्टस्य मे क्रियतामार्य साहाय्यकम् । अस्य मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदकमुदञ्चनिह कूपे कोऽपि निष्कलो ममैकशरणभूतः पतितः । वलतमलि नाहमुद्धर्तुम्' इति । अथाहमभ्येत्य व्रतत्या कयापि वृढमुत्तार्य, तं च बालं वंशनालीमुखोद्भूताभिपद्भिः फलैश्च पल्लवैः शरदेपोच्छ्वसस्य लकुचवृक्षस्य शिखरात् पाषाणपात्रितैः प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य,तत्तलनिषण्णस्तं जन्तमप्रच्छम्-'तात, क एष बालः, को वा भवान्, कथं चेयमापदापन्ना' इति । सोऽश्रुगद्गदमगदत्—'शृणुतां महाभाग—

विदर्भो नाम जनपदः । तस्मिन् भोजवंशभूषणम्, अंशावतार इव धर्मस्य, अतिसत्त्वः,' सत्यवादी, वदान्यः, विनीतः, विनेता प्रजानाम्, रक्षितभृत्यः, कीर्तिमान्, उद्यमो मूर्तिबुद्धिर्भ्याम्, उत्थानशीलः, शास्त्रप्रमाणकः, शरणमभ्यर्थनारम्भी, सम्भावयिता बुधान्, प्रभावयिता सेवकान्, उद्भावयिता बन्धून्, न्यग्भावयिता शत्रून्, असभ्यप्रलापेष्वदत्तकर्णः, कदाचिदप्यवितृप्तो गुरुषु, अतिनदीष्णः कलासु, नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु, स्वल्पेऽपि सुकृते सुतरां प्रत्युपकर्ता, प्रत्यवेक्षिता

कोपघाहनयो, यत्नेन परीक्षिता सर्वाध्यक्षाणाम्, उत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपेदानमानै, सद्यः प्रतिकर्ता दैवमानुषीणामापदाम्, पाड्गुण्योपयोगनिपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य, पुण्यश्लोक पुण्यधर्मा नाम राजासीत् । स पुण्यै कर्मभिः आएय पुरुषायुषम् पुनरपुण्येन प्रजानामगण्यतामरेषु । तदनन्तरमनन्तधर्मा नाम तदायतिरवनिमध्यतिष्ठत् । स सर्वगुणै. समृद्धोऽपि दैवादण्डनीत्यां नात्याहृतोऽभूत् । तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्ध. पितुरस्य बहुमतः प्रगल्भयागमापत— 'तात, सर्वैवात्मसम्पद्भिजनात्प्रभृत्यन्यूनैवाश्रयति लक्ष्यते । बुद्धिश्च निसर्गपटुर्बलासु नृत्यगीतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु प्राग्निसारा तवेतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते । तथाप्यसावप्रतिपद्यात्मसंस्कारमर्थशास्त्रेषु, अनभिज्ञोधितेव हेमजाति र्नातिभाति बुद्धिः । बुद्धिहीनो हि भूभृदत्युच्छ्रितोऽपि परैरध्यारुह्यमाणमात्मानं न चेतयते । न च शक्तः साध्य साधनं वा विभज्य वक्तुम् । अयथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः स्वैः परैश्च परिभूयते । न चावेक्षानस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमाराधनाय । अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यदिच्छन्नवादिन्यो यथाकथञ्चिद्वर्तिन्यः सर्वा स्थिती सद्विषेयु. । निर्मर्यादश्च लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयते । आगमदीपदृष्टेन खलक्ष्यना सुखेन वर्तते लोकयात्रा । दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्ति । तेन हीन. सतोरप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसामर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभि-

षङ्गभागमय दण्डनीतिं कुलविद्याम्। तदर्थानुष्ठानेन चायर्जितश-
किसिन्धिरस्खलितशासन शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीम्' इति।

एतदाकर्ण्य 'स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टम्। तथा क्रियते' इत्यन्तःपुरमविशत्। तां च वार्तां पार्थिवेन प्रमदासन्निधौ प्रसङ्गेनोदीरितामुपनिशम्य समीपोपविष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः प्रसादवित्तो गीतनृत्यवाद्यादिष्वबाह्यः पटुरयन्त्रितमुखो बहुभङ्गिविशारदः परमर्मान्वेषणपर परिहासयिता परिवाद-रुचिः पैशुन्यपण्डित सचिवमण्डलादव्युत्कोचहारी सकल-दुर्नयोपाध्यायः कुमारसेवको विहारभट्टो नाम स्मितपूर्वं व्यज्ञापयत्—'देव, दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद्राजनं भवति विभूतेः, तमकस्मादुच्चावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति धूर्ताः। तथाहि—केचित् प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदया-तिशयैरात्मानमुत्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः, वल्कैर्दर्भरज्जुभिः, अजिनेनाच्छाद्य, नवनीतेनोपलिप्य, अनशनं च शाययित्वा सर्वस्वं स्वीकुर्वन्ति। तेभ्योऽपि घोरतपाः पाषण्डिनः पुत्रदार-शरीरजीवितान्यपि मोचयन्ति। यदि कश्चित् पटुजातीयो नास्यै मृगतृष्णिकायै हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत् तमन्ये परिवार्याहुः—'एकामपि कार्षिणीं कार्षापणलक्षमापादयेम, शस्त्राद्ते सर्व-शत्रून् घातयेम, एकशरीरिणमपि मर्त्यं चक्रयातनं विदधीमहि, यद्यस्मदुद्दिष्टेन मार्गेणाचरति' इति। स पुनरिमान् प्रत्याह—'कोऽयं मार्गः' इति। पुनरिमे ब्रुवते—'नन्वयं त्रयी वार्तान्वीक्षिकी, दण्डनीतिरिति। तासु तिसृष्वपीवार्ता-न्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च। तास्तावदास्ताम्। अधीष्व

तायद्दण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन मौर्यार्थं षड्भिः श्लोकसहस्रैः संहिता । सैवेयमधीत्य सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमा' इति । स 'तथा' इत्यधीते शृणोति च । तथैव जरां गच्छति ।

तत्तु किल शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्धि । सर्वमेव वाङ्मय-मविदित्वा न तत्त्वतोऽधिगम्यते । भवतु कालेन बहुना-यासेन वा तदर्थाधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदा-रमपि न विश्वास्यम् । आत्मनुद्वेरपि हृते तण्डुलैरियद्भि-रियानोदन सम्पद्यते । इयत ओदनस्य पाकायेनावदिग्धनं पर्याप्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम् । उत्थितेन च राज्ञा क्षालिताक्षालिते मुखे मुष्टिमर्धमुष्टिं वाभ्यन्तरीकृत्य कृतक्षमा-यव्ययजातमद्य प्रथमेऽष्टमे भागे श्रोतव्यम् । शृण्वत एवास्य द्विगुणमपहरन्ति तेऽप्यद्भुतांश्चत्वारिंशत चाणक्योपदिष्टाना-हरणोपायान् सहस्रशातमुद्भावेव ते विकल्पयितार । द्वितीयेऽ-न्योन्य विवदमानानां प्रजानामानीयाहृतमानकर्णः कर्णं जीवति । तत्रापि भाड्विवाकादय स्वेच्छया जयपराजयौ विदधाना पापेनार्कीर्त्या च भर्तारमात्मनश्चार्थेर्योजयन्ति । तृतीये स्नातुं भोक्तु च लभते । भुक्तस्य च यावदन्धःपरिणाम-स्तावदस्य विषभयं न शाम्यत्येव । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्त प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमाया-समनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं मिथ सम्भूय, दोषगुणौ दूतचारवानयानि शक्यशक्यतां देशकाल-कार्यविस्याश्च विपरिवर्तयन्त. स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति ।

बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढमुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति । षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रश्चिपादोत्तरा नाडिकाः । सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः । अष्टमेऽस्य सेनापतिसख्यस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः । पुनरुपास्यैव सन्ध्याम्, प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा द्रष्टव्या । तन्मुखेन चानिशंसाः शस्त्राग्निरसप्रयोगा अनुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्यायमारभते । तृतीये तूर्यघोषेण संविशेच्चतुर्थपञ्चमौ शयीत किल । कथमिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वलमनसो वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत् । पुनः षष्ठे शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्तात्मनः । सप्तमे च मन्त्रग्रहा दूताभिप्रेषणानि च । दूताश्च नामोभयत्र प्रियाख्यानलब्धानर्थान् दीनगुल्कवाक्यकर्मनि चाशिष्यया वर्धयन्तः, कार्यमविद्यमानमपि छृतेनोत्पाद्यानवरतं भ्रमन्ति । अष्टमे पुरोहितादयोऽभ्येत्यैनमाहु —'अद्य दृष्टो दुःस्वप्नः । दुःस्था ग्रहाः । शकुनानि चाशुभानि । शान्तयः क्रियन्ताम् । सर्वमस्तु सौवर्णमेव होमसाधनम् । एवं सति कर्म गुणवद्भवति । अल्पकल्पा इमे आलस्याः । कृतमेभिः स्वस्त्ययनं कल्याणतरं भवति । ते चामी कण्टकाद्रिद्या बह्वपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्चाद्याप्यमानप्रतिग्रहा । दत्तं चैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यमरिष्टनाशनं च भवति' इति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु भक्षयन्ति । तदेवमहर्निशमविहितसुखलेशमायासबहुलमविरलक्लेशं च नयता नयज्ञस्यास्य चक्रवर्तिना स्व-

मण्डलमात्रमपि दुरुत्सृज्य भवेत् । शास्त्रसमाम्नातो हि यद्-
दाति यन्नानयति यत् प्रिय वदति, तत् सर्वमनिसन्धातु
मित्यविश्वास । अनिभ्रास्यता हि जन्मभूमिरलङ्घ्या । या
यता च नयन विना न लोकयात्रा स लोकत एव सिद्धा । नात्र
शास्त्रेणार्थ । स्तनन्धयोऽपि हि तैस्तैरुपायै स्तनपान लिप्सते ।
तदपास्यातियत्नेनानुभूयन्ता यथेष्टमिन्द्रियसुखानि । येऽप्यु
पदिशन्ति एवमिन्द्रियाणि जेतव्यानि, एवमरिषड्वर्गस्त्या-
ज्य सामादिरुपायवर्ग स्वेषु चाजस्र प्रयोज्य, सन्धिविग्र
हचिन्तयैव नेय काल स्वल्पोऽपि सुखस्यावकाशो न
देय' इति तैरप्येभिर्मन्थियत्नैर्युक्तस्तथैवायॉर्जित धन दासो
गृह्येव भुज्यते । के चेते वराका । येऽपि मन्त्रकथाश्रवन्न
फर्तर शुभाङ्गिरसविश्वासात्तयाहुर्दन्तिपुत्रपराशरप्रभृतयस्ते
ऽपिमरिषड्वर्गो जित कृत वा ते शास्त्रानुष्ठानम् । तैरपि हि
प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्ध्यसिद्धी । पठन्त्यापठन्ति
सन्दीयमाना बहव ।

नन्विदमुपपन्न देवस्य, यदुत सर्वलोकस्वामी जानि,
अयातयाम वय दर्शनीय वपु, अपरिमाणा विभूति ।
तत्सर्व सर्वविश्वासहेतुना सुखोपभोगप्रतिबन्धिना बहुमार्ग-
विकल्पनात् सर्वकार्येष्वमुकसशयेन नन्वावापेन मा वृथा
वृथा । सन्ति हि ते दन्तिना दश सहस्राणि, हयाना लक्ष त्र
यम् । अनन्त च पादातम् । अपि च पूर्णान्येव हेमरत्नै कोशगृ
हाणि । सर्वश्चैष जीवलोक समग्रमपि युगसहस्र भुञ्जानो न ते
कोष्ठागाराणिरेचयिष्यति । किमिदमपर्याप्त यदन्यार्जितायायास

क्रियते । जीवितं हि नाम जन्मवतां चतुष्पञ्चान्यहानि । तत्रापि भोगयोग्यमल्पाल्प वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुनरर्जयन्त एव ध्वंसन्ते । नार्जितस्य वस्तुनो लवमप्यास्वादयितुमीहन्ते । किं बहुना । राज्यभारं भारतमेष्वन्तरङ्गेषु भक्तिमत्सु समर्प्य, अप्सरःप्रतिरूपाभिरन्तःपुरिकाभो रममाणः सङ्गीतपानगोष्ठीश्च यथर्तु यथन् यथार्हं कुरु शरीरलाभम्' इति पञ्चाङ्गीस्पृष्टभूमिरत्नलिचुम्बितचूडश्चिरमशेत । प्राहसीच्च प्रीति फुल्ललोचनोऽन्तःपुरप्रमदाजनः । जननाथश्च सस्मितम् 'उच्चिष्ठ, ननु हितोपदेशाद्गुरवो भवन्तः । किमिति गुरुत्वविपरीतमनुष्ठितम्' इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरमतिष्ठत् ।

अथैषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रयमाणो मन्त्रिवृद्धेन वचसाभ्युपेत्य, मनसा अचिन्तञ्च इत्यवधारितवान् । अथैवं मन्त्रिणा मनस्यभूत्—'अहो मे मोहाद्वालिश्यम् । अचिन्तेऽर्थे नाद्यप्रभृत्यर्थयाच्ञिगतोऽहमस्य हास्यो जातः । स्पष्टमस्य चेष्टानामायथापूर्व्यम् । तथा हि—न मां स्निग्धं पश्यति, न स्मितपूर्वं भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, न हस्ते स्पृशति, न व्यसनेष्वनुकम्पते, नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न विलोभनं वस्तु प्रेषयति, न मत्सुकृतानि प्रगणयति, न मे गृहवार्तां पृच्छति, न मत्पक्षान् प्रत्यवैक्षते, न मामासन्नकार्येष्वन्यत्रीकरोति । न मामन्तःपुरं प्रवेशयति । अपि च, मामनर्हेषु कर्मसु नियुङ्क्ते, मदासनमन्यैरवष्टभ्यमानमनुजानाति, मद्वैरिषु विश्रम्भं दर्शयति, मदुक्तस्यैवचरं न ददाति, मत्समानदोषान् विगर्हति, मर्मणि मामुपहसति, स्वमतमपि मया चर्च्यमानं प्रतिक्षिपति, महार्हाणि वस्तूनि

मत्प्रहितानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां म्लेच्छितानि मत्समक्षं मूर्खै-
रुद्घोषयति । सत्यमाह चाणक्यः—'चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था
अपि प्रियाः स्युः । दक्षिणा अपि तद्भावविघ्नकृता द्वेष्या भवेयु'
रिति । तथापि का गतिः । अविनीतोऽपि न परित्याज्यः पितृपै-
तामहैरस्माद्धैरेयमधिपति । अपरित्यजन्तोऽपि कमुपकारमथ-
यमाणवाच' पुमः । सर्वथा नयज्ञस्य वसन्तभानोरश्मकेन्द्रस्य
हस्ते राज्यमिद पतितम् । अपि नामापदो भाविन्यः प्रकृति-
स्थमेनमापादयेयुः । अनर्थेषु सुलभन्यलीकेषु क्वचिदुत्पन्नोऽपि
द्वेषः सद्वृत्तमस्मै न रोचयेत् । भवतु भविता तावदनर्थः ।
स्वभिमतपिशुनजिह्वो यथाकथञ्चिदभ्रष्टपदस्निष्टेयम्' इति ।

एव गते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालितो
नामाश्मकेन्द्रामात्यस्येन्द्रपालितस्य सूनुरसद्वृत्तः पितृनिर्वा-
सितो नाम भूत्वा, बहुभिश्चारणगणैर्वहीभिरनल्पकौशलाभिः
'शिल्पकारिणीभिरनेकच्छद्मविद्भिश्च गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य
विविधाभिः क्रीडाभिर्विहारभद्रमात्मसादकरोत् । अमुना चैव
संक्रमेण राजन्यास्पदमलभत । लब्धरन्ध्रश्च स यद् यद्
व्यसनमारभते तत् तथेत्यवर्णयत् ।

ते असावपि गुरूपदेशमिवात्यादरेण तस्य मतमन्ववर्तत ।
तच्छीलानुसारिण्यश्च प्रकृतयो विश्रब्धमसेवन्त व्यसनानि ।
सर्वश्च समानदोषतया न कस्यचिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ठ ।
समानभर्तृप्रकृतयस्तन्त्राध्यक्षा. स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन् ।
ततः क्रमादायद्वाराणि व्ययशीर्यन्त । व्ययमुखान्यहरहर्व्ययंवर्धन्त ।
सामन्तपौरजानपदमुख्याश्च समानशीलतयोपारूढविश्रम्भेण

राज्ञा सजानयः पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्व स्वमाचारमत्य-
चीपिषुः । तन्मूलाश्च कलहाः सामपाणमुदमथन् । अहन्यन्त
दुर्बला बलिभिः । अपहृतानि धनवतां धनानि तस्करादिभिः ।
अपहृतपरिभूतयः प्रहृताश्च पातकपथाः । हृतगन्धवा हृतविद्या
वधबन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्नश्रुकण्ठ्य प्रजा । दण्डश्रा-
यणग्रहीतो भयक्लोधावजनयत् । कृशकुटुम्बेषु लोभः पदम
धत्त । विमानिताश्च तेजस्विनो मानेनादह्यन्त । तेषु तेषु
चाक्षत्येषु प्रातरन् परोपजापाः ।

अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं नाम वानवास्य प्रोत्साह्यानन्त-
वर्मणा व्यग्राहयत् । तदानान्तराष्ट्रपर्यन्तश्चानन्तवर्मा तमभियोक्तु
बलसन्नद्धानमकरोत् । सर्वसामन्तेभ्यश्चाग्रमकेन्द्र प्राणेभ्योऽपि
प्रियतरोऽभूत् । अपरेऽपि सामन्ताः समगसत । गत्वा चाभ्यर्ण
कर्मदारोपासि न्यविशन् । तस्मिंश्चावसरे महासामन्तस्य कुन्तल
पतेरवन्तिदेवस्यात्मनाटकीयां दमातलेवीं नाम चन्द्रपालिता
दिभिरतिप्रगल्भनृत्यकौशलामाढ्यानन्तवर्मा नृत्यमद्राक्षीत् ।
अग्रमकेन्द्रस्तु कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यधत्त—'अमत्त एष राज
कलत्राणि नः परामृशति । कियत्यवज्ञा सोढव्या । मम शतमस्ति
हस्तिनाम्, पञ्च शतानि च ते । तदावां सम्भूय मुरलेशं वीर
सेनमूर्ध्वीकृत्यमेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं सासिक्यनाथं
नागपालमुपजपाव । ते चावश्यमस्याविनयमसहमाना अस्म
न्मतेनैवोपायनैरन् । अयं च वानवास्यः प्रियं मे मित्रम्
अमुनैनं दुर्विनीतमभितो व्यतिषक्तं पृष्ठतः प्राहरेम । कोशवाह
च विभज्य गृह्णीमः' इति । हृष्टेन चामुनाभ्युपेते, विश्रुतिं वरांङ्

कानाम्, पञ्चविंशतिं काञ्चनयुक्तुमपलानाम्, ग्राभृतीकृत्यासमुपेत्य तैः सामन्तैः सम्मन्त्र्य तानपि स्वमतावस्थापयत् । उत्तरेद्युश्चेयां सामन्तानां घानवास्यस्य चानन्तवर्मा नयद्वेषादामित्यत्वमगमत् । वसन्तभानुश्च तत्कोशवाहनमयशोर्णमात्माधिष्ठितमेव कृत्वा 'य-थाप्रयास यथायत्न च विभज्य गृह्णीत । युष्मदनुग्रहया येन केनचि-दुपेनाहं तुष्यामि' इति शाट्यात् सर्वानुवर्ती, तेनैवामिषेण निमि-षीकृतेनोत्पादितप्रलोभः सर्वसामन्तानध्वसयत् । 'तदीयं च सर्वस्वं स्वयमेवाग्रसत् । घानवास्य केनचिदुपेनानुगृह्य प्रत्यावृत्य सर्व-मनन्तवर्मणे राज्यमात्मसादकरोत् । अस्मिंश्चान्तरे मन्त्रिवृद्धो वसु-वर्द्धनः कञ्चिन्मौर्तं सम्भूय बालमेव भास्करवर्माणम्, अस्यैव ज्यायसीं भगिनीं त्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीम्, अनयाश्च मातर महादेवीं वसुन्धरामादायापलपन्नापदोऽस्या भावितया दाक्षिण्य-रोण देहमजहात् । अस्मादृशैर्मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं भर्तृदेवमा-तुलाय भ्रात्रे मित्रवर्मणेऽनपत्याय सापत्या देवी दर्शिताभूत् । ता चार्यामनार्योऽसावन्यथाभ्यमन्यत । निर्भर्त्सितश्च तया 'सुतमियम-खण्डचारित्रा राज्यार्हं चिकीर्षति' इति नैर्गुण्यात्तमेनं बालमजि-घांसीत् । इदं तु ज्ञात्वा देव्याहमादिष्टः—' तात, नालीजङ्घ, जीवतानेनार्भकेण यत्र क्वचिद्वधाय जीव । जीवेय चेदहम-प्येनमनुसारयामि । ज्ञापय मां क्षेमप्रवृत्तः स्वयानम्' इति । अह सद्धले राजकुले कथञ्चिदेन निर्गमय्य विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि । पादचारदुःस्थितं चैनमाश्वासयितुं घोषे क्वचिद-हानि कानिचिदु विश्रमय्य, तथापि राजपुरुषसम्पातभीतो दूराध्वमपासरम् । तत्रास्य दारुणपिपासापीडितस्य वारि

दातुकाम कूपेऽस्मिन्नपश्रय पतितस्त्वयैवमनुगृहीतः । त्वमेवा-
स्यातः शरणमेधि विश्रवणस्य राजसूनोः' इत्यञ्जलिमबध्नात् ।
'किमीया जात्यास्य माता' इत्यनुयुक्ते मयामुनोक्तम्—'पाट-
लिपुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्ताया कोसलेन्द्रात्
कुसुमधन्वनोऽस्य माता जाता' इति । यद्येवम्, एतन्मातुर्म-
त्पितुश्चैका मातामहः' इति सस्नेहं तमह सस्वजे । वृद्धनोक्तम्—
सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते पिता' इति । 'सुश्रुतः' इत्युक्ते
सोऽत्यहृष्यत् ।

अहं तु तं नयावलितमश्मकं नयेनैवोन्मूल्य बालमेनं पित्र्ये
पदे प्रतिष्ठापयेयमिति मतिबाय, कथमस्यैनां क्षुधं क्षपयेयमित्य-
चिन्तयम् । तावदापतितौ च कस्यापि व्याधस्य श्रोनिपूतनीत्य
द्वौ मृगौ स च व्याध. । तस्य हस्तादवशिष्टमिषुद्वयं कोदण्डं
चादित्य तावधिषम् । एकश्च सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्रा-
कृतोऽपतत् । तत्रैकं मृगं दत्वा मृगयवे, अन्यस्यापलोमत्वचौ
चिक्कयोर्वसिथ्रीवादीनि शलाकृत्य दावाङ्गारेषु, तप्तेनामिषेण
तयोरात्मनश्च क्षुधमत्यतार्षम् । एतस्मिन् कर्मणि 'मत्सौष्ठवेना-
तिहृष्टं किमतमसि पृष्टवान्—'अपि जानासि माहिष्मतीवृत्ता-
न्तम्' इति । असावाचष्ट—'तव व्याघ्रत्वचो दूतीश्च विक्रीया-
यैवागतः किं न जानामि । प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो
मित्रवर्मदुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिप्सुरभ्येतीति तेनोत्सवोत्तरा
पुरी' इति । अथ कर्णे जीर्णमन्त्रयम्—'धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि
सम्यक् प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य बालकं
जिघांसति । तत् प्रतिगत्य कुशलमस्य मद्वार्तां च देव्यै रहो

निवेद्य, पुनः कुमारः शार्दूलमत्ति इति प्रकाशमाक्रोशः कार्यः । स दुर्मतिरन्तः प्रीतो यद्दिदं तं दर्शयन् देवीमनुनेष्यति । पुनस्तया त्वत्सुतेन स वाच्य'—'यदपेक्षया त्वन्मतमत्यक्रमिषं सोऽपि बालः पापेन मे परलोकमगात् । 'अद्य तु त्वदादेशकारि-ण्येवाहम्' इति । स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपत्स्यते । पुनरनेन वत्समानयेति महाविषेण संनीय तोयं तत्र मालां मज्जयित्वा तया स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः । यत्तव्यश्च स एवायमसि प्रहारः पापीयसस्तव भवतु यद्यस्मि पतिमता' इति । पुनरनेना-गदेन सद्यःमितेऽस्मिन्सि तां मालां मज्जयित्वा स्वदुहित्रे देया । मृते तु तस्मिंस्तस्यां च निर्विकाराया सन्याम्' सतीत्येवैनां प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते । पुनः प्रचण्डधर्मणे सन्देश्यम्—'अना-थमिदं राज्यम् । अनेन सह बालिकेयं स्वीकर्तव्या' इति । तावदाद्यां कापालिकवेषच्छन्नौ देव्यै दीयमानभिक्षौ पुरो यद्दिदमशानं यत्स्याथः । पुनरार्यमायान् पौरवृद्धानामांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते ब्रवीतु देवी—'स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्य-वासिन्या कृतः प्रसादः । अद्य चतुर्थेऽहनि प्रचण्डधर्मा मरिष्यति । पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्तिनि मन्दवने परीत्य वैजन्य जनेषु निर्गतेषु, कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकु-मारो निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपालय बालं ते प्रतिष्ठा-पयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य स्थापितः । सा चेयं वत्सा मञ्जुवादिनी तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव कल्पिता' इति । तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यते' इति ।

स साम्प्रतमनिप्रीतः प्रयातोऽर्थश्चायं यथा चिन्तितमनुष्ठितो-ऽभूत् । प्रतिदिशं च लोकवादः प्रासर्पत्—'अहो माहात्म्यं पतिव्रतानाम् । असिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मिन् जातः । न शक्यमुपधियुक्तमेतत् कर्मेति वक्तुम् । यतस्तदेव दत्तं दाम दुहित्रे स्तनमण्डनमेव जातं न मृत्युः । योऽस्याः पतिव्रतायाः शासनमतिवर्तते स भस्मैव भवेत्' इति ।

अथ महातिवेपेण मां पुत्रं च मित्रायै प्रविष्टौ दृष्ट्वा प्रस्तुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलमब्रवीत्—'भगवन्, अयमञ्जलिः अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम् । अस्ति ममैकः स्वप्नः, स किं सत्यो न वा' इति । मयोक्तम्—'फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसि' इति । 'यद्येवं बहु भागधेयमस्या यो दास्याः । स खल्वस्याः सूना-ध्यशंसी स्वप्न' इति मद्दर्शनरागबद्धसाध्वसां मञ्जुवादिनीं प्रणम्य, भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रूत—'तच्चेन्मिथ्या सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया निरोद्धव्यः' इति । मयापि सस्मितम् 'एवमस्तु' इति लब्धभैक्ष्यो नालीजङ्घमाकार्यं निर्गम्य ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम्—'कासावलपायुः प्रथिनः प्रचण्डवर्मा' इति । सोऽब्रवीत्—'राज्यमिदं ममेत्यपास्तशङ्को राजास्थानमण्डप एव निष्ट्युपास्यमानः कुशीलवैः ।' इति । 'यद्येवम् , उद्याने तिष्ठ' इति तं जरन्तमादिश्य, तन्नाकारैकपार्श्वं क्वचिच्छून्यमठिकायां मात्राः समर्पयं, तद्गणनियुक्तराजपुत्रः, कृतकुशीलवचेष्टालीलः प्रचण्डवर्माणमेत्यान्वरक्षयम् । अनुर-ञ्जितातपे तु समये, जनसमाजोपयोगीनि संहृत्य नृत्यगीत-नानाविदिवादि-हस्तचङ्क्रमणोर्ध्वपादालातपादापीडवृश्चिकम-

करलङ्घनादीनि मत्स्योद्वर्तनादीनि च करणानि, पुनरादाया-दायासन्नवर्तिनां छुरिकास्ताभिरुपहितवर्म्मां चित्रदुष्कराणि करणानि श्येनपातोत्कोशपातादीनि दर्शयन्, चिरतिचापान्तरालावस्थितस्य प्रचण्डवर्मणश्छुरिकयैकया प्रत्युरस प्रहृत्य, 'जीव्याद्वर्षसहस्रं वसन्तभानुरित्यभिगर्जन्, मद्वाग्भमरूकतुं मुखतासेः कस्यापि चारभटस्य पीवरासवाहुशिखरमाक्रम्य, तावतैव तं विचेतीकुर्वन्, आकुल च लोकमुद्यद्भुकुर्वन्, द्विपुरुषोच्छ्रितं प्राकारमत्यलङ्घयम् । अवप्लुत्य चोपवने 'मदनुपातिनामेष पन्था दृश्यते' इति ब्रुवाण एव नालीजङ्घसमीकृतसेकतास्पृष्टपादन्यासया तमालवीथ्या चानुप्राकारं प्राचा प्रतिप्रधावितः, पुनरयाचोचितेष्टकचितत्वाद्दलदयपातेन प्रहृत्य, लङ्घितप्राकारवप्रातवलयस्तस्यां शून्यमठिकायां तूर्णमेव प्रविश्य, प्रतिमुक्तपूर्वेण सह कुमारेण मत्कर्मतुमुलताजङ्घारुद्धःसलन्धवर्त्मा श्मशानोद्देशमभ्यगाम् । प्रागेव तस्मिन् दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया कृतं भग्नपार्श्वस्थैर्यस्थूलप्रस्तरस्थगितद्वाहद्वारं बिलम् ।

अथ गलति मध्यरात्रे घर्घरापनीतमहार्हरत्नभूषणपट्टनिवसनौ तद्बिलमार्गं प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव । देवी तु पूर्वद्युरेव यथार्हमग्निसत्कार मालयाय दत्त्वा प्रचण्डवर्मणे, चण्डवर्मणे च तामवस्थामश्मकेन्द्रोपधिकृतामेव संदिश्य, उत्तरेद्यु प्रत्युषस्येव पूर्वसंकेतितपौरामात्यसामन्तवृद्धैः सहाभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा, सर्वजनप्रत्यक्षं परीक्षितकुक्षिवैजन्यं तद्भवनं विधाय दत्तदृष्टि सह जनेन स्थित्वा पटीयांसं पटहशब्दमकारयत् ।

अणुतरन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसैवोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठमंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलम् उभयकरविधृतमेकपार्श्वमेकतो निवेश्य निर्गमम् । निर्गमयं च कुमारम् । अथ यथापूर्वमर्चयित्वा, दुर्गमुद्घाटितकपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्यहदृष्टि स्पष्टरोमाञ्चमुद्धताञ्जलि रूढविस्मयं च प्रणिपतन्ती. प्रकृतीरभ्यधाम्—'इत्थं देवी विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्मानाज्ञापयति—'मया सकृपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्याय वो दत्तमेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतयाऽमन्दमादृणत इति परिगृह्णन्तु भवन्तः ।' अपि च दुर्घटकूटकोटिघटनापाटवप्रकटशाक्यनिष्ठुराश्मकथट्टघट्टनात्मानं मां मन्यध्वमस्य रक्षितारम् । रक्षानिर्वेशार्थास्य स्वसेयं सुमूरभ्यनुज्ञाता महामायेथा' इति ।

श्रुत्वैतत् 'अहो भाग्यवान् भोजवंशो यस्य त्वमार्यादत्तो नाथः' इत्यभीयन्त प्रकृतयः । सा तु वाचामगोचरं हर्षावस्थामस्पृशन्मे श्वश्रूः । तदहरेव च यथावदग्राह्यन्मञ्जुवादिनीपाणिपल्लवम् । प्रपन्नायां च यामिन्यां सम्यगेव चिलं प्रत्यपूरयम् । अलन्धरन्ध्रश्च लोको नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैरभ्युपायान्तरप्रयुक्तैर्दिव्यांशतामेव मम समर्थयमानो मद्वाचां नात्यवर्तत । राजपुत्र्यार्यादत्त इति प्रभावहेतुः प्रसिद्धिरासीत् । तं च गुणवत्यहनि भद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्नीति राजकार्याणयन्वतिष्ठम् । अचिन्तयं च—'राज्यं नाम शक्तित्रयायत्तम् । शक्तयश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु क्रमन्ते । मन्त्रेण हि विनिश्चयोऽर्थानाम्, प्रभावेण प्रारम्भः, उत्साहेन निर्वहणम् । अतः पञ्चाङ्गमन्त्रमूलो द्विरूपप्रभावस्कन्धश्चतुर्गुणोत्साहविटपो

द्विरसतिम्रकृतिपत्रः षड्गुणदिसलयः शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च नयवनस्पतिर्नेतुरुपकरोति । स चायमनेकाधिकरणत्वादसहायेन दुरुपजीवः । यस्त्वयमार्यकेतुनाम मित्रवर्ममन्त्री स कोसलाभिजनत्वात् कुमारमात्रपक्षो मन्त्रिगुणैश्च युक्तः, तन्मतिभवमदयैव ध्वस्तो मित्रवर्मा । स चेद्वक्तव्यः पेशलम्' इति । अथ नालीजङ्घं रहस्यधिक्षेपम्—'तात, आर्यमार्यकेतुमेकान्ते ब्रूहि—'को न्वेष मायापुरुषो य इमां राज्यलक्ष्मीमनुभवति । स चायमसद्धानो भुजङ्गेनामुना परिगृहीत., किमुद्वीयेत अस्येत वा' इति । स यद् यदिष्यति तदस्मि योध्य.' इति ।

सोऽन्यदय मामावेदयत्—'मुहुरुपास्य प्राभृतं., प्रवर्त्य चित्राः कथा', संवाह्य पाणिपादम्, अतिविस्रम्भदत्तक्षणं तमभ्यर्णं त्वदुपदिष्टेन नयेन । सोऽप्येवमकथयत्—'भद्र, मैवं वादीः । अभिजनस्य शुद्धिः, असाधारणं बुद्धिनैपुणम्, अतिमानुषं प्राणबलम्, अपरिमाणमौदार्यम्, अत्याश्चर्यमस्त्रकौशलम्, अनल्पं शिल्पज्ञानम्, अनुग्रहार्द्रं चेतः, तेजश्चाप्यविषह्यमध्यमिश्रीणम्, इत्यस्मिन्नेव सन्निपातिनो गुणा येऽन्यत्रैकैकशोऽपि दुर्लभाः । द्विपलामेष चिरविल्वद्रुमः, ग्रहणान्तु चन्दनतरुः । तमुद्धृत्य नीतिशास्त्रमन्थमश्मपृष्ठमिमं च राजपुत्रं पित्र्ये पदे प्रतिष्ठितमेव विद्धि । नात्र संशयः कार्यः' इति । तथापि श्रुत्वा भूयोभूयश्चोपधाभिर्विशोध्य तं मे मतिसहायमकरवम् । तस्मैश्च सत्यशौचयुक्तानमात्यान् विविधव्यञ्जनांश्च गूढपुरुषानुदपादयम् । तेभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृद्धमत्युत्सिक्तमविधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलम्, अलुब्धतामभिख्यापयन्,

धार्मिकत्वमुद्भावयन्, नास्तिकान् कदर्थयन्, फण्टकान् विशोधयन्, अमित्रोपधीनुपघ्नन्, चातुर्वर्ण्यं च स्वधर्मकर्मसु स्थापयन्, अभिसमाहरेयमर्थान्। अर्थमूला हि सर्वकर्मारम्भा.। न चान्यदस्ति पापिष्ठं तत्र दौर्बल्यात्' इत्याकलय्य योगान्न्यतिष्ठम्। अथाश्मकेन्द्रं समरे निहत्य तद्राज्यं राजसूनुसाद्भिधाय तद्रक्षणार्थं मौलान् स्वानधिकारिणो नियुज्यात्मीभूतेनाश्मकेन्द्रसैन्येन च साकं विदर्भानभ्येत्य राजधान्यां तं राजतनयं भास्करवर्माणमभिषिच्य पित्र्ये पदे न्यवेशयम्। सोऽप्युत्कलाधिपतेः प्रचण्डवर्मणो राज्य मह्यं प्रादात्। अहं च तद्राज्यमात्मसात् कृत्वा राजानमामन्त्र्य यावत्स्वदेशैषणाय प्रयाणोपक्रमं करोमि तावदेवाङ्गनाथेन सिंहवर्मणा स्वसाहाय्याकारितोऽत्र समागतः पूर्वपुण्यपरिपाकात् स्वामिना समगंसि।'

शुकनासोपदेशः ।

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं निसर्गेत एवाभानुभेद्यमरत्ना-लोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो मदः । पुंसामनल्पनर्तितसाध्य-मपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममृतमन्त्रगम्यो विषमो विषयविषा-स्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो बलवान्रागमलावलेपः । अजस्रमत्तपावस्थानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति । इत्येतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवन-त्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्प-रा । सर्वविनयानामेकैकमत्रैषामायतनम् । किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुप याति बुद्धिः । अनुन्मिलनधवलापि सरागैव भवति दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समुद्धूतरजोभ्रान्तिरति-दूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुष प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायि-तात्मनश्च सलिलमिव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्ग-प्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव

रजनिकरगमस्तयो विशन्ति मुखमुपदेशगुणाः । गुरुवचनममल-
मपि सलिलमिव महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य ।
घृतस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननयोमासमुदयमधिक-
तरमुपजनयति । हरति च सकलमतिमलिनमप्यन्धकारमिव
दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर इव गुरूपदेशः । प्रशमहेतुर्वयःप-
रिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण
नदेव परिणामयति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते
काल उपदेशस्य । कुसुमशरशरप्रहाराज्जर्जरितं हि हृदये जल-
मिव गलन्युपदिश्यम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वय-
श्रुतं वा विनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः । किं वा
प्रशमहेतुनापि न प्रत्यूहतरीभवति वडवानलो वारिणा ।
गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमतप्रक्षालनक्षममजलं स्ना-
नमनुपशान्तपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वमनारोपितमेदोदोषं
गुरुकरणमनुद्वर्णविरचनमप्राप्यं व्रणानिरणमतीतज्योतिरा-
लेकं नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि
तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो
भयात् । उद्दामदर्पैश्वर्यगुरुत्यगितश्रवणविवराश्चोपदिश्यमान-
मपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गजनिमीलितेनावधी-
रयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून् । अहङ्कारदाहज्वर-
मूर्छान्धकारिता विह्वला हि राजप्रकृतिः । अलीकाभिमानो-
न्मादकारीणि धनानि । राज्यश्रियविकारतन्द्राप्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् ।
इयं हि सुमङ्गलमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीर-

सागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतासु-
च्चैःश्रवसश्चञ्चलतां कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिरायाः मदं
कौस्तुभमणेरतिनैष्ठुर्यमित्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरह-
विनोदचिन्हानि गृहीत्वेवोद्गता । न ह्येवंविधमपरमप-
रिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लग्धापि
खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढगुणपाशसन्दाननिष्पन्दीकृतापि
नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृता-
प्यपक्रामति । मद्जलदुर्दिनान्धकारगजघटितवनघटापरिपा-
लितापि प्रपलायते । न परिचयं यति । नाभिजनमीक्षते ।
न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति ।
न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुरुध्यते ।
न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं पाल-
यति । न सत्यमनुरुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्व-
गरलेनेव पश्यत एव नश्यति । अध्यारूढमन्दरपरिवर्तवि-
र्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति । कमलिनीसञ्चरणव्य-
तिकरसञ्जनलिननालकण्टकेव न क्वचिन्निर्भरमाघ्नाति पदम् ।
अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्ड-
मधुपानमत्तेव परिस्खलति । पाद्मप्यमिवोपश्लिष्टितुमसिधारासु
निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् ।
अप्रत्ययबहुला च दिवसान्धकमलमिव समुपचितमूलदण्ड-
कोषमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेक-
पुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सरस्वतीपरि-
गृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम् । गुणवन्तमपवित्र-

मिव न स्पृशति । उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते । सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःस्वमिव न स्मरति । विनीत पातक्रिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति । परस्परविरुद्ध चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथा हि । सततमुष्णमारोपयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तोयराशिसम्भवापि तृष्णां सवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्गमति । तथा हीयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनां व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शधूमलेखा सञ्चरितचित्राणां विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणां निवासजीर्णचत्वरं धनमदपिशाचिकानां तिमिरोद्भतिः शास्त्रदृष्टीनां पुरःपताका सर्वविनयानामुत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणामापानभूमिर्विषयमधूनां सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानामावासदरी दोषाशीविषाणामुत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्याहाराणामकालप्रावृड् गुणकलहंसकानां विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानां प्रस्तावना कपटनाटकस्य वध्यशाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्र-

लब्ध । नियतमियमालेख्यगतापि चलति पुस्तकमध्यपीन्द्र जालमाचरत्युत्कीर्णापि विप्रलभते श्रुताप्यभिसन्धत्ते चिन्तितापि वञ्चयति ।

पथयिधयापि चानया दुराचारया पथमपि दैववशेन परि गृहीता विक्लवीभवन्ति राजान । सर्वाविनयाधिष्ठानता च गच्छन्ति । तथा हि । अभिषेकसमय एवैषां मङ्गलकलशजलै रिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम् । अग्निकार्यधूमेनेव मलिनीभवति हृदयम् । पुरोहितशुभाम्रसमार्जनीभिरिवापनीयते क्षान्ति । उष्णीषपट्टबन्धेनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम् । आतपत्रमण्ड लेनेवापवार्यते परलोकदर्शनम् । चामरपवनैरिवापह्रियते स्व यादिता । वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणा । जयशब्दकलकलै रिव तिरस्क्रियन्ते साधुवादा । ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यश । तथाहि । केचिच्छुभवशशिथिलशकुनिगलपुटचपलाभि स्वयो तोन्मेषमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभि सम्पद्भि प्रलो भ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दुष्टाश्वेनेव रागावेशेन वाह्यमाना विविधविषयग्रासलालसै पञ्चभिरप्यनेकसहस्रसङ्ख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमाना प्रकृतिचञ्च लतया लब्धप्रसरैरेकैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकु लीक्रियमाणा विह्वलतामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते । भूतैरि वाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिवावेश्यन्ते । सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते । वायु नेव विडम्ब्यन्ते । पिशाचैरिव गस्यन्ते । धनोष्मणा पच्यमाना इव तिर्यक्परिभ्रमन्ति । अधर्ममग्नगतय पङ्क इव परेण सञ्चा र्यन्ते । मृषावादविपाकसञ्जातमुखरोगा इवातिकृच्छ्रेण जल्प

लि । सलच्छन्दतय इव कुलुलगलोविकारैरासक्षयन्तिनां शिरः-शूलमुत्पादयन्ति । आलस्यतन्त्रय इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । उत्कुटिलोचना इव तेजस्विनो नेक्षन्ते । कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते । जातुषा नरणालीव सोष्माणं न सहन्ते । दुष्टवारणा इव महामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गुरून्युदेशम् । तृष्णाविमूर्च्छिता कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति । इव इव पानविह्वलतैश्वर्यैः परप्रेरिता विनाश-यन्ति । दुश्चिकित्स्यान्यपि फलानीव दण्डविद्वेषैर्महाकुलानि शातयन्ति । अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहरानृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः । श्मशानाग्नय इवातिरौद्रभूतयः । तैमिरिका इवादृष्टगुणः । अपस्मारा अपि प्रेतग्रहा इवोद्वेजयन्ति । चिन्यमाना अपि महापातकाग्निज्वाला इवापद्वनुपजनयन्ति । अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापैरेवाप्यायितभूतयो भवन्ति । तद्व-स्याश्च व्यसनगुरुस्खलनानुपनता वल्मीकतृणाग्रावस्थिता जलबिन्दव इव पतितव्यान्नार्तं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु न्यायलिखादनपरैर्मनस्विभिरासन्नगृध्रैर्गल्यानन-लिलविक्षेपैर्नं विनोद इति मृगया अस्त इति पानं विलास इति प्रकृतया शौर्यमिति गुरुवचनावधीरणपरलोकपराङ्मुख्यमित्यजित-भृत्यता सुखोपभोग्यत्वमिति परिभवसहत्वं क्षमेति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति देवायत्तानं महात्मतेति वन्दिजनव्याहारैर्यश इति तरलतोत्साह इत्यविनयमनाऽपहायातित्वमिति दोषानपि गुणपक्षव्यायोपयद्भिरन्धैः स्वयमपि विद्वद्भिः प्रतारणा-कुशलैर्धूर्तैरनुपाचिताभिः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणा चित्तमदम-

चचित्ता निश्चेतनतया नर्थेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्माणोऽपि दिव्यांशायतीर्णमिव मदंघनमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणा प्रारब्धदिव्योचितचेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविद्भ्यानां चानुजीविना जनेन क्रियमाणामभिनन्दन्ति ।* मनसा देवताध्यारोपणप्रतारणादसद्भूतसम्भावनोपहृताश्चान्तःप्रविष्टापरभुजङ्गयमिवात्मबाहुयुगलं सम्भावयन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचन इवललाटमाशङ्कन्ते । दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपचारपदे स्थापयन्ति । सम्भाषणमपि मंत्रिभागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्याऽऽभ्यात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । न पूजयन्ति द्विजातीन् । न मानयन्ति मान्यान् । नार्चयन्त्यर्चनीयान् । नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान् । नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । अनर्थकाया सान्तरितविषयोपभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम् । जपार्थं क्लान्यमलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रशापरिमर्श इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय ।* कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा नमभिनन्दन्ति तमालपन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं संवर्धयन्ति तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते तस्मै ददति तं मित्रतामुपयन्ति तस्य वचनं शृण्वन्ति तत्र वर्तन्ति तं बहु मन्यन्ते तमात्मतामापादयन्ति योऽहर्निशमनवरतमुपचितानञ्जलिरधिदैवमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति ।* किं वा तेषां साम्प्रतं येषामतिनृशंसप्रायोपदेशनिर्घृणं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणमभिचारक्रियाकल्पैकल्पकृतय पुरोधसो गुरवः पराभिसन्धानपरा

मन्त्रिण उपदेष्टारो मारणात्मकेषु शास्त्रेष्वभियोगः सहजप्रेमा-
द्रहृदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवंभायेऽतिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रवाहणे राज्यतन्त्रेऽस्मि-
न्महामोहकारिणि च यौवने, कुमार, तथा प्रयतेथा यथा
नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न धिक्क्रियसे गुरुभिर्नोपा-
लभ्यसे सुहृद्भिर्न शोच्यसे विद्विद्भि, यथा च न प्रनार्यसे
कुशलैर्नाविलुप्यसे सेवकवृकैर्न वञ्च्यसे धूर्तैर्न विडम्ब्यसे
लक्ष्म्या न नर्त्यसे मदेन नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे
रागेण नापह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः । पित्रा
च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं
च मदयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुरुसन्तोषो मामेवं मुख-
रीकृतवान् । इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि
सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजानमपि धीरमपि प्रयत्नवन्त-
मपि पुरुषमियं दुर्विनीता वशीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा
कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषे-
कमङ्गलम् । कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् ।
श्रवणमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अभिषेका-
नन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिम्लानोज्जीवितामपि तव पित्रा
सप्तद्वीपभुक्तां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् । अयं च ते कालः
प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो हि राजा शैलोन्नतदर्शनेव
सिद्धादेशो भवति ।

महाश्वेता-वृत्तान्तः ।

राजपुत्र, किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसन्नन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्ति । तासां चतुर्दश कुलानि । एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम् । अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम् । अन्यदग्नेरुद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् । अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् । अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृत्युना निर्मितम् । अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत् तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिरिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयश्चित्ररथादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः पीडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छ्रद्धेनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमखिलतामरीचिनिचयमे-

चरितेन धातुना समुपार्जितं शैशव पचासवान्। इतश्च नाति-
दूरे तस्यासाद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि वर्षे
वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः। तत्र च तद्भुजयुगपरिपा-
लितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति। तेनैव चेद्
चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्। इदं चाच्छोदामि-
धानमतिमहत्सरः खानितम्। अयं च भवानीपतिरुपरचितो
भगवान्। अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां पञ्चानां
ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले
गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपद्मासा-
दितवान्। अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव
गिरिरधिशास्तेः। यतु तत्सोममयूखसम्भवमप्सरसां कुलं
तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकला-
कलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती
द्विजेयेव गौरं गोपतिं नाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्णा
कन्यका प्रसूता। तां च द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिं हंसो
मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत्। सा तु भगवता
मकरकेतुनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता
सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती। निखिलान्तः-
पुरस्वामिनी च तस्यामवत्। तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरह-
मीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेक-
धातुजा समुत्पन्ना। तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन
महोत्सवेन मज्जन्माभिनन्दितवान्। अवाप्ते च दशमेऽहनि
कृतयोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान्।

साह पितृभवने बालतया कलमधुरभ्रलापिनी योषेव गन्धर्वाणा मद्भादङ्क सञ्चरन्त्यनिदितस्नेहणाकाथासमनोहर शैशवमतिनी तयती । भ्रमेण च कृत मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनन पदम् ।

अथ सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकयु मधुमासदिवसेषु कदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारिनर्णाम प्रोत्फुल्लनवनलिन कुमुदकुवलयकह्लारमिदमच्छोद सर स्नातुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया मागत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलि- खितानि चम्बकप्रतिचित्रकानि चन्द्रमाना भ्रमरभरभुग्नगर्भ केसरजर्जरेषु सुमोपहारस्याऽय लतामण्डप, परभृतनयको टिपादितकुड्मलनालविगलितमधुधार सुपुप्पितोऽय सहकारतरु उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशि रय चन्दनयोषिता विकचकुसुमपुञ्जपातसूचितवनदेवताप्रेमो लनशोभनेय लतादोला, यहलेकुसुमरज पटलेभ्रक लहसद् ललमतिरमणीयमिद तीरतरुतलम् इति स्निग्धमनोहरतरोद्देश दर्शनलाभादितहृदया सह सर्वजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिञ्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतनिर्भरविकसि तेऽपि काननेऽभिभूतान्यपुसुमपरिमल ' विसर्पन्तमतिसुरभित यानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणेन्द्रियमहमह मिकया मधुकरकुलैरनुध्यमानमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचित कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाह मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुक

नूरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझङ्काराकृष्टसरःकलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हुतहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, आत्मानुरूपेण सत्वयसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम्।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, कृत्तिकातारास्तवकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम्। अस्या परिभूतान्यकुसुमामोदा नन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणोऽहमचिन्तयम्—'अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोपस्याक्षीणता विधातुः। यद् त्रिभुवनाद्भुतरूपसम्भारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः। मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिचिह्नं विरच्यता लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता प्रजापतिना प्रथममेतदाननाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः। अन्यथा किमिदं हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम्। अलीकं चेदं यथा किल सकला कलाः कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुपुण्यनाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति। ताः खल्वस्य गर्भस्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति। कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमानस्येदं लावण्यम्। इति चिन्तयन्ती-

मेघ मामचिचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासवमद इव मधुकरीं परवशामकरोत् ।

उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गंतुमीहमाना मनोभवाभिभूता मामस्त्वेति शरणमिवोपयान्ती, देहि हृदयेऽवकाशमित्यर्थितामिव दर्शयन्ती, हा हा किमिदमसाम्प्रतमनिहेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां, स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव संयतेव मूर्च्छितेव केनापि विधूतेव निष्पन्दसकलावयवया तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकस्मिकशिथिलितेनानाख्येयेन स्वसंवेद्येन केवल न विभाव्यते किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनयेनैव किमनुरागेणैवोपदिश्यमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथ कथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् । उत्क्षिप्यं नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमात्मानमधारयम् । अनन्तरं च मेऽन्तर्दैनायकायमिव दातुमाहितसन्ताना निरीयुः श्वासमरुत. । स्वेदसालिलवले खाच्चालतेवागलल्लज्जा । मकरध्वजनिशितशरनिकरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्पातभयं द्रष्टुमिव कुतूहलाद्भ्रेष्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्रवणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः ।

आसीच्च मम मनसि—'शान्तात्मनि दूरीकृतमदनविकारे तपोधने किमनेन प्रस्तुतेन । तदलमनेन मुग्धजनोचितेन । उत्तिष्ठ गच्छ स्वाश्रमपदम् । अथवा क्व गच्छामि । कथं वा गच्छामि । कथं वा तपोधनसमीपे तिष्ठामि । कथं वा तिष्ठ

व्यतिकरेऽस्मिन्ने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमाचरितं मनसिजेन । एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गलाजनस्य यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च । क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिकल्पितानि । नियतमयं मामेव मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकाजनपामपहाय स्वयमुपयाताः पतीन् । अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्तता नीता नार्यः । न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो हि गुरुश्च दुर्निवारतामारोपयति मद्विधस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्तावदेवास्मात्प्रदेशादपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः ।' इत्यवधार्यापसर्पणाभिलाषिण्यहममवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्दर्शनाकृष्टदृष्टिप्रसरमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुव , मद्जाननतया च मधुमासस्य, अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा भवितव्यतया च तस्य

तस्य वस्तुनः, किं पशुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेद्दृशस्य क्लेशस्य विहिनत्वात्, तमपि मल्लिकादर्शनापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः । तदा तस्याप्यभिनवागतं मदन प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता यतमङ्गभोगेवाकम्पत करतलगताऽक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेदसलिलसीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्तानैर्यं दृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचपुटलयवलैरिव गगनतलसमुत्पतितैरदृश्यन्त दश दिशः । मया तु तस्यानिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनाग्नेशा तत्क्षणमदृश्यवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन्, किमभिधानः कस्य चायं तपोधनसुता । जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्ध' इति । स तु मामीषद्विहस्यावदत्—'बाले, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयताम् ।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुनाम । तस्यायमात्मज । पुण्डरीक इति नाम । इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरसागरादुद्गतः

पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा अतविष-
द्रुमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि ।
अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितु-
ममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य सा-
क्षान्मधुमासलक्ष्मीरिव ललितहस्तावलम्बया नन्दनवनदेवतया पा-
रिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः-'भगवन्, सक-
लत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलङ्कार-
प्रसीद क्रियताम् । इयमवतंसविलासदुर्ललिता समारोप्यतां
श्रवणशिखरम् । अजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य ।' इत्येव-
मभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादन्नपावनमितविलोचनस्ता-
मनाद्दृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोच्य
'को दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बला-
दियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कात्स्न्र्येन योऽयं
या चेयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मि-
तो मामवादीत्-'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन ।
यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम् ।' इत्युक्त्वा समु-
पसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम
तु तत्करतलस्पर्शलाभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममव-
तंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शेन तरलीकृताङ्गु-
लिजालकात्करतलादद्धमालां गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं
तामसक्प्रातामेव भूतलमत्तमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाश-

सन्दानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणलामनयम् ।

इत्थम्भूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मानयोचत्—'भर्तृदारिके, स्नाता देवी । प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्तुजालावगुण्ठितामृतपद्ममग्नामिव कपोलपुलकमुकुलजालकलग्नामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिवातिकृच्छ्रेण दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चिदप्रकटितप्रलयकोप इवावादीत्—

'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्त्वयापूर्वोऽयमधैन्द्रियोपप्लवो येनास्येव कृतः । क्व ते तद्धैर्यम् । क्वासाविन्द्रियजयः । क्व तेद्दीपित्वं चेतसः । क्व सा प्रशान्तिः । क्व तत्कुलक्रमागतं ब्रह्मचर्यम् । क्व सा सर्वविषयनिरुत्सुकता । क्व ते गुरूपदेशाः । क्व तानि श्रुतानि । क्व ता वैराग्यबुद्धयः । क्व तदुपभोगविद्वेषित्वम् । क्व सा सुखपराङ्मुखता । क्वासौ तपस्यभिनिवेशः । क्व सा सङ्कल्पानुपयंदचिः । क्व तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निष्कारणं ज्ञानम् । यदत्र भवादृशा अपि रागाभिपङ्कैः कल्पीकि-

यन्ते प्रमादेष्वाभिभूयन्ते । कथं करतलादलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपह्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् ।' इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—'सखे चपिञ्जल, किं मामन्यथा सम्भावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् ।' इत्यभिधायालीकरोषाक्रान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन मुखेन्दुना मामवदत्—'चपले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्' इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यैकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सलीलजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृतास्मि किं तूष्णीमस्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोऽय किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमाददे कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सलीलजनं द्वारि

निवारितशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव कुसुमितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिवामृतरससागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालङ्कृतामिव दर्शनसुमगामीक्षमाणा, तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि घनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनियेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चाढ्यतां तच्चूचणसम्पर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसम्पदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरस्थस्यापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसो मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्दीपनौषधिमिवाङ्गावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्दर्शस्यालापयेव कर्णतन्त्र्या पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निस्पन्दमतिष्ठम् । करतलस्पर्शसुखजन्मना

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पथ्यचिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत्-भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकाराकृतिभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवतंसीकृता सुरतवकुसुममञ्जरी स तस्माद्द्वितीयादात्मनो रत्नदर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासन्तान-

गहनांन्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याभाषीत्-'बालिके, केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व गच्छति' इति । मयोक्तम्-'एषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुसम्भूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरोल्लेखमसृणितचरणनखचक्रस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता ।' इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमभ्यर्थितामिव दर्शयन्पुनराह-'बालिके, कल्याणिनी त्वयाविलंबादिव्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोपि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमाना' इति ।' ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहित -'भगवन्, कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मान सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकलमषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः । इत्येवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निर्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवस्त्रैकदेशादिपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकर्णिकानखशिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् ।' इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन

तत्सम्बन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता
घोषविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मनोवेश
मन्येनाग्रेश्यमाना तस्या करतलादादाय ता घण्टिकापट्टिका
तस्यामिमामभिलिखितामायामपश्यम्—
[illegible] निमसितमोहनालेबुबलनालि[illegible]मोमुक्तालत
'दूर मुक्तालतया विसर्सितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हस इव दर्शिताशा मानसजन्मा त्वया नीत ॥
[illegible]
शेष-अनया च मे दृष्टया, दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रनष्टमनो बहुल
निश्चयेवान्धस्य जिह्वोच्छित्त्येव मूकस्येन्द्रजालेनेव पिच्छुकाये
द्वीपत्वदर्शिनो ज्वरप्रलापप्रवृत्तेरासम्बद्धभाषिणो दुष्टनिद्रयेव
पिशाचग्रहस्य लोकायतिकविषयवाधर्मरुचेर्मदिरयेवोन्मत्तस्य
दुरापेशाविषयस्य पिशाचग्रहस्य दारुणविकारोपचय सुतरा-
मनियत स्मरातुरस्य मे मनस्त । येनाकुलीभि यमाणा
सरिदिव पूरेण विह्वलतामगमम् । ता च द्वितीय दर्शनेन
कुलमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासामिव दवतार्धिष्ठिता
मिव लब्धवरामिव पीतामृतामिव समासादित केलाय
राज्याभिषेकामिव मन्यमाना, सततसन्निहितामपि दुर्लभद-
र्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा, पार्श्वा
वस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोल-
योरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रह स्पृशन्ती, विपरीतमिव
परिजनस्वामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके कथय कथ
स त्वया दृष्ट, कि किमभिहितासि तेन, कियन्त कालमव
स्थितासि तत्र, कियदनुसरन्मसानसावागत' इति पुन पुन

पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिपिन्नाग्रेपपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसविभागे लोहितायति गगनतलोपान्तावलम्बिनि रविबिम्बे, गैरिकगिरिसाललप्रपात-पाटलेषु कमलवनेभ्यः समुत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभवत्सु भास्करकिरणेषु, मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकरावलिषु, रविविरहमूर्च्छान्धिकारितहृदयास्विव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, आसीकृतसामान्यमृणाललतावितरसङ्क्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु, सा क्षुत्रग्राहिणी समागत्याकथयत्—'भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमार-योरन्यतरो द्वारि तिष्ठति, कथयति चात्मानमुपयाचितुमा-गतोस्मीति ।'

अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजातत्वरागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं 'गच्छ, प्रवेश्यताम्' इत्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य, रूपस्येव यौवनं यौवनस्येव मकरकेतनं मकरकेतन-स्येव वसन्तसमयं वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलम्, अनुरूपं सखायमुपेत्यमारकं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चु-किनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातपमागच्छन्तमपश्यम् । अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्य-मिवार्यिनमिवान्तर्गताकृतमाकारमललयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्योत्तरीयांशुकपल्ल-

येनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपाविशम्। अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विचिन्त्येव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरर्पयत्। अहं तु विदिताभिप्राया दृष्टैव 'भगवन्, अत्यतिरिक्तमस्माभिरपराद्धमभिधीयताम्' इत्यवोचम्।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जल अत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि। यावेव मे नाभिधेयविषयमवतरति अपरा। क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजन। क्वायमनुपशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मम। विविधविलाससङ्गतो रागप्राय प्रपञ्च। सर्वमेवानुपपन्नमालोक्य विमारब्धं दैवेन। अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम्। न जाने किमिदं चलकलाना सङ्गत मुताहो जटान समुचितम्। किं तपसाऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम्। अपूर्वोऽयं विडम्बना। केवलमवश्यकथनीयमिदम्। अपर उपायो न दृश्यते। अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते। अन्यच्छरण नालोक्यते। अन्या गतिर्नास्ति। अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते। प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीया सुहृदस्य इति कथयामि। अस्ति भवत्या समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहित। तथा चाभिधाय परित्यज्य तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्थायुसुमावचयोऽन्यं प्रदेशमगमम्। अपयाताया भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति सञ्जातचिन्तं प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्त प्रदेश व्यलोकयम्। यावत्तत्र त नाद्राक्षमा

सीद्य मे मनस्येवम्—'किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत्, गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्विन्कुपितः परित्यज्य मां गतः, उतान्विष्यन्मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात् ।' इत्येवं विकल्पयन्कञ्चित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम्—'स कदाचिदैर्यस्खलनविलुप्तः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किञ्चिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम् ।' इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्विष्यंश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा मुहुस्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तल्लतागहनानि चन्दनवीथिका लतामण्डपान्सरःकूलानि च घोलमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव मधुकरमय इव परभृतमय इव मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्कृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतं, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव कृशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिवादृष्टपूर्वमिवापरिचितमिव जन्मान्तरमिवोपगतं रूपान्तरेणैव परिणतम्, आविष्टमिव महाभूताधिष्ठितमिव ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्य, अनभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजा-
तविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम्—'एवं नामायमति-
दुर्विषहवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमाद्दशमवस्थान्तर-
प्रतीकारमुपनीतः । कथमेषमेकपदे व्यर्थीभवेदेवविधो ज्ञान-
राशिः । अहो बत महाधिग्रम् । तथा नामायमा शैशवाद्धीरप्र-
तिस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषा च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयच-
रित आसीत् । अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमविगणय्य
तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा
दुलभं यौवनमस्खलितम्' इति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव
शिलातलैकपार्श्वं समुपविश्यांसदेशावलम्बपाणिस्तमनुन्मी-
लितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक, कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् ।
अथ सुचिरसंमीलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदन-
वशादुपजातारुणभावमश्रुजलपटलापूरितमुत्कुपितमिव स-
वेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छाय चक्षुरुन्मील्य
मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य मामायततरं निश्वस्य
लज्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि
किं मां पृच्छसि' इति कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत् । अहं तु
तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारधिकारोऽयं तथापि सुहृदा
सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्ति सर्वात्मना निवारणीय इति
मनसावधार्याब्रवम्—'सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम ।
केवलमिदमेव पृच्छामि । यदेतदारब्धं भवता किमिद गुरु-
भिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्मार्जनोपायोऽयम्,
उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत घतर-

हस्यमिदम्, उत मोहप्राप्तिपुष्किरियम्, आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहते रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविपयतत्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवलम्ब्य निर्मत्स्यं तामयं दुराचारः ।' इत्येवं वदत एव मे वचनमाक्षिप्य प्रतिपदमान्तरालप्रवृत्तवाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षु करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत्—'सखे किं बहुनोक्तेन । सर्वथा स्वस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे । सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते, यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेकुमलम्, स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठु-

न्यसवः । दूरातीत खल्वपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसन्धानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन चान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि, यत्र शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टावस्था । तद्भवत इदानीमुपदेशकालः । यावन्म्रियामि तावदस्य फलपान्तोदितप्रादग्दिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसन्तापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि । उत्कृत्यत इव हृदयम् । प्लुष्यत इव दृष्टिः । ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्रमाणं तत्करोतु भवान् ।' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्रावोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशयिद्भः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णं तदाहमचिन्तयम्—'अतिमूर्खमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खल्वपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि ।' इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरस सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलान्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम् । आ चरण-

तलादङ्गचर्चां चारचयम् । अभ्यर्णपादपस्फुटितवल्कल-विरचितेन च करसञ्चूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतिक्रि-यामकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वल्पस-लिलसीकरनिकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजननियामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहु-र्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेनानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता— 'नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविला-सपरिगन्ध्यमंराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किञ्चिदस्य दुर्घटं दुष्करमनाचरणीयं वा जगति । दुरुपपादेष्वर्थेव-मवसाया विचरति । नायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतनान्यपि संवर्तयितुमलं यद्यस्मै रोचते । तत्कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि प्रदीपामि-मुखमवनिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां भजति, जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामुपनीतः । क्व तत्तपः, क्वेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टितव्यम् । कां दिशं गन्तव्यम् । किं शरणम् । को वोपायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयः, येनास्यासवः सन्यायन्ते । केन वा कौशलेन

कतमया वा युक्तया कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन कया वा प्रत्यया कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत् ।' इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य सङ्कल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चिन्तयम्- 'किमनया घ्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च सत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावाद्- प्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्य- तिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदस्तत्साधवः । तदतिह्रे पणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्य- कर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते । का चान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम् ।' इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय सञ्जातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमु- त्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदप्यावेसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समु- चितं तत्र प्रभवति भवतो ।' इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहन्तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना, सर्वान- न्दानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वो- त्सवानामतिभूमिमिवाधिशयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिद्वलन्मध्यमानयवनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैर्ग्रथितैरिवोपर्यु परि-

पत्रलतानुबन्धदर्शनलालनैकालम्बनदोषतयापजातप्रथिनम-
दैरलैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिः स्तबद्धिरवेक्षमाणमहर्मुहुश्च
तल्लक्षणचिन्तनम्—द्विष्ठा वावदूयलब्धो मानिव तस्यवृ-
त्तान्तमाह । अल्पान्यमनेन मे सम्भाषणेनापि क्रियताम्यंशेन दाक्षि-
तानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते ततः
किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः
सनाथो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती
मद्याभ्याहतेरुल्लाघदनाभिज्ञानति । इत्थंभूते किं मयापि प्रति-
पत्तव्यम् । तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम् । इत्येवं विचार-
यन्ती पत्र प्रविश्य सलज्जया प्रतीहारपे मालत्यवत्—भर्तृ-
दारिके, त्वत्प्रत्ययगौरवेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राणा'
इति । तच्छ्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसम्बर्दनाभयः सम्भ्रमो-
त्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च
भुवनभास्करोऽस्तशिखरमवलम्बते दिवसकरस्तदहं गच्छामि,
सर्वथाभिनवमुक्ताफलादिनिर्गमनयमुपचितोऽञ्जलिरेष मे
परलोकविभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्यदत्त्वैव पुरोधा-
यिनाम्नायाः प्रविश्य कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारपुरुषेण क-
म्बुकिलोकेन गृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण बालरम्भप्रदा-
क्षिणा हस्तकिसलयविलोलनर्तनरक्तकानुगतेन परिजनेन
सर्वतः संकीर्णे द्वारदेशे कथमप्यतिनिर्गमः प्रयत्नैः । अम्बा तु
मन्दमन्दमागत्य मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तया तु
तमागत्य किं भूतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया
सर्वं नालक्षयत् । गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारी-

तहरिलवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्कक्लुप्तेन महाप्रलयजलधिपयःपूरेणेव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके, किङ्कर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—'अयि तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमेवापि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र साम्प्रतम् । अयमेव त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमवमुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्कीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरनुज्ञाता पित्राननुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राह्यामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमाद्धर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्कीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तस्याभयतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः, पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि सुनिजगर्वजनितं महदेनो भवेत् ।' इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरितां वासवो दिगयासीत्तां शनैःशनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दस्मितायां दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निष्पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदार्योद्गच्छता शेषफणमण्डलेनेव रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण

च सकलजीवलोकानन्दकेन समुपारूढरागेण यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी । \

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविद्रुमप्रभापाटलितमिवाभिनवोद-यरागलोहितं रजनिकरमुदितं विलोक्यान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्मथ-हस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणम-चिन्तयम्—'एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् । इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम् । अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः शीतार्तस्य तुषारपातो विषस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः ।' इत्येवं चि-चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च सम्भ्रान्ततर-तरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलभ्यसंज्ञा ता-मेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन मल्लतादविधृतस-वचन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदतीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कदिग्धेन करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—'भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद, प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदय-विजृम्भमाणोत्कलिकायतमुदधिमिव मकरचिह्नम् ।' इत्येवं-वादिनीं तामवोचम्—'उन्मत्ते, किं मन्मथेन । नन्वयं सर्व-

विकल्पानपह्नरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्वान्तरायानन्तरय न्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कालिरस्कुर्वंल्लज्जामुन्मूलयन्स्वयमभि- गमनलाघवदोषमायुरवन्कालानिपातं परिहरन्नागत एव मृत्यो स्तस्यैव या सकाशं मेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चि दनुगमनेन जीविता सम्भावयामि हृदयदयितमायासकारिण जनम् ।' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छाखेदविह्वलैरङ्गैः कथञ्चिदव- लम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकम- स्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयमिदमपरं किमप्युपस्थितं दैवेनेति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमङ्गप्रणालानुकारिणा सुधासलिलस्रवानिव बहता चन्द्रनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमता मृतसागरपूरानिवोद्वित्ता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीप- निवासमिव सोमलोकदर्शनसुखमिवानुभवति जने, प्रतिभवन- मङ्गभाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रो- दयार्घेषु, प्रतिकुमुदबद्धमधुकरमण्डलासु प्रवृध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिमृणालनिर्झरे प्रमोदमुखर- मयूरवरम्ये प्रदोषसमये गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गराग- पटवासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकालग्नधूसराकुलालकेन चन्दनरस- चर्चाङ्गरागवेपेणार्द्रेण तथैव च तया कण्ठस्थितयात्तमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिनि-

मिलेनेव रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतो-पवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रमभिव सम्पादयतानुवध्यमाना प्रमदवनपल्लद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुद्यानम् । प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम् — 'प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं वाहेन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तथा हि । समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः । दूरप्रसारितकरः कर्षति शशी । प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा' इति । प्रकाशं चावदम्—'अयि तरलिके, अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि करेण कचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत् ।' इत्येवंवादिनीं च मां सा विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकापां तात्पराश्चेष्टाः करोति । तथा हि । निर्मलनखलग्नमूर्तिः पादयो पतति । मृणालवलयथवलान्करान्धत्ते । केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते । सलिलसीकरार्द्रांश्चन्द्रमणीन्करैरामृशति । द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि ।' एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरलापैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयमलुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती

यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव सरसः पश्चिमे तटे पुण्डरीकस्येव कर्दमलिप्तमतिव्यक्तमुपलक्षयम् । दक्षिणेदक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामपदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके, किमिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं 'हा हतोऽस्मि, हा दग्धोऽस्मि, हा वञ्चितोस्मि, हा किमिदमापतितम्, किं वृत्तम्, उत्सन्नोऽस्मि, दुरात्मन्मदन पिशाच पाप निर्घृण, किमिदमकृत्यमनुष्ठितम्, आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम्, आः पाप दुश्चरित चन्द्रचाण्डाल, कृतार्थोऽसीदानीम्, अपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक, पूर्णास्ते मनोरथाः, कृत कर्तव्यम्, वहेदानीं यथेष्टम्, हा भगवन्छुकनासो पुण्यवत्सल न वेत्सि मुपितमात्मानम्, हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि, हा तपो निराश्रयमसि, हा सरस्वति विधवासि, हा सत्य अनाथमसि, हा सुरलोक शून्योऽसि, सखे प्रतिपालय मामहमपि भवन्तमनुयास्यामि न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी, कथमपरिचित इवाद्यैवंपूर्वं इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य प्रयासि, कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता, कथय त्वदृते क्व गच्छामि, कं याचे, कं शरणमुपैमि, अन्योऽस्मि सवृत्तः, शून्या मे दिशो जाताः, निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः, केन सह परिभ्रमामि, कमालपामि, उत्तिष्ठ देहि मे प्रतिवचनम् क्व तन्ममोपरि

सुहृत्प्रेम क्व सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव सुकैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्तिक्षुट्यमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरसीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारं कुसुममशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, मनःक्षोभभयश्चित्तप्राणायामावस्थितमिव, अतिस्फुरितप्रभेण 'त्वत्कृते ममेयमवस्था' इति कथयन्तमिवाधरेण, 'मत्तः प्रियतरस्त्वयापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसूनस्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनतासुखमनुभवन्तम्, अविरतरोदनाताम्रेण 'कठिनहृदये, दर्शनमात्रेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जन.' इति सप्रणयं मामुपालभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विधृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तः प्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्दिवसनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविघट्टमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद प्राणैः, समं प्राणसमे न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्' अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्भूतजीवितमार्गमिवोद्वीक्षणेन विलोकयता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्,

कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनिकरकिरणपाशेनेव संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन महर्षिनादमाकर्णय-मित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतयाप्योढ्मेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणापक्रान्तजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महा-भागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काह-मगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे, किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य, किमनेकदु:खसहस्रसहिष्णुतया हृतशरीरकस्य, किं विहिनतया दीर्घशोकस्य, किं भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दु:खदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्तधामतया दुरात्मनो मन्मथबहुलकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराच्छन्नचेतना दु:खभागिनी घना-विव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमप-श्यम् । अथ्रद्धाना चासम्भावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय 'हा हा किमिदमुपलब्धम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हा अम्ब, हा तात, हा सख्य:' इति व्याहरन्ती, 'हा नाथ, जीवित-नियन्धन, आचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुण, विमुच्य यासि, पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था, युगस-हस्रायमाण: कृच्छ्रेण नीतो दिवस:, प्रसीद, सकृदप्यालप, दर्शय भक्तवत्सलताम्, ईक्षस्व विलोकय, पूरय मे मनोरथम्, आर्तास्मि भक्तास्मि अनुरक्तास्मि नाथास्मि बालास्मि अगतिकास्मि दु:खितास्मि अनन्यशरणास्मि मदनपरिभूतास्मि, किमिति म

करोषि दयाम्, कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया कस्यां वा नाज्ञायामाद्रतं कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतं येन कुपितो दासजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न विभेषि कौलीनात्, अलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहन्मद्यापि प्राणिमि, हा हतास्मि मन्दभागिनी, कथं मे न त्वं न तातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोकः, धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते, नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया पापमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती, किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं बन्धुभिः, किं परिजनेन वा, कमुपयामि शरणम्, अयि दैव दर्शय दयां विज्ञापयामि त्वां देहि दयितदक्षिणाम्, भगवति भवितव्यते, कुरु कृपां पाहि वनितामनाथाम्, भगवत्यो वनदेवताः, प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान्, अव वसुन्धरे, सकललोकानुग्रहजननि रजनि, किमर्थं नानुकम्पसे, तात कैलास, शरणागतास्मि ते दर्शय दयालुताम्, इत्येतानि चान्यानि च व्याकोशन्ती, कियद्वा स्मरामि महागृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम्, उपर्युपरिपरिपतितनयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव द्रवतामिव नीयमाना जलाकारेणेवात्मीकिपमाणा, प्रलापानलैरपि दहनमयूखशिखरानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः, शिरोरुहैरप्यविरलविगलितकुसुमतया मुक्तबाष्पजलबिन्दुभिरिवामरणैरपि प्रसृतविमलमणिकिरणाश्रुतया प्रस्यन्दिनीरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदये प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोरुपश्यानचन्दन-

श्वेतजपामूले च ललाटे निहितसरसघिसयोश्चांसयोर्मलयज-रसलवल्लुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती, 'पुण्डरीक, निष्ठुरोस्येवमप्यार्तां न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना, मुहुर्मुहुरनमन्धनय मुहुर्मुहु पर्यचुम्ब मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम्। 'आः पाप, त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्। 'अयि भगवन्, प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्। मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा भाषम्। अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्कुतस्ते प्रलापाः कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यसूचकानि। अन्य एव स प्रकारः। प्रलयोर्मय इवोद्गलिष्टन्तर्बाष्पवेगानाम्। जलयन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्। प्रपोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम्। शिखरशतानीवाभवन्त दुःखानाम्। प्रसूतय इवोद्घाटयन्त मूर्च्छानाम्।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया तद्वहु विलप्य तरलिकामवधम्—'अयुक्तिज्ञ निष्ठुरहृदये, किं-यद्योदिषि। काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम्। अनुसरामि जीवितेश्वरम्' इति। अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनाद्घलीयं[1] केयूरकोटिलग्नममृतफेनपिण्डपाण्डुरं पवन-तरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्नुभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरञ्जितगण्डस्थलः स्थूलमुक्ताफलतया तारागणमिव ग्रथित-

मतितार हारमुरसा दधानो धवलदुकूलपल्लवकल्पितोष्णी षग्रन्थिपलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरनिचितमौलिरुत्फुल्लकुमुद-कर्णपूर कुङ्कमपत्रलतालाञ्छितासदृश कुमुदधवलदेहो महाप्रमाण पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृति स्वच्छवारिधवलेन देहप्रभावितातेन क्षालयन्निव दिगन्त राएयामोदिना च शरीरत क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयन्नमृतसीकरनिकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिप्तोर्ध्वी-र्ध्वबन्धनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्नैरावतकरपीवराभ्या बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्या तमुपरतमुत्क्षिपन्दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण 'वत्से महाश्वेते, न परित्याज्यास्त्वया प्राणा, पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागम' इत्येवमाद्भुत पितेनाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुत्पतत्। अह तु तेन व्यतिकरेण समया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम्। असौ तु सभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत्। 'दुरात्मन्, क्व मे चयस्यमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुख सञ्जातकोपो वध्नन्त्सवेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतन्त तमेवानुसरनन्तरिक्षमुदगात्।

पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन्।

मम तु द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकाया मुत्तरामदीर्यत हृदयम्। किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम्—'अयि न जानासि किमेतद्' इति। सा तु तदपलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन् क्षणे शोकाभिघाविना भयेनाभिभूता वेपमानाल्पयष्टिर्मम मरणशङ्कया च

यरार्का विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—'भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पिशाच भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतय । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधानं पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्नात एव कपिञ्जलः । तस्मात्कुतोऽयं मे घायं किमर्थं चानेनायमपगतासुरित्याख्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासम्भावनीयेनानुना पुनःसमागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम् । पश्चाद्प्येतद्भविष्यति । न जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामद्राक्षीत् स्थास्यति । तेन सत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्भियन्तामी प्राणाः ।' इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तया च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां चर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसन्दानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी

निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयदामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।

अत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवा-क्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्वा निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपु-ण्यतामात्मन ,निरूप्य चाप्रतीकारदारुणता व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्त-यित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्व-भावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविग-णय्य तातमम्बां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं शैलोऽस्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनो स्थाणुमाश्रिता । अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तात सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थनाभिश्च बहुभिरुपदेशैश्चानेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहागम-नाय मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसाया-त्कथञ्चिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विसृज्य-मानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते ततः प्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोदामा-त्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्तौ तदनुरागरुग्णमिदमपुण्यबहुलमल्प-मितलज्जमङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः क्षपयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना

जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घशोकमनुभवन्ती चिरमवसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्दया निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरवलम्बना निःसुता च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा क्रूरब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभाग ।

NOTES

रघुदिग्विजय ।

The p ece is taken from Kalidasa s Raghuvamśa (Canto IV) दिग्विजय in ancient days formed a necessary qualification for a prince

S 1 गुरुणा—पित्रा The word has been frequently used in this sense by our author दिनान्ते हुतासन —The authority for this will be found in the Vedic texts—सौर तेज सायमग्निं सङ्गमते। आदित्यो वा अस्त यन्नग्निमनुप्रविशति। अग्नि वा आदित्य गाय प्रविशति।

S 2 निशम्य—Having heard The root here is दृशादिक When चौरादिक, it means 'to see "एकस्यैकस्यापि निगमनस्या प्रयोजनाभाव सामानकृष्टत्वविवक्षया ।"—Mallinatha प्रधूमित—Smouldering

S 3 पुरुहूतध्वज—A festive banner in honour of इन्द्र (otherwise called पुरुहूत) उच्छ्रयन—Applies equally to ध्वज and रघु, 'वस् in the first case meaning 'उन्नमित' and in the second, 'उत्पुल्ल सम्युत्थान—Rise, both literal and figurative, to be respectively construed in the two cases प्रजा —A happy illustration of the lexicon 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने'—Amara

S 4 द्विरदगामिनी—Means 'elephant-gaited when construed with सिंहासन and 'riding on elephants' when construed with अभिषेक समवेत—Simultaneously Strictly speaking, there was an interval between Raghu s ascension to the throne and his conquest of his enemies' territories, which is ignored here poetically to suggest that the interval was extremely short.

S 5 छाया—Lustre The halo of lustre that came over his person then is conceived as the glow of a lotus umbrella held over his head by लक्ष्मी

S. 6 वन्दिषु सान्निध्यात्—An instance of a सापेक्षसमास, equivalent to वन्दिकल्पितवाङ्मात्रेण्य वन्दिषु is अवश्यलेखिकाजात ङी सत्यामपि—Full of meaning, for Raghu really possessed those extraordinary virtues extolled which in the case of an ordinary king would be mere exaggerations

The implication of couplets 5 and 6 is that he was a master of learning as well as wealth The same idea is amplified elsewhere by the poet as विद्यासिन्धोरपरमेक-मन्त्यमस्मिन्द्वय श्रीश्च सरस्वती च। (R VI 29)

S 7 The earth is looked upon as a वधूमनूढा woman The meaning of the lines is that the earth lavishly laid open her treasures and appeared with all her native charms before Raghu

S 8 मारुति—An optional form for 'मरुति' The epithets to the wind in the second line points to the spring season, which, to judge by the poet's fondness for drawing similes from the same environment, was also the time when the prince was crowned

S 9 By the expressions मन्दोत्साहा and गुणाधिक्यात् the poet means to suggest that Dilipa's virtues were many and they could only be partially shaken off from the people's minds by the superior virtues in Raghu The simile keeps off the possible depreciation from Dilipa by hinting at the fact that the virtues in Raghu were but developments of what lay latent in his father The description is in consonance with the principle embodied in the adage—सर्वो

जगदन्विष्येत् प्रजाशिक्षैकरक्षणम्—a principle which is mainly responsible for all progress in arts and sciences

S 10 नरपतिभिः—By politicians, i e ministers. पक्षे—An alternative पूर्व and उत्तर, though referring to सत् and असत्, neuter, are masculine by the maxim of विधेयप्राधान्य

S 11 पञ्चानामपि भूतानाम्—Of all the five elements अपि joined to a numeral has the force of totality or exhaustiveness Mallinatha's construction पञ्चानां भूतानामपि would leave पञ्च नां a needless addition The five elements are earth, water, fire, air and ether, with their respective गुणs or specific properties—smell, taste, light, touch and sound

S 12 The moon which gives delight is appropriately called चन्द्र which means a delighter' The sun which gives heat is appropriately called तपन which means 'a heater'. Similarly, says the poet, Raghu who pleased his subjects by good government was appropriately designated राजन् which means 'a pleaser' On the meaning attached to राजन् by Kalidasa, Mallinatha remarks—यद्यपि राजशब्दो राजनेऽप्यर्थे रूढिनिबन्धनस्तथान्तो न तु रञ्जेस्तथापि यादृच्छानामनेकार्थत्वाद्रञ्जनादानेत्युक्तं कविना The same ideal of प्रकृतिरञ्जन finds expression elsewhere in the following—"अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वं प्रकृतिष्वचिन्तयत्।" R. VIII 8.

S 13 किल—A particle corresponding to the English expression 'granted that For a similar use of the word cf किल नृपः किन्तु कलधौतोज्ज्वलां राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम्। नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः॥ R VI 22 तथुक्तवती दर्शिता —Cf अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्। सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः॥ Also, मतिमेदनमिदमाहिते महने कृत्यविधौ विवेकिभिः। सकृदीक्षितुमागमः कुतः प्रदीपः किल सार्थदर्शनम्॥ — Kirata. II 33 and दिवः दिवि किमुभूतमवद्यविभञ्जनं तपवहितविमृश्यतां त्रि

च विषयेषु चास्य नाम्नाप्रतिहतधृतिः तेन हीन सतोरुदायतविशालयोर्लो-
चनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्वसाम्प्रतम्। D K. VIII चक्षुष्मता—
अभेदे कर्णे तृतीया like धान्येन धनवान् The meaning is that he
was fair-eyed with a deep insight into science

S 14 पार्थिवश्री —Royal splendour (पार्थिव—a king)

S 15 प्रताप —Means both 'heat' and 'glory' व्याप्तेः—
Pervaded A क्विट् form (third person, singular) of व्याप्
with वि

S 16 वार्षिक धनु —The rainbow संजहार—Withdrew
जैत्रम् (जेतृ+अण)—Victorious पर्यौ क्षौ—Wielding their bows
by turns

S 17 The compounds in the first half will, with विमलशिखिपरिणाम, be construed with तम् as well, and the components in the two cases will stand respectively in the relations of identity and comparison, identity in the case of भूत् and comparison in the case of तम्

S 18 चक्षुष्मताम्—Of those having eyes (i e with power to enjoy a beautiful sight)

S 19 The implication of the verse is that Raghu's fame pervaded the three worlds—भूर् भुवर् and स्वर्, and this can be brought out thus The whiteness of the lilies flamingoes and stars is ascribed poetically to the influence of Raghu's fame (fame being poetically white) This presupposes the coherence of the fame with those objects and coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in different regions can only mean its coextension with those regions The point why other objects in the same regions were not similarly influenced by the fame will find its explanation in a law by which response is possible from objects that have a capacity for it . दृश्यैषिणु—The word

ऋण is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky Flam ingoes, with the poet s convention, migrate to the lake Manasa during the rains when water on the plains is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question For the flight of such birds in rows cf श्रेणीबन्धाद्वितन्व द्भिरम्बरम् वाणवत्कम्। मानसे वक्तुमिच्छद्भि र्क्वचिदुन्मिषितानने ॥— R. I 41

S 20 इक्षुच्छाय°—Expound इक्षूणां छाया, the compound being neuter by छाया बाहुल्य (P II 4 22) The reading इक्षुच्छाया° should be construed as इक्षुच्छाय + आ°, for the simple reason that no perceptible shade can be offered by a single sugarcane, in which case alone छाया can retain its feminine form. गुणाधयम्—A बहुव्रीहि Expound गुणैरन्य ऋणो यस्य यत् Prompted by his virtues आकुमारकथोद्घातम् "आ कुमारात् बालभावात् प्रभृति कथोद्घात कथाप्रस्ताव । इन्द्रविजयेच्छादि । स विषते यस्य तत् ।"—Vallabha आहिमोप·—Peasant girls watching rice fields

S 21 The words प्रसवात् and क्षुभ्यते carry each a second sense in their implied connection with मन and अम्भस respectively The limpidness of water in autumn is tradition ally connected with the rise of the star Canopus (अगस्त्य)

S 22 वन्योत्सुक —Wild with rut. कूलमुद्दुजा—कूलान्युद्दु नतीति । 'उद्दि कूले रुजिवहो' इति डप्रत्यय । लीलावेधम्— 'विलासप्रसरम्'—Mallinatha अनुप्रयु·—Imitated. महेभा —इभन् (a bull) preceded by महत् and वृद्ध in a कर्मधारय gets the समासान्त टच Tne epithets (in the first half) in their applica tion to तरुण may be modified respectively, after M , as उत्साहवत , मधुप्रभ and परमप्रभावत्व

S 23 मदगन्धिभिः—A बहुव्रीहि 'उपमानाच्च' इति समासान्त इकार. मसृणः—'आरक्ताम्बौ मेढ्रास्त मेत्राम्बौ च मदश्रुति' इति पालकाप्ये The discharge through all the seven outlets points to the superior breed of Raghu s elephants

S 24 गाधाः—Fordable, shallow शरद्याम—Dried शस्ये प्रथमम्—The foremost (constituent) of the (three-fold) regal power The three constituents are प्रभाव (majesty), मन्त्र (ministry) and सहसाद्य (army) The facilities offered by autumn acted as an incentive to Raghu's expedition

S 25 नीराजना—'नीरस्य (दीप्तस्य) भञ्जन (क्षेप) अत्र नीराजनम् आलाक्रिकमित्यर्थः । राजार्थमङ्गलाय राज्ञः प्रयाणसमये नीराजनाविधिं कुर्वन्तीत्यागमः'—Sumativijaya प्रदक्षिण पदौ—"ये प्रदक्षिणगतो हुतभुज्मूर्तयश्च धार्त्रीं समुद्रगमना यशसां करोति।' इत्युक्तमाहवयात्रायाम्"—M

S 26 पुरपृष्ठरक्षान्त —Having guarded the metropolis (पृष्ठ) and the frontier (प्रत्यन्त) शुद्धपार्ष्णि —'बद्धपृष्ठाश्च सेनया रक्षितपृष्ठाश्चो वा —Mallinatha कथाविधत —Attended by an auspicious rite "मय शुभावहो विधि "—इत्यमर । पड्विध बलम्—'मौलं भृत्य सुहृच्छ्रेणी दिषदाटविक बलम्।'—इत्यमर ।

S 27 वयोवृद्धा—It is not necessary that the strewing should be made always by elderly women on such occasions Thus—अथाकिनः कार्कश्यात प्रसूनोच्चयलालसैरिव पौरवन्द्यैः।—Raghu II 10 The word लाज is always used in the plural The second half of the verse contains an allusion to समुद्रमन्थन पूर्वते —विन्दुमि

S 28 तुल्य प्राचीनबर्हिषा—The तुल्यता referred to was already tested by Raghu's encounter with Indra in canto III (प्राचीनबर्हिस्—a name of Indra) अहिंसान् केतुभि —

For, the wind being favourable the flags pointed towards the front अहित—An enemy

S 29 Cf 'वसुन्धरा विष्णुपदं द्वितीयमध्यारोहद्व रक्षसेन ।'—Raghu XVI 28 Strict conformity to order would demand sameness of words in मुक्तम्तस्थम् and भूतलम्

S 30 Raghu's majesty, his army din, the dust raised by his army and the army itself with its four constituents of elephant, horse, chariot and foot, formed, as it were, four successive battalions of his advancing army The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy The order is note-worthy, being in conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what is still grosser and last the grossest. The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the din and the dust travelling in the enemy s direction

S 31 उदन्वन्तं—Rich in water नाव्या—Navigable सुतराः—Easily fordable प्रकाशानि—"निर्दृशाणि"—M शक्ति-मत्त्वात्—इयङ्नेपे 'मो (शक्तिमत्त्वमाश्रित्य) शक्ति here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum 'Knowledge is power'

S 32 This alludes to the गङ्गावतरण

S 33 The words फलम् उत्पाट्य and मग्ने are used each in a double sense in this sloka. फलम्—(1) Acquisition, (2) Fruit. उत्पाट्य—(1) Dethroned, (2) Uprooted मग्ने—(1) Vanquished, (2) Broken हयाजिनै &c.—Causal Passive. Process (1) नृपा (पादपाश्च) फल हयक्कवत् (Primitive) (2) नृप (यन्ती ष) नृपान् (पादपांश्च) फल हयाजिनवान् (Causal Active) (3) नृपा (यन्तिना ष) नृपा (पादपाश्च) फल हयाजिता (Causal Passive)

"स्वनेर्णिजन्तात् द्विकर्मकाद्दधातेः कर्मणि क्त " The root स्वञ्ज् is सप्रयोजक and hence the change of the primitive subject into an accusative "गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स चौ —Pāṇini अवसान—Conspicuous

S 34—पौरस्त्यान्—Eastern "दक्षिणापथात्पूरुमस्त्यङ्" इति स्त्यङ्प्रत्ययः । तांस्तान्—All the various पौरस्त्यां दिशम्

S 35 भूयिष्ठमुपमेयम् वेनसीम्—Is equivalent to प्रणतवा वेतसैरिव Our poet is fond of drawing similes from the same environment. The present is an instance of this. आत्मना संरक्षित एवास्ते—Translate The Suhmas preserved themselves. आत्मन् when used reflexively, is always singular एवास्ते—The base is आस् (P IV 1 170—ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रह्मणः) which is reduced for the plural term nations to एव (P II 4 52 तङानावात्मनेपदम्) 'एवादेश कक्ष्या अनवदयवना क्षत्रियमाचक्षते ।'—M For the idea of तृणानि नोन्मूलयति प्रभञ्जनो मूलानि नीचैः प्रणतानि कर्षति । समुच्छितानेव तरून् प्रवाधते महान् महत्स्वेव करोति विक्रमम् ॥

S 36 वङ्गान्—The base is वङ्ग See note on सुह्मे above

S 37 A striking instance of Kalidasa's drawing similes from the same environment. The sloka gives the time when Raghu's conquest of Bengal was complete It was the time of reaping the autumnal harvest. Notice the double meanings in आपाद् पता फले and उत्खात सिता Applied to the kings, they mean "having bowed down to his lotus feet , "with wealth and 'ousted and reinstated respectively Applied to the rice plants, they mean 'bent down to the lotuses at the foot", "with corn and "uprooted and replanted" respectively सवर्धयमान—Enriched

S 38 सैन्ये —सहाये सेनायां । अरुन्धतीसितपथ—Who was

shows the way by the उत्तल princes This shows that the Utsala princes had already been conquered by Raghu For the declensional peculiarity in उत्तलेश्वर see notes on इन्द्रे and बन्धून् above The base औत्कल is got by P IV 1 168 'अवयवाच्च षेश्च्यादञ्।'

S 39. मन्दर—A chain of mountains probably identified with the Eastern Ghats मन्दारवन्दित —'त्वन्मेदाच्छोणित सावान्मालम्य कूयनाऽपि। आत्मान यें न जानाति न स्यात् गन्धोत्कटेद्विपा॥' इति रामपुत्राय। 'विक्रान्त यावेच्चि मिश्रा परिचारमपि। मन्दारवेदा विद्वेष मदं गन्धेद्विपि॥' इति मागन्धीय।—M

S 40 प्रतिपन्न—Received i e opposed कालिङ्ग—The plural will be कलिङ्गा See notes above (vl 35 36,38) Here मन्द्र corresponds to शिला गजमाधन—Whose army consisted of elephants पक्षच्छेद—Mountains, mythologically, were formerly furnished with wings

S 41. नाराचवृष्टिमन्—A shower of arrows

S 42. ताम्बूल वा दले—In (cups made of) betel leaves This shows that betel creepers grow in abundance in those parts नारिकेलाभ्यम्—The country is rich in cocoanuts even to this day The carousal is an indication of complete victory over the enemy

S 43 धर्मविजयी—One who takes to conquests as a matter of duty Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory unlike a लोभविजयी who will rob the enemy of his kingdom as well and an असुरविजयी who will further take even the enemy s life. शिव—मेदिनीम्—This is an explicit statement of what is implicitly contained in भ्रष्टराज्य—स्व, for भ्रष्टश्री implies loss of glory and प्रतिदिश would be meaningless if the lost kingdom were not returned. श्री

here should mean glory, and not wealth, for the sake of propriety

S 44 पेशलोपेक्षम्—Following the same sea-coast, though other routes through the interior were possible. The sea-coast was preferred because it was peculiarly enjoyable at that season पूगद्रुमवत्—The areca trees were then in fruit, which shows that it was the advent of winter when Raghu reached there. अगस्त्या भागाम्—A periphrasis for south, it being associated with Agastya—the sage as well as the star Agastya is well mentioned here, the star being literally visible during that part of the year

S 45 परिमेय—By enjoyment in the shape of sporting or bathing गजदानसुगन्धिना - Expound गजदानमेव सुगन्धि यस्मिन् तेन, where सुगन्धि means an aromatic substance Mallinatha s construction गजदानेन सुगन्धिना appears unsound for the reason that परिभोग, being a भाव (as opposed to द्रव्य), cannot have smell in it सरिता पतिम्—The ocean with poets, is the husband of rivers and similarly a river is the wife of the ocean (cf समुद्रपत्नया R. XIII 58) It should be noted however, that the expression in the context does not permit substitution by a plain term like समुद्रस्य The gist of the verse is that the influence of the ichor smell by reason of its diffusive and acute character was felt as far as the sea

S 46 मारुरिव—South India is a land of spices—especially cardamom and pepper The हरिद्रास are so called for their greenness of colour, in which respect they resemble parrots while in structure they resemble pigeons They are fond of pepper and hence the flying about This points to the season being winter

S 47 सपदम्बु —For the temples were echoy as infer able from the use of गन्ध and मत्त अवभुगमानाम्—The shows that cardamom grows profusely in those parts तुल्यगन्धिषु—सवधनाविवदिन्ता न बभूवाहि'—M The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement, being of the same smell and made one with the rut. This like the preceding verse, points to the season being winter then

S 48 त्रिपदा नाम्—That were strong enough to break their foot-chains (which of course, they had none then) नासस्रवत्—Did not slip off. This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the चन्दन trees. The चन्दन forms a special feature of the Malaya mountain The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them

S 49 दक्षि—दोरपि—This refers to the दक्षिणायन or winter solstice presumably in an advanced stage The introduction is suggestive of the time of Raghu's arrival in the south

S 50 नाम्र स्य—The mouth of the ताम्रपर्णी—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak, a visible representation of the fame passing

S 51 : —दिश् and मेदिनी in the lines must be construed to refer to the same part of the country

S. 53. The army extending from the foot of the Sahya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that परशुराम created the space for his penance.

S 54 For a similar expression of poetic substitution of अनत पर्यासयता श्रुतिन्दून्मुक्ताफलस्यूतवर्षास्तनेषु । प्रस्वर्पिता कन्दुविडालिनीभामुन्मुख सूत्रग विनैव हारा ॥—R VI 28

S 55 केतक रज —The dust of केतक flowers अयत्नसवा-सनाम्—The condition of a cloth perfume secured without effort (i e supplied by nature) वाक्षाण —A breastplate *Expound* वागल्भ वा *An irregular* स्त्यूत

S 56 वाहानाम्—Of the horses गात्रश्लिष्टिते —Jingling on the body

S 57. सुगन्धिषु—The समासान्त ट्ट is accounted for by the rule 'गन्धस्येदू उत्पूतिसुसुरभिभ्य ।' The use conforms also to the further restriction गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कलभ्यम्', गन्ध here being an integral part of the elephants' temples पुन्नागेभ्य —स्वरूपे ५ मो (पुन्नागानि विहाय) The form is neuter because flowers are meant here, and not trees

S 58 Raghu s conquest of the western princes was *in another form his conquest of the ocean* 'अपरान्तानां समुद्र-मध्यारोपवर्तित्वाच्चैत्र क्रे समुद्रस्तत्वोपचार ।'—M M 's further remark—कादान च मोक्षणा न तु याचञ्चयेति रामाद्रघोरुत्कर्षे'—is right in the conclusion, but not in the argument The contrast here is not on the point of prayer and fear, but on the point of space and tribute, or loss of possession and loss of liberty The reading अभ्यर्थित does not consist with रामाद्रोत्साहित above (sl 53), which latter accords with the mythology Could it be अभ्यर्दित ?

S 59—रदन—A tusk. 'गाढप्रहारक्षिकुरोऽद्रिरोत्कीर्णवंशदलतन्म हृष्ट रघोर्जयरुग्णकोऽभूदित्यर्थ'—M Ct Vikramanka. I 65—वसुन्धरैश्वर्यपतिभि सकीक घोकीरद्वादिणि दक्षिणाक्षे । क्षीन्मदस्वाकुकु-लेकेसिनीभिलेखि कूटे विजयप्रशस्ति ॥

S 60 From this description are we to learn that Persia formed part of ancient India? स्थलवर्त्मना—By land route The specification shows that जलवर्त्मन् or sea route also was possible but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—self abnegation also might be a means, but the surer is तत्त्वज्ञान M s remark that the sea route, though shorter, was rejected because of the prohibition of sea voyage (न तु नाद्येनापि अल्पपेन। समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (कलि) whereas the picture here is of त्रेता

S 61 बालातपम्—The restriction बाल is necessary, it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus It also suggests the youthfulness of the ladies. अकाल°—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses The meaning of the verse is that Raghu s invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry making from the lad es hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces For a similar idea cf दैत्यस्त्रीगण्डलेखानां मृगनाभिविशेषिणाम । हेतिभिर्यवनावस्त्रिर्दीर्घितभयस्थनम् ॥ R. X. 12

S 62 चारु बोधे—In which the opponents could be known only by the twangs of their bows This shows that Raghu was a शब्दवेधिन् रजसि—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought.

S 63 भल्लापवर्जिते—Severed with arrows. साधा—A honey bee. क्षौद्रपङ्कैः—With honeycombs.

S 64. शिरस्त्राण—A helmet. अपनीत° णा—As a mark of humility क्षतम्—Anger प्रणिपात° °हनाम्—"महतां पराभवमोक्षत्वमेवासह ण तु जीवितमिति भाव"—M

S 65 विवयन्ते स्म—Removed 'कर्तृस्थे भावार्थो कर्मणि' इत्यात्मने-पदम् मधुभि—With wine,—probably prepared from grapes for which those parts are well known. भास्तोणं . इत्यादु—इत here means 'the best' 'आसौ वद् वस्त्यादुस्कृष्ट तद्वलमभिधीयते' Is it an indication that the most excellent deer skins are available in those parts? द्राक्षा .भूमिषु—Shows that the land abounded in plots of vineyards It was probably the advent of summer—the season for grapes.

S 66 प्रतल्पे—'सवदपोदन्य इव' इत्यादिनेदाम् कौबेरीं दिशम् —A periphrasis for the north आश्वासिन—A happy simile for it was undoubtedly दक्षायण or summer solstice at that time presumably in an advanced stage दशै —By rays

S 67 लवङ्कुङ्कुम°—Kāshmir is well known for saffron This flowers is summer, which shows the time when Raghu arrived there

S 68 अवरोध—The seraglio The meaning of the lines is that excess of grief at the loss of their husbands made them merciless on their persons and the roughness produced unwelcome rosiness on their cheeks For a similar idea cf 'कठिण नयनद्वन्द्वे विकच कपोलेषे अहो भूपगवेक्षित्य मोऽप्रदर्थिवापि तासु ॥'—मोजप्रबन्ध ।

S 69 अनीश्वरा—Unable The bending of the sturdy walnut trees indicates the gigantic strength of Raghu's elephants The walnut is peculiar to North India.

S 70 दर्पा—A present नोत्सेका—Not (their) pride This means that the Kāmbojas were a conceited people and though their pride had been completely quelled by Raghu, the latter was never puffed up

S 71 गौरीगुरुमेहम्—A periphrasis for हिमवन्तम् पर्वतम्बिव .. रेणुभि —The flying of the metallic dusts indicates the unusual

stiffness of the hoofs of Raghu's horses The illusion finds justification in the sameness of constituents

S. 72 तुल्यबलान्—Of equal strength Lions are well mentioned here, as forming a special feature of the Himalayan forests

S. 73 The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively The भृङ्ग and the शीकर are peculiar to the Himalayan side The Ganges also has its origin there.

S. 74 दराः—Rocks Object to सभाज्य by the rule "अधिगीङ्स्थासां कर्म". वासितोदपद्राः—Whose surface was scented. From this we know the deer to be musk deer (कस्तूरिमृग) निष—मि—Expound निषण्णाः सभाजाः न भिन्ति. निषण्ण—Sitting.

S. 75 प्रग्रैव—A chain or fetter for the neck नक्तम्—At night. सन्नेहदीपिकः—Lamps without oil Cf. सघृतं दशाव मृ above (sl. 55)

S 76 वपुः—(Here) height It means the body also "वपुः देहप्रमाणयोः" इत्यमरः. The Kiratas had scattered through panic during Raghu's invasion and so did not see his elephants. The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas. देवदारु trees abound in the Himalayas.

S. 77. आयस्—A fight. शैलास्त्र—A kind of missile.

S 78 उत्पथसङ्केतान्—The signs referred to in the preceding verse They are seven in number. "सप्तानुत्पथसंकेतानभ्रपतसप्त

पाण्डव "—Mahabharata The Kinnaras whose region (किम्पुरुषवर्ष) lay just beyond got an opportunity of witnessing the fight in which Raghu s valour was distinctly stamped and were led spontaneously by their ecstasy of joy to sing *his glory*

The किन्नरs—also called किम्पुरुषs and अश्वमुखs—are a class of mythical beings with the face of a horse in a human body—the reverse of the Grecian centaurs They are described as possessed of an extremely melodious voice The word किन्नर—as also किंपुरुष—is in the above sense a नित्यसमास of the अविग्रह kind When, however, meaning ' a bad man ' or 'an ugly person', it will be a नित्यसमास of the अवयवविग्रह kind and we shall expound it as कुत्सितः नरः (or पुरुषः) The rule किं क्षेपे (Panini II 1 143) which means 'किम् when implying क्षेप or depreciation must be compounded does not preclude the occurrence of किम् with a different or innocent meaning in a compound, and it thus applies to the words in the second sense and not in the first. The feminine forms of the word in the two senses will respectively be किन्नरी and किन्नारी The accusative किन्नरान् is justified by the rule 'गतिबुद्धि—', नी being सकर्मक in either sense of the term

S 79 पाण्डवेन—The form पाण्डव with two others—अन्योन्य and इतरेतर—correspond to the English reciprocals 'each other and 'one another ' The peculiarity of समास is worth notice उपायनपाणिषु—Expound उपायनयुक्ता पाणयो येषां तेषु where उपायनयुक्त is the meaning of the component उपायन to be treated as an adjective formed from the noun उपायन by the rule अर्हाऽऽदिभ्यश्च अच् The easier विग्रह—'उपायन हस्तेषु देयम्'—is rejected on the ground that the परनिपात of हस्त which is neither प्रहरणार्थ nor a word of the

गह्वादि class (the constituents of that class being all words implying organic parts of the body), finds no support from the rules

S 80 पौलस्त्य ह्रियम्-Raghu's omission to invade Kailasa meant, as it were, a slur on the part of the mountain whose incompetency had been proved by its subjection to Ravana. The indirect expression पौलस्त्य ह्रे for the direct कैलासस्य is significant, supplying a justification for the conception of shame poetically attributed to the mountain The reason for Raghu s not going beyond the Himalaya is that that was the farthest limit, on that side, of ancient India (भारतवर्ष)

S 81 लौहित्य—This corresponds to modern Brahmaputra. प्राग्ज्योतिष—Ancient capital of कामरूप The कम्प in the sturdy कालागुरु trees shows the strength of the elephants The कालागुरु grows abundantly in those parts

S 82 सवारिपंदुर्दिनम्—A very happy expression suggestive of the peculiar rainfall of the province For the use of खल्लेद्दीपिका (sl 75) and सल्लपटवासताम् (sl 55) The meaning is that the dust acted veritably as a foul weather with only the characteristic वारिपं (rainfall) being absent Here is a covert indication to the season being the rains then

S. 83 कामरूपाम्—कामरूप corresponds to modern Assam अत्याखण्डलविक्रमम्—Expound अत्याखण्डल (surpassing आखण्डल's or Indra's) विक्रमा यस्य तम् This refers to Raghu s encounter with Indra (Canto III) विन्ध्यैरावतै —With elephants in rut (कट = the temples of an elephant)

S 84. In this worship jewels took the place of flowers छायाम्—The use is very appropriate, being in keeping with the character of a deity it represents

S 85 इति शिरसा दि ।—The दिग्विजय is confined to भारतवर्ष alone, for, that was with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals Cf 'मानसाद्यां व्रजत्यवेक्ष्य निष्क्रमं पक्ष्मे सुयोगात (R v 36) Also 'किंतु प्रदेशाद्भव देवभूमय (Kumara v 45) विश्रामयन्—The दत् is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl 30) रथप्रवेद्यु—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year or, making allowance for the conventional retirement during the rains, ten months —quite a reasonable period

S 86 विश्वजि मू—The base is विश्वजित् The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world

S 87 वर्णाय—For gift समाप्ते—At the close of the sacrifice स चक्रमत्र—A mistake The बहुव्रीहि will require no modification The meaning of साधि as distinct from बन्धु सुहृत् and मित्र is given in a couplet which runs as अत्याग पात्रो बन्धु र्नैव सुहृ सुहृत्। रक्षाकृ न्मित्र मित्राण सख स्यूत ॥ व्यलीक—Grief or shame अनुमेने—Permitted The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home A fine picture of Raghu s magnanimity we find in these l nes

88 केतु चिन्हम्—Bearing marks of banners, thunderbolts and umbrellas represented by lines अलीपु—अपराधे भी। 'कर्मैकदेश्य क्रियाया तद्विशेषा सकलभी भवंति।'

रामचन्द्र-वनप्रत्यागमनम् ।

The piece is taken from Kalidasa's Raghuvamsa (canto XIII) Rama is coming back to Ayodhya from Lanka in his aerial car (पुष्पक)

S 1 आत्मन —A pronoun standing for हरि आत्मन यज्ञपुरु षम्—A periphrasis for भगवन् Ed The restriction यज्ञपुरुषम् is necessary for, otherwise, it might apply to any one of the three regions—भूर् भुवर् and स्वर्—called त्रि s ऋक् s because, either, of the mythology attaching to the त्र ाम् when the three worlds were measured by his three steps (पद्स), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here त्रिविक्रम —Called त्र ाम which means not only a change in name, but also a change in form being in his real nature none short of हरि

S 2 आ ह ा त्—If compounded the from would be आम-लम् छ ाम्पये—Expound छाया ाम्ब त्र ाम छाम्पय where छाया means, lustre The compound belongs to the कर्मधारय class, otherwise called a ाज्यदलोपा कर्मधारय (शाकपार्थिव = शाकप्रिय पार्थिव meaning a king fond of power) The मार्ग is mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (आकाशगङ्गा) The English 'milky way' too has a mythology behind it. श्यामवर्त्मन्—श्याम has a peculiar significance here It suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility a midmost position and

north south extension in the galaxy—to accord with the bridge It further helps as an indicatory to the time of *the journey* *The simile*, we understand, points also to the white colour of the bridge, this being its second comparison to a white object the first having occurred in VII 70—स सेतु बन्धयामास प्लवगैर्दृढकर्मभि । ससातलादियोन्मग्न शैल एष समुत्थित ॥

S 3 गुरो'—पितु (सग ८) विवक्षो —यद्भुमिच्छो मेरुद— Sacrificial 'यद्यपि सुरद्रुहारी धनजुष्टथापि तस्य कपिरसमाप दर्शनात् स एवेति तेषा भ्रान्तिस्त मतमेव काक्षता कपिरेनेति निर्दिष्टम् ।'—M

S 4 गभ अस्मात्—Refers to the formation of clouds For a similar description cf. सा भिर्गभं प्रजाभूत्यै दधे देवोऽसम्भव । सौरा भिरेव नाडा भिरमृतस्रुग्भिरम्बुद ॥ R I 58 विवृद्धि ७सूचि— Refers to the maturing of pearls कि॰न बद्धम्—A periphrasis for 'बद्धमिदम्' Expound किन्वम् as आप इन्धन यस्य तम् प्रह्लादन ज्योति —A periphrasis for चन्द्र Cf यथा प्रह्लादनाच्चन्द्र (R IV 12) भरन्धनेन—This will read in active अधमज्जीजनत

S 5 का तावत्स्याम्—For the idea in विष्णु's case cf सा॰ प्राणदकाल यथा दिव्य पयोऽनुत । दश देशं गुणैर्व्याप्य तावत्स्थास्नु व्यवि- क्षिप ॥—R X 17 विष्णादि- विष्णु is here used in its Vedic (as distinct from Puranic) sense of either the sun or the all pervading one (अग्नि) Cf इद्द विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।' इत्तथा—As such इदत्तया —As so much

S 6 नाम नन—The word अम्बुद्द as used here is divested of its etymological signification मद्दत्—Having withdrawn अमुमधिशेते = अमुष्मिन् शेत ।

S 7 गोत्रभिदा—इन्द्रेण आत्तगर्वा —Whose pride was humbled (गर्व = pride) आप्—Derive आ-दा + क्त by the Rule 'अव अपसर्गात ' उपद्रुतैर्—Subject to oppression

पोरेभ्य —From enemies मरुद्—A neutral king "मरुश्च विशिपोदश्च मध्यमो भूपतिस्त्रिषु । शुद्धे सदृशयो सदर्थो च स्त्रियोर्वधे"—इति कामन्दक

S 8. मातरिश्वा वा —A सापेक्षसमास (=प्रसुतासातलोद्भवा क्रियाया) The words पुम, शद्वानक्रिया and स्वप्नाद in supplemented by the feminine gender of भू are elements to suggest a wedding, and 'अम्बु', in addition, suggests the wearing of silk by the bride The mythology is probably an explanation of the evolution of earth out of water

S 9 सुख वसा—Refers to the natural proneness of rivers to flow into the ocean अन्त' दृष्टि—This same idea is illustrated in the last quarter of the verse The river is poetically a wife of the ocean सिन्धु—The word सिन्धु when it means a river in general is feminine, but when it is the name of a particular river (the Indus) or means an ocean, it is masculine

S 10 'उदयन्नकीलासमाधिर्वर्जयते '—Mi

S 11 मारुन्मुख—The same as कपिवास्तु or hippopotamus The word is a नित्र समास of the अधिकृत kind कपोल भागसक्तम्—Alludes to the practice of adorning elephants with चामरs attached to their ears

S 12 वेलानिरुद्ध—वेलानिरुद्ध धातुम् 'क्रियार्थोपपद-'—कृत्यादिना धर्मी महोर्मि धु—विस्फूर्जमानमहोर्मि—, b) the principle मायावलने इन्द्रजालवनम् or कृतमिदितो माद्यो दुग्धवत्कवादते

S 13 °स्पर्धिनु—Vying with, i e resembling पद्मम्—क्षिप्तम् प्रोत—Transfixed

S 14 This refers to the well known phenomenon of water spout.

S 15 स्वभावभुवोर्—As distinct from the other six The

seven seas are—सप्तसमुद्राः सप्तसिन्धुप्रभृतयोमयाः कृष्णरेखा—A line of rust.

S 16 केतकस्तनुभि —This is an indication of the time being autumn पक्वया पुष्पवृन्तबन्धम् अक्षम—Unable to brook आडम्बरविधातारः—Expound मण्डनानां कृतो द्वारेण बन्धः The delay caused by decorations

S 17 पूगानां फलम्—This is another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify The arecanut forms a special feature of the coast land आवर्जित—Bent.

S 18 Some in this verse would find a point favouring Kalidasa's knowledge of the dynamics of relative motion The point may also be explained as a case of pure imagination suggested by experience on the plane कामार्ह—Vocative of कामोऽस्य "तदस्यास्तीतिमत्वे" इत्यूङ्प्रत्ययः । करभ—The metacarpus

S 19 The three paths referred to here represent three distinct regions, each higher than the next following, known as वह, प्रवह, and आवह There are four others still higher Thus सिद्धान्तशिरोमणि— 'भूभ्रमणाद्वह इह भवतस्तुर्यः स्यादुदक्स्थितो ध्रुवसंज्ञः । अनिलोऽपि यस्य पार्श्वे प्रवहोऽन्यो मरुदवाह इमे दशना प्रसिद्धाः —"

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet gives us the idea that this was possible because of the car being presided over by a deity (अधिष्ठात्रा देवतया) The deity, with a staunch scientist, would mean an expert driver

S. 20 The यानपात्र referred to above is described here

S 21 This is in continuation of the घनपथ alluded to in sl. 19 above चटुल—An expression of good humoured endearment. Lightning is likened to a bracelet because of its

flash on the wrist and, also, of its yellowness which latter may be inferred from the following authority 'वातात्र कपिला सिद्धुदुत्पातापातितोहिता। पीता भवति शस्याय दुर्भिक्षाय सिता भवेत्॥' connecting yellowness with a good harvest which was going to characterise Rama s government There appears to be a scientific connection between the contact and the flash, or the coincidence was a mere accident. द्वितीयम्—On the supposition that there was a real one already on her hand

S 22 Henceforth we are to suppose the car to be moving through the पतत्त्रय referred to in sl 19, for, otherwise, there would be no description possible for want of clear sight. अवस्थान—A part of कृष्कान्धय, once a prosperous town. अपोहविघ्नम्—The removal of विघ्न referred to was due to Rāma himself

S 23 अष्ट नूपुरम्—The reference is to the Ramayana where we find that Sita,while being carried away by Ravana, dropped her ornaments in the hope that these might serve for traces चरणा विन्यस्य—Expound °विन्यस्य विन्यस्य The तृतीया is justified by an involved negation of union रुद्ध मौनम्—Because not on feet, sound being possible only on moving feet.

S 24 M 's remark—लतादीनामपि ज्ञानमस्त्येव—offers no solution in the present case, the sensibility of plants being inadequate not only for speech, but also for the movement of their branches and leaves, and his quotation from Manu—अन्त सज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता —rather tends to confirm this same It would be grotesque to expect active sympathy from plants however conscious, inwardly, of pleasure and pain these might be. We are, therefore, inclined to explain the verse not as a representation of fact, but of fancy The

plants so appeared to the distracted mind of Rāma The position of the branches as described was due to Sītā's catching hold of them for support while be ng carried away For a clear grasp of the situation reference may be made to the Ramiyapa on which the poet has drawn for the idea भीरु—Voc of भीरु The lengthening of the final in भीरु is by the rule ऊङ् (मनुष्यजाते)

S 25 Here too the deer s indifference to the kuśa blades and the peculiar movements of the eyes (towards the south) are not to be supposed as direct effects of sympathy, but of wonder excited by the novel sight—just seen that way—of Sitā s carriage by Rāvana Similar wonder should be construed in the phenomenon embodied in हनुमत्कृष्णसारा in Sl 34 निर्व्यपेक्षा —Regardless तवागतिम्—A सापेक्षसमास Equivalent to तव गतव्यम् or मत्प्रदर्शनतिम् व्यापारयन्त्य —Directing

S 26 मेघालेङ्गि—Sky touching, "cloud kissing" मेघ विसृष्टम्—"मेघदर्शनादूर्ध्वमनुत्पतनमेतत् विमुक्तमिति भाव ।"—M

S 27 कारकम्—कदम्बानां समूह स्त्रिलिङ्गा —"मधुरा"—M असङ्खानि—Neuter because the words qualified have a neuter among them

S 28 कम्पोत्ताम्—The कम्प was due to fear at the thunderclap उपगूढम्—(मात्रे क) Embrace गुरुविसारीणि—And hence growing extremely trying

S 29 आसारा—A shower विमिश्रकोषै —विकसितकुड्मलै विडम्ब्यमाना—Being imitated For the idea of आरक्ताग्रं मिति किञ्जल्कैर्नवकन्दली सदृक्षगर्भं । कोपादन्तर्वाष्पे स्मरपति मां कोपने दयिता ॥—Vikrama IV

S 30 वानीर—Willow वातिक्लव—Brisk दूरावसीर्णां—In this we find an indication to the theory according to which ocular

perception results from the contact of visual rays with an object (चक्षुषस्तैजसत्वाच्चित्तवत्) The other theory holds it to be due to the impression of the object on the eye

S 31 व्याहृतानाम्—An एकशेषबहुव्र, the sub-compound being a बहुव्रीहि which expound व्याहृ (वक्र वक्रगतं इत्यर्थं) नास्ति यासां येषां च तान्तरवर्तिना—Antithetic to अवियुक्तानि ईक्षितानि—Obviously at the day time, the birds having separation from their mates at night.

S 32 स्वयमाप्तिबुद्धया—'त्वमेव प्राप्तेति भ्रान्त्या'—M परिष्वङ्गः—A बहुव्रीहि 'तुमुकामममनसोरपि इति मकारलोप The dictum in full is—'लुप्येऽवश्यम कृत्ये तुम् काममनसोरपि। समो वा हितसयोर्मोसन्य पचि युङ्घनो ॥—काशिका।

S 33 विमानान्तर नाम्—Hanging from the hollow spaces of the aerial car किङ्किणी— A small bell The सारस birds took the sound for the cry of their own party coming back from the मानस—that being दाक्षात (for which see note on sl 19, p 5) and rose out of joy to meet them, which Rāma fancifully connects with a reception to Sītā The specification स्वाम् meaning सीता implies a sort of friendliness having grown between Sītā and those birds during her stay at पञ्चवटी Cf 'सा इसे कृतकौतुका विरमतु गोदावरीसैकत ।'—Uttaracharita

S 34 पेशलमध्यवोपि—Though of slender waist. "मासासमयापोत्थं —M बन्धुजीवकृष्णसारा—See note on sl 25 आदिग्धयते-Because of the lovely associations The antelopes, too, like the mango saplings had been reared by Sītā The saplings must have grown into big trees in the interim. पञ्चवटी—Literally an aggregate of five वट trees (पञ्चानां वटानां समाहार) Here a place named after the aggregate The five trees, it should be noted, were not

all ez. Only one was such The other four were an अवत्य, an आमरुहो, a विल्ल and an अशोक, which all got the denomination वट् under the principle called छत्रिन्याय

S 35 अनुगोदम्—An अव्ययीभाव 'गोदा गोदा-वरीनर्यां मधुग मधुरापुरि। कविक कविकार्या च स्यात् गवेधौ गवेधुका॥' —Sabdenduprakasa. समुदायेषु प्रवृत्ता वडा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति श्यामात्पौरुदशप्रयोगोऽदम्। भीमो भीमसेन सत्या सत्यभामा इतिवत्।' —Charitravardhana. स्मामि—'वाक्यार्थं कर्म। इस इति वत्वत् स्मार्मीत्यर्थं।—M

S 36 मघोन —Of Indra. The base is मघवन् प्रत्ययार्थ चकार—The detachment of the auxiliary (चकार) from the verbal stem (श्रवयाम्) is condemned by grammarians Thus M—'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यनुवर्तमाने अवहितविषयेऽन्यप्रयोगनिवृत्त्यर्थं-स्वाद्यप्रयोगोऽयमिति पाणिनीया-' The use, however is not infrequent. Cf स पातयां प्रथयमास पपात पक्षवात्(R IX 61), सवोमयां विधिवदास समेयन्थु (R. XVI 86), यथावदेन दिवि देवसङ्घा दिष्ट्यैर्विशेषैमहयाञ्च चक्रु (Buddhacharita VI 58), अक्षौ प्रचक्रुनयाश्च मार्गान् (Bhatti III 5), विमर्यां प्रथयाम्बभूवो (Bhatti VI 2) As for the intervention of an उपसर्ग (as in the last two quotations) the author of the Sarvapathina makes the following remark 'अवहितप्रयोगस्यावाधुत्वेऽपि उपसर्गस्य चातत्प्रधानत्वान्न अवधार्यत्वम्' स्यानपरिग्रह —आश्रम Expound स्थानमेव परिग्रह (परिगृह्यते इति—concrete for abstract)

S 37 त्रेधाग्नि—The triple fire consists of गार्हपत्य, आहव नीय and दक्षिण इविर्धान—The base is इविर्धानिन् 'मूमनिन्द्रा-प्रजासासु नित्ययोगेऽतिशायने। सवर्णोऽस्तिविवक्षायां मत्वन्ति मनुषादय॥' To take the word as इकारान्त by 'अइउवाऽवयवात्' would lead to an inconsistency, existence of इविस as such being not possible to भ्रम

S 38 पद्मोत्तरा —The history of the name is indicated in the following verse Treat the compound as a द्विगु विद्याधरवापि—A pleasure lake

S 39 समाधिमौनेन—This is a notorious weakness of Indra For a parallel incident cf R VIII, 79 'यावत् किल दुश्चर एवस्तृणबिन्दो परिशंकित पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीप्सराङ्गनाम् ॥' 'कृतवन्धोपादान दर्भाङ्कुशमात्रवृत्तित्वं च मृगसाम्य-सूचकम् ।'—Hemadri

S 40 प्रसक्त—Continuous सङ्गीत—'नृत्य वाद्य तथा गीतं त्रय सङ्गीतमुच्यते ।'—Sangitaratnakara विषत्—The sky पुष्पक—The name of the aerial car चन्द्रशाला—A room at the top क्षणम्—Because the car was fast progressing अत्यन्तसंयोगे द्वितीया प्रतिशब्द—An echo

S 41 एधयताम्—Fed with fuel हविर्भुज म्—ग्नीनाम् कर्मा-रम्भप—'असूर्यम्पश्यादयोदृक्षितपो ' इति खश् । सूर्यम्पति-The sun (पति= a horse) नपस्पति—A denominative from नपस् plus क्विप् The पादमेवम् is exceptional The kind of penance here referred to is known as पञ्चाग्नितपस् ।

S 42 प्रहित—Sent, directed The root is हि, not धा अनिरेन्द्र कृतम्—That is, by penance See समाधिमौनेन above (sl 39) व्याज—Pretext क्षमम्—Able Understand क्षमेत after this विकर्तुम्—To corrupt.

S 43 सख्य शब्दम्—एभिर्विशेषणैरेवमीदृत्व भू दश कर्मत्वं च द्योत्यते ।'—M समाजग्रे—अग्रे by the vartika 'निमित्तात्कर्मण्य ण' 'वर्णेषु दीपिल इत्ति दन्तयो इंत्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरी इत्ति दीप्ति पुरुषकेषु वत ।'—Kasika The root is समाञ् 'to greet' अन्यतरम् —Other than the left (सव्य), i e the right The compound as used here may be taken either as तत्पुरुष or बहुव्रीहि 'प्राक्षम्—Agreeably' "आनुकूल्यार्थक प्राक्षम् क्षीरस्वर

S 44 मौनव्रत—Observing the vow of 'silence' सन्निधेः—समवधानं हृदयं अत्र मौनमहत्त्वप्र कृ तु। —M साहस्रार्विषि सहस्रम् *here represents an infinitely large number Cf* सहस्रशीर्षन् सहस्राक्ष and सहस्रवाद्

S 45 स्वाहिताग्नि—A बहुव्रीहि with an alternative form आहिताग्नि चिरात्—An indeclinable

S 46 विनीत—Removed अध्वपरिश्रम—The fatigue of journey सम्मानेन—(1) दत्तादेय (acc to M), (2) प्राप्तेय (acc. to Charitravardhana) सपर्यां—Worship (here) hospitality Derive सपर्या (a root of the कण्ड्वादि class) +यक् उपपन्नविव क्रियता—' सदृशमिव पार्थेनानुष्ठीयतां हृदयं ' —M यथा पितर्युपपन्न सत्पुत्र आगन्तुमानन्दयति तथा सत्यं हृदयं । —Vallabha

S 47 The adjectival compounds घोषवान् मुख and शृङ्गाग्र वत् are to be construed with both क्षितिरुह and ककुद्मान् With the former the second members (घोषवन्मुखम् and अम्बुदपटलश्यामपङ्क्तयः) which are themselves compounds will be analysed respectively as घोषवान् मुखम् and अम्बुदपटलवत् श्यामपङ्क्तयः, and with the latter as घोषवन्मुखम् and अम्बुदपटलवच्छ्यामपङ्क्तयः घोषवत्त्व when applying to क्षितिरुह would mean either the sound of rivulets or a continuous sound, and when applying to ककुद्मान् would mean only a continuous (or prolonged) sound शृङ्ग in the case of the mountain would mean 'a peak and in the case of the bull a horn दधति—Rivets. वपुः—Handsome, well shaped वृष—Proud wild ककुद्मान् —A bull

S 48 स्तिमित—Calm विदूरान्तरमावतन्वी—Thin on account of the presence of a long distance मन्दाकिनी—'मन्दाकिनी नाम काचिच्चित्रकूटनिकटवर्तिनी

(नदी)'—M भूमे —The feminine gender suggested the conception of a woman 'अस्य नदस्य तिरस्त्व तदुपकण्ठस्य स्त्रीत्वं च गम्यते ।'—M

S 49 सुजात —Well grown For the use of तिरश्चकार भूतरामिर्ज्ञानयो सुजातयो पङ्क कोशाः शिरम् ।—R III 8. अनुगिरम् —By the side of the mountain "गिरेः समीपम् इति समीपार्थेऽव्ययीभावः प्रत्यय प्रवालम्—A sprout छुर्च्छि—See note on sl 57, p 37 यवाङ्कुरापाण्डु—Yellow white like a barley sprout प्रयः-वसस—The word is either वसस् or अम्भस both forms being justifiable 'वहि प्रागुपरिलोपमात्योरासंशयो ' The option allowed should be extended to अधि as well Thus Bhagavadgitā XIII. 17 'हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् '

S 50 अनि—पत्वम्—Expound अनिधाग्राहो (दण्डमय वहिका) अधि विनीता सत्त्वा (जन्तव अस्मिन्नस्तत् वन तप साधनम्—A periphrasis for तपोवनम् हदयुक्त—The comparative use finds justification in the authority—'बौद्धपतिषेधापेक्षायामप्यातिशायनिक' —Vamana The phenomena in the first half of the verse are themselves the effects of the प्रभाव referred to

S 51 अभिषेकाय—स्नानार्थम् सप्तर्षि—The seven sages are named मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, अङ्गिरस and वसिष्ठ They are astronomically identified with what is known as the Great Bear in English The following is a fine description of the cluster—मेरावस्तोव र जति मन्मितोत्पलमालिनो महासेव । भाषवस्तोव च दिवे कौवेरी सप्तभिर्मुनिभि । '—Varahasamhita The हेमपद्म are obviously golden (i e yellow) पद्मs and not ones of gold त्रिलोकम्—The designation will be justified from the standpoint of the author's own time For the allusion see the Ramayana. त्र्यम्बक—Siva (अम्बक = an eye)

S 52 वीरासने —'एकपादमधोऽस्मिन् विन्यस्योरुणि सस्थितम् । इतरस्मिन्तथा चान्ये वीरासनमुदाहृतम् ॥'—Vasistha. सम अथवा:—

'इत्थं योगावनद्धानीयम् ।'—M निशान तथा—Expound शास्त्रव्याख्यायो निधानम् (अर्थादाये इत्थंवयोगात) तन निरूढत्वात्तेनया (as directly applying to the trees) and निरूढा वात पदिशति निशाना (यादि बहुव्रीहि) तत्र निरूढत्वा निशानिरूढत्वात्तेनया (in its implied application to the ऋषिs) For similar uses of निशान cf निवा दपन्नतिमितन चक्षुष दृष्टम्य शान्त पिव । सन्नामनम् । महोदधे पूरा इयेन्दु दर्शनाद् गुरु प्रथ प्रभूत नाम्नानि ॥ (R III 17) सरम्यं मेधिकाहान लगसौम्या निशाय नाम । निशानतितमिता यें वां चन्द्रोदय इवोदधे ॥ (R XII 76) अवृष्टिशन्मभिवाम्बुवाहमपामिवाधारमनुष्णाहुम्। अन्तश्शाणा महता निाधाग्निनाशनिष्ठाम्यमिव प्रदीप्तम ॥ (Kumara. III 48) वाक्षिन —Trees

S 53 उपपादित —The उपपाद्य referred to has no mention in the poet's own work. We are to look for it in the Rāmāyana where it is given thus स्यग्रोधा समुपस्थाय वैदेही व वच समग्रवीत् । नमस्तऽस्तु महावृक्ष पारयेयं यथा पतिं ॥ The term is thus defined दीयते यत्तु दक्षेभ्यो मनोऽभ्य सिद्धय । उपपादिवक्ष दिव्य दोषद तद्विदुर्बुधा ॥ The वट like its cognate species अश्वत्थ is viewed as the most divinely endowed among trees For the sacred character of the अश्वत्थ see Bhagavadgītā X 26 'अश्वत्थ सर्ववृक्षाणाम्' नाहड—मरकत (an emerald) पद्मराग—A ruby

S 54 यष्टि—A necklace अनुविद्ध —Interwoven सित—White इतचित—Studded

S 55 खगाना म्रियमाणकानाम्—A periphrasis for हतानाम् See note on sl 19 p 5 राजहंस—A flamingo खण्ड —A piece

S 56 शुभ्र —Because of its having been drained during the rains

S 57 ईश्वर—शिव For the use of the word in this sense cf 'यस्मिन्नीदृग इत्यनन्यविषय शब्दो यथार्थोऽपि'—Vikar

morvasi अनवद्या द्यौ—The negative form अवद्य coincides in sense with the posuve वन्द्य and अक्लम्य भिन्नप्रवाहा—The word भिन्न through its sense of 'split into or 'differentiated has come to signify intermingled or 'associated'

S 58 सप्तसमुद्रपत्नी—A river Cf R IV 45 जलसन्निपात—Confluence मूय दन्ड—'स्नानमात्रेण मोक्षयोग्यतायामपि प्रारब्ध-शरीर चक्रभ्रमिन्यायेन स्थित्वा दान तिष्ठते वेत्यागम ।'

S 59. Here, too, for the refrence we should turn to an extraneous work like the Ramayana

S 60 पुण्यजन—दक्ष निर्वि—उपभुक्त लाक्ष क —The lake मानस For the name see the Ramayana 'कैलासपर्वते राम मनसा निर्मित सर । महात्मा नरशार्दूल तेनेद मानस स्मर ॥' आप्तवाद—चेद्य (if तत्पुरुष) and मुनय (if बहुव्रीहि) वृद्धिवाक्यक्रम्—An allusion to the samkhya philosophy according to which the cosmic world has evolved out of matter in the noumenal state अहाहादि—Thus Valmiki तस्मात्तस्यावसत्सायो सायोध्यामुपगूहते । सा प्रवृत्ता सायू पुण्या वृहत्सरयूरच्युता ॥

S 61 यूप—A sacrificial post अवभृथ—Ablution at the close of a sacrifice इक्ष्वाकुभि —The base is ऐक्ष्वाक (elliptic for ऐक्ष्वाकव) by the rule जनपदशब्दात् क्षत्रियसमनादञ् For the declensional peculiarity see notes on sls 35, 36, 38 and 40, p 34 5

S 62 शैक तानाम्—Accustomed to the pleasure of lying on the lap in the shape of the sandy banks प्राज्य—Profuse पयोभि —पयस् here means both water and milk. मातृसाधारणी—Common mother

S 63 मुहु विधुरा—The expression is meant to suggest redoubled affection for the son. दूरे वसन्तम्—'प्रोष्या-गच्छन्तम्'—भि (भूते रट् by the rule वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा Pa. III 3 131)

S 64 कपिश—Coppery red ऋश्यमूकेऽवतिष्ठते—Rises ह्नु प्रवृत्ति —There is no reference in the Raghuvamśa to Rāma s having sent हनूमत् to भरत We find it in the Ramayana where Rāma breaks his journey for a night at the hermitage of भारद्वाज and from there sends हनूमत् to भरत सैन्येन —The सैन्य was meant for Rama who would enter Ayodhya in his royal capacity Rāma had a previous experience of this when भरत came to meet him in चित्रकूट (see Raghu XII 14 also Rāmayana)

S 65 अद्धा—Undoubtedly पार्थिव—'पार्थिवपितृप्रतिज्ञाय'—M अनघाम्—Unpolluted (by enjoyment) मृधे—War The comparison is not quite decent in this verse

S 66 व्यपदेश नीड —That was out of modesty अदर्भपवा-णि —'आप इति कुशाप च इति समिध उच्यते । यत्र सिद्धार्थकश्चैव सदाक्षोऽर्घं प्रकीर्तित ॥ अदर्भपाणि —Expound: अदर्भयुक्त पाणि-र्यस्य Similar to उपायनपाणिषु (sl 79, p 16)

S 67. निकृष्टाम्—दत्ताम् अपेक्षया—Out of regard for me अनमासिधारम्—"युग युवत्या सार्धं यामुद्यमनृजदाधोत् । अन्त-र्निकृत्तषड्ग स्यादासिधाव्रत हि सत् ॥ "—Yādava 'अद धासिधारा-चक्रमनुव्रतवादासिधाव्रतमित्युक्तम् ।'—M

S 68 अधि तया—Expound अधिष्ठित देव यत् सदधिदैव तस्य भाव तत्तया—Owing to its having been presided over by a deity सविस्मयामि —Because the sight was a novel one प्रकृतिमि = प्रजामि The image of this descent is taken from the Ramayana where in addition we find two earlier ones one at Kiskindhyā and the other at the hermitage of भारद्वाज

S 69 मुनि सख 'दर्शितेन—A formality It does not mean that Rama did not know the way दर्शित (दृशि = ज्ञा

monkey) मणि स्फटिकैन—Made of chrystal formed into a flight of steps

S 70 प्रयत—Pure पर्यश्रु—Suffused with tears (of joy) मूर्धनि चोपजघ्रौ—'परमप्रीतिमये एव वृत्तान्त —Hemadri. मूर्धनि is अवच्छेद सप्तमी वदुम पेक्षे —Involves an औपचारिक प्रयोग अपोढ—Discarded

S 71 क्रमप्रवृद्धि—'सत्कारमावात् '—M A sign of mourning विक्रिया—A change मूलानि=न्यग्रोधान् प्ररोह—A root fibre. वार्तानुयोग (वार्त+अनुयोग)—कुशलप्रश्न

S 72 3 दुर्धर्ष—Adversity ऋक्ष—A bear पौढहस्य—विमोक्ष आहवन—आह वना (कर्तरि क्त) व्युत्क्रम—'आक्रिङ्गनादि-मिसदमावम'—M स =मत एवम्=सामित्रिम् अन्य=सौमित्रे मुन्नमत्वम्—i. e स्वज्यायम् The lines by some, are construed in favour of लक्ष्मण s seniority to भरत This would not only mean a departure from the Ramayana, but involve an inconsistency in the treatment of the work itself The order of birth of the four brothers given in X 66-72 is a clear indication to Bharata s seniority The order, again, in which the names appear in the compound भरतशत्रुघ्नौ in X. 81 also points to the same, for it points to भरत's seniority to शत्रुघ्न which from the fact of लक्ष्मण and शत्रुघ्न being twins amounts to his seniority to लक्ष्मण The order,further, in which the brothers find mention in XV 85-91 will also be found to favour this same. The sloka (XI 54) referring to the marriage of the four brothers, though apparently siding with Lakshmana's seniority, will, on a little reflection, be found to be siding with the opposite view, for, first, from the joint mention of two uterine sisters whose joint marriage would be opposed to scriptures it is well nigh clear that order of the weddings is not intended there,and even if intended,as in the Ramayana,

लक्ष्मण and भरत being not uterine brothers, there would be no religious bar to the younger being married first, secondly, the dual in तय meaning inclusion of राम that would have no necessity if भरत s juniority to लक्ष्मण were meant—juniority to लक्ष्मण necessarily implying juniority to राम—shows unmistakably that respectivity must be the sense there It may be observed that the corresponding passage in the Ramāyana too is liable to a similar misconstruction सखसूनो —चक्षुः- क्षत—Caused Qualifies व्रण (a wound) in the same compound

S 74. चमू—An army चमू ट—Means सप्तया (see sl. 23, P 3)

S 75 सानुल्लक्ष्म—With attendants क्षणदाचर—निशाचर ाथान्—Plural, because विभीषण was सानुल्लक्ष्म दशरथप्रभव—May be taken either as a समानाधिकरण or as a व्यधिकरण बहुव्रीहि अनुशिष्ट—Ordered माया ओमा — 'शैऽपि तत्साम्यं न लभते इत्यर्थः ।'—M

S 76 The epithets कामगति (moving at will) and दोषाचर (nocturnal) have their respective significance, the first giving unimpeded motion to the विमान to fit in with the cloud, and the second supplying a possibility for the presence of the moon with बुध and बृहस्पति The cloud, obviously, is autumnal here, it being in thin clouds that the visibility of luminaries is possible अभ्रवृन्दम्—The introduction of वृन्द serves a twofold purpose meeting a demand of simile relating to gender and suggesting a fragmentary condition of the cloud as happens in autumn This is another time-note (see sls 2, 16 and 17)

S 77 It is evident that Sita did not leave the car with Rama and others referred to above वर्षा दोः may be

construed as a time-note It will be seen that our view of Rama's return in autumn does not quite accord with the Ramayana which seems to give spring as the time the exile having taken place in चैत्र and the return exactly on the completion of the term of fourteen years कृतकृत्य—A pearl परि-मती—Happy

S 78 अन्योन्य—See note on पारस्परेण in sl 79, p 16 For a similar sentiment cf Kumara. I 42 कण्ठेषु तस्या स्खलदश्रुगद्गदं बभूव सारूप्यमुमाशिवावियोः ॥

S 79 प्रकृ तेन—Expound प्रकृतय (प्रजा) पुरः सरों यस्य सेन स्तिमितजवेन—Whose speed was slackened इत्यूहत्य ज्ञाय—Thus accounts for भरत's absence at the meeting of Rama and Bharata referred to above प्रतिविहित—Pitched उपछायां—A tent. सङ्गत—Extensive साकेत—अयोध्या

पार्वती तपश्चर्या ।

The piece is taken from Kalidasa's Kumara sambhava (Canto V)

S 1 तथा—The scene is thus described—क्रोध प्रभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति । तावत्स बह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मा वशेषं मदनं चकार ॥ (III, 72) दयिता जना—The disfavour towards Cupid meant her own disappointment. द्विषेषु भाव०—'सौन्दर्यस्य मम फल यदनंगौमाव लभ्यते। सो येन विकल तस्मिन्न भाव ।—M

S 2 कृ तकृत्य—Effectual. तपसि धैर्य प्रेम—'येनार्थीकृता हास्य मनसि स्थिरभाव'—M परिग्रह भाव —सो स्वत्वजय इति भाव ।—M 'जयमेव खलु जीवानपेक्षित्व यद् मनोवाक्कायस्य जीवद्धर्मकत्व चेति—M

S 3 गिरीश—शिव, the lord of mount कैलास परिस्वङ्ग—Having embraced

S 4 मनोविघात—Disjoin : मन + वियुज् (ल्यबन्तवादिस्वरात्सु) पेशल—Delicate पक्षिभिः—Birds For the idea in the second half cf Sakuntala I 'इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥'

S 5 ध्रुवेच्छाम्—Resolute क प्रतीपयेत्—'निष्प्रयोजनं पर इवेदार्याभिनिविष्ट मनो दुर्वारमिति भावः ।'—M

S 6 आ मुखेन—Expound आ खी (आत्मनो) एव मुखं (उपायः) तेन मनोरथम्—For he was देवलाहमन् (I 1) फलोदयान्तराय—Ending in success

S 7 अभिनिवेश—Intentness तद्गन्धया—तद् refers to गौरी The name गौरीशिखर was subsequently applied to the mountain शिखण्डिनम्—Abounding in peacocks "बहु हिंस्रप्राणिप्रचुरमिति भावः —M

S 8 विलो चनम्—A विशेषणसमासः The components mean loose stringed and 'sandal wiping implying thereby looseness and whiteness in contradistinction with the tightness and brownness of the bark Mallinatha takes it differently उत्सेध—Height

S 9 परिहृ—Dressed प्रसिद्धौ रूपाख्यभूषितौ—Amara शिरोरुह—Hair शैवल—Moss For the sense of the śloka cf Sakuntala I सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति । इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

S 10 रोमविक्रिया—रोमाञ्च तत्पूर्वनिबद्धया—Expound तत्रैव पूर्वं (प्रथमं) यस्य तत् तत्पूर्वम् तद् यथा तथा निबद्धया Tied (i e worn)

for the first time मनागुणास्पदम्—A periphrasis for अवकम् Cf काञ्चीगुणस्थानमनिन्दिताया (Kumara. I 37)

S 11 राग—Red dye रक्तराङ्ग रात्—'पत्रनखपदे स्तनयो रपरोधादिति भाव ।—M अङ्गराग—A cosmetic कन्दुक—A ball for playing अक्षसूत्र—A rosary

S 12 परिवर्तन—Rolling स्म द्योतते—'पुष्पाधिकसौकुमार्या दिति भाव ।'—M बाहु विनी—बाहुमुपधत्त इत्युपधानीकरोतीति Using the arm for a pillow निषदुषी—Sitting स्थण्डिल वदे—On the bare ground

S 13 निक्षेप—A deposit. 'अतस्त्य या तस्यो हयोदर्शना रक्तताद्विषु दर्शनाद्यावित्रमिवेत्युत्प्रेक्षा न तु वस्तुतोऽधरमर्तीति भाव ।'—M For the idea cf R. VIII 59 रक्तन्यसूत्र सु मालिते कलत्रसीषु मदालसे नतम् । पूर्वीषु विश्रान्तमाश्रित परागधूसरितास विभ्रम ॥ त्रिदि वोत्सुकाप्यवेक्ष्य मा निहिता रत्नमयी गुणात्तया । विदधे तव मे गुरुव्यथ हृदय न रत्नवर्तिषु क्षमा ॥

S 14 गुरो वदति—'उत्तरत्र कुमारेद्वयेऽपि न तेषु पुत्रवात्सल्य निरतिशयत इत्यर्थ ।'—M

S 15 अस्त्रिमीत—Measured The root is मा क्षपेत खलु विश्रामस्य पा दात्रा वा शिखाडनेऽपि न क्षुभ्यन्तीति भाव ।'—M For अस्त्रिमाहृदय cf R. I 40 वत्सपाशिमाहृदयमूर्णोन्नितवत्सल मृगाङ्गनेषु पश्यन्ती स्वनयनावद्धहृष्टिषु ॥

S 16 अभिषव—Ablution जातवेदस्—Fire वस्त्रसिङ्ग—An upper garment. अर्धीतिन्—Learned, here reciting hymns, etc. न चम समीक्ष्यते—This with another adage of the poet—स्त्री पुसानिहवगाल्येषा वृत्ते हि महिष सताम् (Ku. VI 12) have their joint parallel in Bhavabhuti s गुण पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्ग न च वय (Uttaracharita)

S 17 विरोधिसत्व—i. e animals between which there is a natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake

and a mungoose and so on प्रमद—A fruit. 'अहिंसातिथिमस्काराभिषद्भिर्वा मिश्रं स्यादत्र कमलेत्यर्थं ।—M

S 18 मार्दव—Delicacy

S 19 मुनीनां पतिम्—i e सौम्यत्व वाचक निर्मितम् —Expound व्याख्यानपरम् (according to M) or व्याख्यानपद्यानां (व्याख्यानेन पद्यानां च) निर्मितम् व्याख्यानपद्म in the singular form as Mallinatha takes it must not mean 'a lotus wrought of gold, for in that case it would practically come to gold without any element of a पद्म in it. The word must necessarily be taken to mean the celestial lotus of gold blooming in the मन्दाकिनी That is with allowance for the mythical character, a natural flower with the gold or fire element predominant. The dual form is quite consistent

S 20 An instance of पञ्चाग्नि तपस्, the sun forming the fifth अग्नि

S 21 गमस्तिभि —By rays कमलश्रिय दधौ—' यथा विकासपाटवमङ्क न म्लायति प्रत्युत विकसति तथा तदीय मुखमाभीदिति भाव ।—M अपाङ्ग—A corner of the eye श्यामिका—Blackness

S 22 शङ्खवति—The moon (उडु = a star) पारणाविधि—Meal ' साक्षयसाधनयोर्भेदेन कथनेऽप्य साधनान्तरव्यावृत्त्यर्थं ।" —M न वृष्ट साधन —' वृष्टोऽप्यवश्यायचितोपरिस्थितेन मेघोदकेनेन्दुकिरणैश्च जीवतीति प्रसिद्धम् ।'—M

S 23 विविधै—i e नभश्चरैण (moving in the sky) and इन्धनसम्भृतेन (fed by fuel) representing respectively 'सवितारम्' and 'चतुर्णा हविर्भुजाम्' mentioned in verse 20 M 's reading 'विविधै' and its rendering by 'पञ्चविधेन are obviously inappropriate The epithets निदाघतप्त (very much heated) and वारि सिक्षित (sprinkled with waters) should be construed in sense with मुखा as well तपात्यये—In rains अत्यय = expiry)

S 24 स्थिता. अणम्—'स्थिता हृत्यनेन पक्ष्मणः सान्द्रत्वं गणमिते स्नेहगर्भे च गम्यते।' —M. दाडिमाक्षः—'स्नेनाधिक्यं मार्दवं गम्यते '—M. पयो ..... चूर्णितः—'कुचश्चाहिनवाद्रिति भावः।'—M The expression पयोधरोत्तेद occurs for the second time here (see sl 8 above). वली—A fold of skin (on the abdomen) स्खलित :—'निम्नोन्नतत्वात्'—M. विशेष—'न तु शीघ्रम्। प्रतिबन्धदाढ्यादिति भावः।'—M. प्रवेष्टिरे—'प्रविष्टा न तु निष्क्रमुः। एतेन नाभेर्गाम्भीर्यं गम्यते।'—M प्रथमोद्बिन्दव — 'प्रथमविशेषणेनोद्बिन्दूनां विरलत्वे बहुवचनात्प्रतिबिम्बितत्वं च गम्यते। तथा च स्त्रीत्वनाभ्यनुरागसूचनयोर्निर्वाहः॥'—M.

S. 25 शिलागृहम्—शिलायां गेह इति विग्रहे—A house निःस्रवः—Dease. कस्तूरीतिलकम्—Expound कस्तूरीतिलक as a व्यधिकरण बहुव्रीहि. Cf Kirāta.IV. 29—'नृपानन्यान्सान्त्वयतापरिक्षीणकोशान्.' साक्ष्य इव स्थिताः—'इवेति चक्षुषा विलोकनमेवोत्प्रेक्षते। साक्ष्यं तु 'आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥' इति प्रमाणसिद्धत्वाद्धौत्प्रेक्ष्यनिरनुबन्धेषम्।"—M. क्षपा—Night

S 26 हिमोत्सवः—Wafting frost. सदस्—The mouth of पौष वियुक्त—For it was night. See note on sl. 31, p. 25 चक्रवाकयोः—An एकोपद्वन्द्व

S. 27. पद्ममुखलक्ष्मणा—The समासान्त 'अ' is accounted for by the rule 'नञ्दुःसुभ्यः—'. The further restriction—नञ्दुःसुभ्यः केवलाभ्यामेवोत्तरपदस्य' कर्तव्यम्—is also applicable to the present case, मुख being a natural part of the मुख. The rule उपमानाच्च has no scope in the present case, that being concerned with नञ् and not सुनञ् By the principle—'धर्मयोगेऽनियमेऽपि सादृश्यं संविद्। सादृश्यात्।' (Vāmana)—other points of resemblance than the one noted between मुख and पद्म, such as their form, delicacy &c, are also to be understood. सौभ्रमत्वम्—Union with a lotus. The meaning of the whole verse is that Umā's

face with its close resemblance to a lotus in smell and other respects appeared like a veritable lotus on the water

S 28 स्वय शुक्तिता—Subsistence on leaves of trees dropping by themselves i e on decayed leaves काष्ठा—A limit. अपाकीर्णम्—Was given up अपगति च—'नामान्तरसमुत्थया पैश्चका —M पुराविद्—Historians or sages

S 29 पेलव—Delicate स्रवन्ती—Emaciating अङ्गि-नम्—अङ्गच निशा च (समाहारे द्वन्द्वैकवद्भाव) अत्यन्तसयोग द्वितीया भूयम्—Greatly, by far

S 30 अजिन—Skin (generally of a deer) मायाङ्क—A पलाश staff प्रगल्भ—Bold ब्रह्मण—Spiritual प्रथमाश्रम—ब्रह्मचर्याश्रम The four आश्रमs are—'ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वार पृथगाश्रमा ॥ '—Manu

S 31 आतिथेयी —Hospitable बहुमान—Respect सपर्या—Worship प्रत्युदियाय—Received साम्येऽपि चेतसाम्—For this साम्य cf Bhagavadg ta 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिता समदर्शिन ' For the idea in the verse cf आकृतिविशेषेष्वादा पद करोति—Malavika also Kirata III 12—धीरस्पृहाणामपि मुक्तिमाजा भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाता ।

S 32 विनीय नाम—'नापेक्षयाऽऽयें । —M Feigning to have allayed, for there was no fatigue, strictly speaking प्रचक्रमे—Began अनु ,क्रम —Not omitting decorum.

S 33 समित्कुशम्—समिधश्च कुशाश्च ('आतिथ्यादिनाम् इति द्वन्द्वैकवद्भाव)

S 34 आसञ्जित—Sprinkled प्रवाल—A sprout. अनुबन्धि—Continuous वीरुध्—A creeper चित्रो पादेन—Expound चित्रे कर्मणि पादेन् That means naturally red शुकासारोहति—Resembles दन्तवासमा— अत्र शुकाशब्दस्य सादृश्यवाचित्वात्तयोगे ऽपि शुल्यार्थंशुकोपमाकर्णाम् इति न तृतीयाप्रतिषेधस्तत्र सूत्रे सदृशवाचिन

एव प्रयोगात् "—M The author of तत्त्वबोधिनी takes it as 'सहार्थे तृतीया

S 35 काल्य—हारिणु—This suggests a possibility for absence of प्रसन्नता, which (absence of प्रसन्नता), though excusable for others is not so for an ascetic. हरवाक्षि—Vocative of •क्षी, feminine of •क्ष (the समासान्त by Pā. V 4 113 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाङ्गात्षच् ।'

S 36 पापवृत्तये न रूपम्—Cf 'पत्राकृतिस्तव गुणा वसन्ति ।' अन्यमिचारि—True तपसि सतम्—Even ascetics would draw lessons from your character

S 37 ऋष्यर्षि—See note on sl 51, p 29 अनाविल—Untainted सान्वय —With family

S 38 मानिनि—Noble-minded 'प्रसन्नतामिदये'—M मनो . मथा—Expound मनसो निर्विषयत्वंकामौ यस्यास्तया With whom मर्म and राग formed no objects of the mind

S 39 सत्कार—Honour, hospitality सम्प्रतिपत्तुम्—To understand सतां दृश्यते—Cf 'सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु ।' (RII 58) साप्तपदीनम्—Formed by an exchange of seven words

S 40 मय जन—Refers to the speaker himself The use is frequent. प्रभुमता —See note on sl 32, p 25 रहस्यम्—A secret.

S 41 ईहितम्—'एकत्र समाहृतम्'—M अमृग्यम्—Not to be sought (because already in possession) For the idea in the verse cf R II 47 'एकावतंस भव मे प्रसन्न त्वय वध क्रान्तमिद वपुश्च । अलभ्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विषादमूढ प्रतिभासि मे त्वम् ॥'

S 42 अनिष्टात्—Such as the loss of the husband &c प्रतिपत्ति —Pursuit.

S 43 अलब्ध आकृति—Cf Kadambari 'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिसरणीयामात्मीयां कुर्वन्ति ।' सुभ्रु—Alternative for सुभ्रू Thus Vamana—ऊङानन्तादन्यूङ्प्रभृते

सूचये—सूचि ग्रहीतुम् । 'क्रियायोपपत्तेश्च हसंति ह्यानिल ' इति चतुर्थी॰ अभिमर्श—Outrage

S 41 प्रदोष—Evening The meaning is Your adoption of an ascetic garb necessitating the throwing off of ornaments at this tender age is as pitiful as it would be if the aurora were to appear at the early part of the night with the consequent dispersion of the moon and the stars For a cognate idea cf परिग्रहादसमग्रभूषणा मुखेन साहस्य न लोभयाण्डुना । तनुप्रकाशेन विचेयतारक प्रभा प्रदोषस्य अतिरेष शर्वरी ॥ (R II 1)

S 43 उपपन्नता म्—A husband Object to प्रत्यवये understood अभिधत्ते सूनयते—Rhetoricians would find a flaw in the employment of different words for the same idea

S 46 निवेदितम्—'उपपादित च सूचितमित्यर्थ ।—M प्रार्थितदुर्लभम —Expound प्रार्थितश्चासौ दुर्लभश्च Rare when sought

S 47 हिया —Hard 'अहमामीदृशी दृष्ट्वा न ब्रूयते स नून वज्रहृदय हृदयं ।'—M

S 48 शिरा स्नायम्—This supplies the सखड of the गणाहलेखा The adjectives with slight modifications are applicable to गणाहलेखा as well

S 49 जनैमि—I understand मूयते—Is afflicted सौभाग्यम इन—It is presumed that the youth who would aspire to win Umā's love must himself be exquisitely handsome वक्त्रम्—The face आ ण —Having curved eye lashes

S 50 पूर्वाश्रम—That is, ब्रह्मचर्याश्रम to which stage the speaker still belonged (of course in appearance) Cf प्रथमाश्रम above (sl 30)

S 51 प्रविरल—'आप्तव्रतानुरोधेनेत्यर्थ ।—M अपनयन—Void of collyrium (because of the vow)

S 52 अङ्गस्यास्य वपु —The idea is that her delicate frame is as unsuitable for this hard austerity as a lotus would

be for the task of an umbrella She is thus attempting an impossibility

S 53 अधिश्रि०—More opulent दुरुत्पाद्य—Not to be won by beauty पिनाकपाणि—शिव (पिनाक being the name of his त्रिशूल or धनुस्)

S 54 पुराभिमुखप्राप्तमुख—A सापेक्षसमास (of a somewhat unusual character) विलीमुख—An arrow अपदपातम्—So as to penetrate long or deep अक्षिणोत्—Wounded विशो-र्ण —Shorn of the body पुष्पधन्वन्—Cupid, the flower-bowed The समासान्त (अनङ्) by Pa V 4 132 'अनुपद' which, however, is optional here by Pa V 4 133 'वा बहुलम्'

S 55 अवतंसिका—An ornament for the forehead, a विलुलित अलक—A curl of hair जातु—Ever निर्वृति—Ease

S 56 उद्गीतवर्ण—Sung in ballads किन्नर—See note on the word under sl 78, p 16

S 57 त्रिभागशेषात्—This may be taken either as a तत्पुरुष or a बहुव्रीहि In the latter case त्रिभाग would mean तृतीयभाग by the principle—संख्याऽवयवे वृत्तिविषये पूरणार्थस्य विध्यते यथा 'शताय.' 'सहस्राय ' इति अवयवाक्—Expound अवयवा (itself a बहुव्रीहि) वाक् यस्या सा

S 58 उपालभ्यत—Was blamed.

S 59 विचिन्वती—Searching

S 60 प्रतीहारमिथुन—The प्रतीह in the case of मनोरथ would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursut, while the दम्प would be union with that object

S 61 अश्रुमोक्षम्—With tears. The tears were excited by the sight of her emaciated form वृषा—इन्द्र सीता—Ploughed

land तदवग्रहस्थानम्—अग्रावग्रहस्थानमित्यनेनैव गतार्थत्वे तत्परित्य देयमंशापेक्षत्वादिति भिन्न पदमेवोत्पन्न क्रमेति युक्तमुत्पश्यामः'—M अवग्रह—Drought

S 62 परिदास—Supply वा after it स्तनयोर्भिन्न &c—This suggests his inward delight.

S 63 अवहस्ते—'हस्तावयवहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात्—Vâmana The terms गुण and गुणिन् in the context mean respectively 'the part' and 'the whole The present (अवहस्त) is a case of अभेद between गुण and गुणिन् and the समास is समानाधिकरण (अवहस्तासौ हस्तश्च) The other (हस्तावम्) is a case of भेद and the समास is व्यधिकरण (हस्तस्यावम्) स्वयं वाक्—*Having settled her speech*

S 64 अनोऽयम्—See note on sl 40, p 41 अल्पे—An adjective here and its comparative and superlative forms will respectively be अल्पैयस्ता and अल्पैष्ठता When used as an adverb, the forms will be अल्पैयसाम् and अल्पैष्ठमाम् मनो विषये—There is a pun on the word रथ मनोरथस, unlike ordinary रथस, have access everywhere

S 65 आह—The use—a present tense for the past—is condemned by Vamana The root is ह्रु which optionally gives for its first five forms in ह्वद्—आह, आहतु, आहुः, आहत्य & आहाय वर्णी—ब्रह्मचारी अनुवृत्ति—Approval

S 66 अवस्तु—The negative implies अप्राशस्त्य 'हस्तावयवसादृश्यवच्च तदन्यत्व तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधवच्च मजयां षट् प्रकीर्तिता ॥ आमुक्त—Put on कौतुक—A bracelet सत्प्रथमावहस्तम् नम्—Construe सत्प्रथम as a बहुव्रीहि like सत्पूर्व in sl 10

S 67 दुकूल—Silk cloth कल हंस—Having figures of swans (in couples) on the border, —a fashion of the day

S 68 चतुरङ्क—A square courtyard or a hall with a roof resting on four pillars अवकीर्ण—Impressed विकीर्णकेशान्त—

"अतस्तस्य तत्र दृष्टं च इति वचनात् 'स्वाङ्गाच्चोत्सर्जनादिसपाणोपधात्' इति विकल्पान्न ङीप्। " —M The dictum giving the scope of the application of इगुपध ॥ in full as follows—अद्रव मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिन्यमविघातजम्। अतः स तत्र दृष्टं च नेत्र चेतस्यात्मपापु म्॥ पितृभूमि—A cemetery (पेत = dead)

S 69 प्र— इत्यति—'मनुसंवत्स्य मन्माङ्ग ग।दिति भाव ' —M

S 70 विडम्बना—'परिहास '—M आसा—Wedded The root is वह् वृद्धोक्षम्—See note on महोक्षा (sl. 22, p. 5) स्मेरमुख —The ascription of smile to the face is औपचारिक The root in स्मेर is स्मि 'to smile '

S 71 The epithets कान्तिरम्यो and नेत्रकौमुदी are to be construed with both कक्षा and स्वम् 'मणिकेव यो या सम्यति तु स्वमन्यपाति द्वय शोचमिति विण्डितार्थ । '—M Rhetoricians would read the second च immediately after स्वम्

S 72 वधू विरूपाक्षम्—'वैरूप्य च त्रिनेत्रत्वादिति क्षीरस्वामी।' —M "सर्वाङ्गप्रधान चक्षुरा यस्य विरूपं तस्यतादृङ्निवक्तव्यमित्यर्थ '—Uddyota सहस्रमङ्गना—Rhetoricians have found fault with the use and would suggest improvement by 'अलक्षिता अनि ' (See Kavyaprakasa, VII) शिवम्—A euphemism for मरण Similarly is ब्रह्मचक्षुस् used for अन्ध योगु सूयते—Thus the popular sayng—'कन्या वायते रूपमाता वित्त पिता श्रुतम्। बान्धवा. कुलमिच्छन्ति मृष्टान्नमितरे जना ॥' Contrast R. VI 79 'कुलेन कान्तया वपसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानै। त्वमात्मनस्तुल्यमसु वृर्णीथा इत्य समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ' वयस्यम्—Taken snogly

S 73 क—क—'द्वौ क्षत्रियौ महान्तौ सूचयत ' यूप—A sacrificial post.

S 74 प्रवेशमान—Quivering आक्षिप्ते—Were cast.

S 75 परमार्थ —In truth सत्य—The root is सद् See note on आस (sl 65) above

S 76 प्रतीहार—The lengthening of इ is justified by the rule इदमर्थस्य यस्यचनुक्तस्य बहुत्वम् (Pā VI 3 122) निगदेन — Dpassionate एमि = इङ् + मि पूर्वं इङ्गलमित्येकवचनस्य आत्मनेभाषायामेमिहिसि बहुवचनेन पाणिनीयेन न विरुध्यते।'—M

S 77 अकिञ्चन—A pauper त्रिलोक०Expound इदमयमो लोकमित्यलोक 'स कथमिति आदित्यादुक्तापदेशेन' (इत्यत्रे दिना) आदिना would give the form त्रिलोकी पितृवन—A cemetery (स्वन् = a dwelling)

S 78 विनद्—Optional for अविनद् See note on sl 49, p 29

S 79 अमरौकस—A god (ओकस् = an abode)

S 80 प्रमिन्न—Ruttish स्रोति &c—For a parallel expression see sl 88, p 5

S 81 स्वयम्भूत—Depraved आत्मनीन—Designate The root is भू आत्मभू—The self born (here Brahmā) प्रभव—Birth

S 82 स्वेच्छावृत्ति—Self willed अपनीत—Blamable

S 83 आस्ति—सखि A vocative पुनर्वि क्षु—For he is स्फुरितोत्तराधर Construe स्फुरितोत्तराधरा as स्फुरितोत्त रधरा where अधर = a lip (strictly the lower)

S 84 यथाऽऽत्त—That is, यद्धितु ऽत्तुत्ता स्वभिन्नवपुरुष्टा—Cf पयोधरोत्से धविर्वीर्णमदति (sl 8) स्वरूपमास्थ य—That is, having thrown off the disguise For the scene of Go'dsmith s Edwin and Angelina

S 85 शदूष्टम्—Refers to यत्रास above शङ्कितः—Reluctant as she was to proceed at the attainment of the object of her desire स यदा स तत्रार्थी—This is explained physically by शदूषद्वती and शदूष्टम् and psychologically by attraction for the object and determination to leave the place (इतो गमिष्यामि यदा above) the succession of the two states being quick and almost negligible Mallinātha connects the pheno-

menon with शपथ which would hardly find justification at this stage, and would, further, necessitate detachment of the stanza from the preceding, which would mar the dramatic effect of the scene possible only in the joint construction of the two stanzas, as indicated above The position in the case of a river would be explained by obstruction on the one hand and its own kinetic energy on the other For the picture of Śakuntala अनुपात्त-सुनिलनं सरसा विनयेन दर्शितमस्या । स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वेव पुन प्रतिनिवृत्त ॥ (Act I), and कृत्वयो मिन्नाधरस्याद्वैर्धीमवति मे मन । पुन प्रविष्ट दोष स्तोत. स्रोतोवहो यथा ॥ (Act II)

S 86 दास क्रीत —From this we can infer the existence of slavery in ancient India अद्यतन—Instantly. नियमक—Arising from penance कर्म सज्ज—'फलप्राप्त्या कर्तव्य विघटमारब्धं '—M कर्तव्य कर्ते—"सफल कर्तो व कर्तव्य इति भाव ।"—M

प्रस्थानकौतुकम् ।

The scene of Śakuntalā's parting taken from Kālidāsa's famous play Abhijnana Sakuntala (Act IV)

P 41 अविनय —The English use is an exact parallel to this, both in sense and syntax कुसुमावचयम्—Plucking flowers Vamana condemns the form अवचय, the correct form, with him, being अवचाय by the rule इस्वादाने चेरछेय (P. III 3 40) The सूत्र giving his view is अवनाभ्यामवचाद्वृषो दीर्घस्वरकर्मवतो बलादाप्त गार्हवेण—The eight forms of marriage are 'ब्राह्मो दैवस्तथैवार्ष प्राजापत्यस्तथासुर । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधम ॥'—Manu. निवृत्त—Performed निवृत्त—Happy व्याख्यात—Expound यथा ऋषिणि When applied to a क्षत्रिय sage like विश्वामित्र it would be expounded

as राजा वासौ ऋषिश्च ब्रह्मर्षि and देवर्षि are to be expounded always in the latter way हृष्टि—A sacrifice Derive यज्ञ हि विसृष्ट—Dismissed ह्यनासि वा न वा—Anasuyā's apprehension is to be explained from the point of polygamy current among Princes of yore विसृष्टता—Assured न लाघवम् . मतिम्—Cf 'यद्यप्राकृतिमन्त्र गुणा वसन्ति ।' and यावद्वृत्तये न रूपम् (sl 36, p 31) प्रतिपत्स्यते—Will do

P 42 नेपथ्ये—Behind the scenes अपराद्धा-Has offended प्रकृत्या—Delicate by nature सुलभकोप—Cf Kādambarī 'सङ्गकोपा हि मुनिजनप्रकृति' Bāna associates with a class what Kālidāsa associates with an individual The justification should be sought in the character of the speakers

P 43 अप्रगल्भात्—For the form of the compound see note on sl 63 p 44 सानुक्रोश—Relenting प्रस्थम्—सामान्ये नपुंसकम् कपालम्—A souvenir 'कृत्तलघुर्दारु कपालम्' इति कोशे दानीम् पिनद्धम्—See note on sl 78, p 46 विदूषक-Define धृतव्रतस्त्रियमाणानां कथांशानां निरर्थकः । संक्षेपार्थस्तु विदूषको ऽवधानप्रयोजितः ॥

P 44 ओषधिशसाम्=सस्याधिपतिनाम् पतिरोषधीनाम्—A periphrasis for चन्द्र The history of the designation is connected either with the influence of the moon on herbs or with the application of सोम as a common expression for both a particular plant and the moon ओषधिs are annual plants 'ओषध्य फलपाकान्ता बहुपुष्पफलागमाः' (Manu) For the idea of the sloka cf 'यद्यत्परिवर्तते दुःखानि च सुखानि च', also 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण' सत्कारणीय—A euphemism for अहं ममतंकपत्नीय, देवताद्वितीय, यश शेष &c. are other examples of a similar use The moon and the lily, as also the sun and the lotus, are poetically conceived as husband and wife हृष्टपदम्—हृष्ट is equivalent to हृष्टस्य विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ—Vamana.

P 45 तुहिन—Frost अपसन्ध्या—See note on अग्रहस्तात् under P 43 पटक—A thatch आपटकनाव —आटनेपट by 'आटा पमइन' (Pa 1 3 28) अपटीक्षेपेण—With a toss of the curtain (अपटी=a curtain) The expression is used when a character enters the stage without previous announcement हस्तपादम्—Expound हस्तौ च पादौ च (प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव) काम मवतु—The same reproach is extended to प्रजापति as well Cf दर्शनं हि प्रायेण स्मृतो-ऽसि न शकुन्तला मूर्तिमती च -स्त्रिय १८ न नयन्तुलयगुण बधूरा चित्रेण चाक्ष्व नगत प्रजापति ॥ (Act v) असत्यसन्धे—False to his promise The promise referred to finds expression in the statement परिग्रहबहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे। ससुद्राञ्जना चाची सखी च युवयोरियम्॥ (Act III), also एवैकमत्र दिवसे दिवसे मदीय नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम्। तावत्प्रिये गरवरोवगृहप्रवेश नेता जनस्तव समीपमुपैष्यतीति॥ (Act VI), where अत्र refers to the अङ्गुलीयक presented by the king to Śakuntalā देव कारिता—The other form allowed by हृञ्होर्व्यत्ययेन (Pa I 4 53) would be येन सख्या पदं कारितम्। लाक्षालानि सन्त्रयित्वा—Refers to expressions like those quoted under असत्यसन्धे above. अभिज्ञान—A token. मच्छीलासी—For she did not await कण्व's approval of the marriage आपन्नसत्त्वा—Pregnant

P 46 सुखयितव्यश्चिह्नग—सुखयितुं शक्यम् (तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्) Cf यमनान् रथनाम्याम सर्वो ऽक्षाणान्नि"मू। त्वरमाणो-ऽभिनिर्यातु विप्रस्योऽर्थविनाशह ॥ Mahabharata Also Ramayana —स आत्मन वन धीरो रामपादप्रसादक For the practice of R X 14 योगनिद्रामतिक्रम्य पावनेश्वलोकने। मूरयादीननुगृह्णन्त सौखयाय निशानृपान्॥ दिष्ट्या रक्षिता—The meaning is Love, happily, has not been misplaced in your case though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion Thus Shakespeare 'The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact Or the meaning may be—Even without any

exertion on my part the object of my heart has been attained The object evidently is marriage with दुष्यन्त of which he himself speaks in श्लो 14 सदृशि० अनूत्त०—Cf विधा ब्राह्मणमेत्याह शेवधिस्तेऽस्मि तस्य माम्। बालूपकाय कं मा दास्यसि तस्मै त्वा धीयतमा॥ यमेव तु शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम्। तस्मै मां देहि विप्राय निधिपा यामरादिते॥ (Manu II 114) with its counterpart in the श्रुति—विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि। असूयकायानृजवे ऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम्॥ यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविन ब्रह्मचर्योपपन्नम्। यस्ते न दुह्येत्कतमच्चनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन्॥ *शन्तोमदया—शन्तस् means a metre here It also means* a वेद भूतये मुख—This is to be construed in sense with धर्मो as well for the well known fact of a sacrifice which promotes the preservation of the world being possible with the fire elicited from the धर्मी wood For the world preserving character of sacrifice cf Manu III 76 'अग्नौ प्राहुतिसम्य गादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥' शङ्कण्ठ-साधारणम्—Mingled with anguish तपस्विनी—Pitiable चूत—The mango समुद्गक—A basket कालक्षमा—Calculated to stand a lapse of time समाहरमन—Decoration, मृगशोचना यव-यामि—The द्वितीयान्तपाठ with इति in all the *existing editions* is due probably to a confusion arising from the प्राकृत forms The proper reading would be प्रयच्छ Thus Vamana 'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः। परिगणनस्य प्राधिक्यात्।'

P 47 सुमनस—Flowers The word in this sense is *feminine and always plural* 'आप सुमनसो वर्षा अप्सरा सिकता समाः। एतं स्त्रिया बहुत्वे स्त्रीरेकत्वेऽप्युत्सवप्रियम्॥ विधामज्जिता—Having bathed with a full plunge Does it indicate that विधामस्नान was not usual with the ladies there, being enjoined only on special occasions? वीरपत्नि—The original sense of the word वीर (akin to the Latin 'vir' 'virago') was 'a man or 'a male which sense is still preserved in

the word अबला meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son (अबला निष्पतिसुता —Amara) The modern sense of a hero has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly , 'manliness , 'manful &c. In the present expression, it is doubtful whether the speaker meant anything more than the original sense नौतमीवत्वम्—The word is समुद्रप्रत्ययान्त Cf Panini अनुगवमायामे [illegible] सुगमं न भवेत्=गजन सुखाय भवतु

P 48 विद्रूपयति — Is disfigured उपायः — A present. वनस्पति—A निर्यासस of the अविशद kind By वनस्पति we mean a tree that bears fruit without flowers 'अपुष्पा फलवन्तो ये ते वनस्पतय स्मृता । (Manu) किंसन्योद्भेद=सद्भिन्नकिंपक्व Sec note on sl 12, p 21 प्रतिबिम्बिभि —It comes to mean 'resembling' through 'rivalling ' अभ्युपपत्ति—Favour

P 49 अनु पमा—Having no experience of ornaments अप अन —See note on sl 40, p 41 चित्र देन—By our knowledge of painting रुद्धमित वस्तुप—Choked with the flow of tears suspended वैकल्यः—Discomposure आश्रौकस—An ascetic (ओकस=dwelling) विश्लेष—Separation आनन्द हिण —आनन्द at the thought of दुःखनाश s near happiness by union with her husband. परि स्व—Embracing वा आत्मी —ये is self-efficient, while आश्लिष् requres divine agency for its fulfilment. ऋक्छन्दस—In the manner of a Vedic verse कृत्यविभक्तया —Whose places are assigned (विभक्त= a place)

P 50 दुहित—Sin अपोहेषु — Equivalent to अपोहवत्सु Similar uses are मुक्ता वाहिनी , विमुक्ता आत , 'ह मर्गिकिङ्गी विहित समायधौ' (Kirata I 1) Grammarians would explain the use in three different ways (1) पीयूष् (पानम्—भावे क) पयामस्तीति (अर्श आदिभ्योऽच्) (2) कर्तरि कर्मधर्मोपचारात् पीयूषका पीता इत्युक्तन्त, (3) सर्वमेकाध्यवि रक्षिते कर्मणि कर्तरि क ।

यथाहु —'धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्ण्वात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेश्चिवज्ञात कर्मणोऽकर्मिका क्रिया इति पराभूत—बौद्धिक प्रति कृत्यम्—Is turned into a reply छायाद्रुमे —A सच्छायश्चासौ समास शुक्लेतर—A lotus कुत्से (जले) शेत इति शुक्लेतरम् (सरसदस्माद—अलुक्) अनुकूल-पवन —A वहतीति The wind is called अनुकूल (favourable) when it blows in the same direction with the traveller Cf R I 42 पवनपदानुकूलतः इव पेतासिद्धिमासित । प्रजोभिलाषोत्कीर्णं इदृशश्चेष्टनो ॥ The word अनुकूल as used with the wind probably indicates an age when navigation was carried on in India

P 51 ज्ञाति—The word is masculine the verbal affix being क्तिन् and not क्तिच् जनान्तिकम्—Aside* in whispers इयता इव । सापेक्ष समास, equivalent to उपस्थितत्वद्वियोगस्य सद्गुणांश०—Cf R XIV 69 नृपस्य मधुरा: कुसुमानि वृक्षा इमांनुपाचान् विश्वहुर्दिग्य । सख्या प्रयन्ते सदृशं समावसद्भनमाप्नोद् हरिश्चनेऽपि ॥ व्याकरणविदे—Shall b d 1dicu स्वांश्चनेदम्—Expound सोदर्या स्नेह or सादर्य स्नेह according as the sense is 'a sister s affection' or 'affection for a sister' The स in सौदर्य (with its masculine सोदर्य) is a contraction of सह which means समान (common or same) For a similar use of स, contracted or otherwise, cf सोदर्य, सतीर्थ्य, सगर्भ, सहोदर and सजन्मन् शूलेन—अभेदे रेवा सञ्चितवती Take the word as सञ्चितवत्यस्त with सञ्चित (आवेक्ष) निक्षेप—A trust

P 52 गात स्वप्य—The sentence begins with गात a singular noun and subsequently connects it with a plural pronoun (understood) which is hardly defensible grammatically सन्यत्—Slow ॰ सदसत्—Safely delivered निवसन—A garment सगवीरोपण—Sore healing पुत्रवृत्तत्—Treat the समास under the मयूरव्यंसक class For the use of अपत्यकृतिका

(Uttararamacharita) कण्ठपीठवृत्तिम्—A मादेशनमास equivalent to कण्ठपीठनिवृत्तिम् with उत्तरपदा, the adjective to कण्ठपीठ, being assigned its proper place

P 53 ओघजलम्—As far as the water's edge Expound का सङ्कान्तात् (आङ् मर्यादाभिविध्योः इत्यव्ययीभाव) मर्यादा (exclusion) is the sense in the context and not अभिविधि (inclusion) दुष्करमिह कोऽन्यः—This has been construed as referring to her separation from दुष्यन्त But it would be more consistent if taken to refer to her near separation from her associates in the hermitage एतदपि नाम—This alludes to the well known separation of a चक्रवाक couple at night Cf sl 26 p 39 सन्तोषधन नू Whose wealth consists in self restraint The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake अनालक्षदृढ नू—This shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives

P 54 अनौपम्य—See सदृशौपम्य above अपत्नी—Expound समान पत्निर्यस्या सा See note on सौदर्यं under p 51 विप्रकृता —Ill treated. प्रत्यूह—Against अनुत्सेकिनं—Not puffed up with pride वामं—Perverse व्याधि—A bane अभिजन—High birth

P 55 तनय - त्यिवनि—For a parallel expression cf Ramayana मम च्च पतिदेवस्य देवराजोऽभिपद्यते च । असपत्नाञ्च दुष्प्रा न त्वामभिभविष्यति ॥ पतिसौभाग्यम् प्रत्यभिज्ञान—Recognition युग—A couple of यामाद्यs here चतुरन्तमहिषपत्नी—A चतुरन्त महिषी would give the form सपत्नीका For the idea of पतिघ्न quoted under notes on p 45 In अनुज्ञान्त (ellipsis for अनु पत्यागमन) the omission of the विशेष्य is explained by the principle 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' —Vamana For a similar use of अनुज्ञात see Mahabharata, Adi

Parva, ch 68, sl 3—' पौरवाणां वरिष्ठो दुष्मन्तो नाम वीर्यवान्। पृथिव्यामप्रतिरथो बभूवेन्द्रो मरुत्तम ॥ Also ch 74, sl 108—"इवा-भूतेऽपि हि दुष्मन्ते वसुधा वसुधाधिपे। अनुरागमियासुर्वै प्रजा मे पार्थिवर्षभे" The present use is evidently inspired by the above two निवेद्य—Having got married For the sense of Mahabhirata 'इदितो व प्रिय काम निवेदेऽहमपराजयम्। सनाम्नीं यशसं कन्यामुपकल्प्य प्रजापते ॥ मयान् निवेदय प्रथम नवोऽयं सोम , निवेशायास्मिन्नां भूमिं कन्यामैभ्य वागमि मो ॥ This sense is preferred to the other (viz having placed i e on the throne) in which the word occurs in R XI 97 (स निवेदय कुशावत्या विपुलामाकुलां कुशाम्) on the ground of propriety, the word being connected here with the mother who is more interested in the son's marriage than coronation and the idea of coronation being well set forth by the expression तर्पित मोण, also fittingly connected with the father, which otherwise would be a meaningless superaddition Here अप्रतिरथ, निवेद्य and तर्पित मोण indicate respectively दिग्विजय, विवाह and राज्याभिषेक For the use of कुटुम्ब in the wider sense of a राज्य cf R VII 71 मयमपरिगत यंत्र गुरु सन्निकृष्ट विनयविनम्रमिनन्द्य इक्ष्वाकुजायामवेक्षम्। तदुपहितकुटुम्ब शान्तिपार्श्वोत्सुकोऽभून्न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय॥ The desirability of the three things noted above and in the same order is also manifest in the quotation

P 56 कुटज—A cottage शिवाश्ते पन्थान सन्तु—Farewell सहधर्मचारिणी-Distinguish from सहधर्मिणी सविशेषम्—Thoughtfully परिग्रहीतृ—A husband विशद—clear प्रकामम्—Fully

दुर्योधननिर्वेदः ।

The scene is taken from Bhattanarayana's Venisambara A sequel to the death of Duhsasana, Vrsasena and Karna

P 57 निस्त्र—Despondency यस्य—Whose dense (सान्द्र) foliage is gently moved (सञ्चित) by the breeze (मारुत रुच् न्) cool and fragrant through its blowing over the lotus s in the lake मारुत रञ्जन्—Derive मरुति (अस्मिन्) रमते मरुति (अस्मिन्) दृश्यते This sense of मारुत is opposed to what we find in 'ओं जिमा पृथिवी मातः' In the declension of मातरिश्वन् there will be no सम्प्रसारण of the श्व before vowelic terminations beginning with the accusative plural It thus differs from श्वन् श्वपाक—Popularly called श्वट Derive : श्वभ्र कणति (श्वभ्र—अच + अच) सर्वाणि भूतानि श्वभ्रवत् निजमायया कणति दृणाति"—मा. पादप—Derive : पादैन पिबतीति (पाद—पा + क). श्वयं ..स्तन—A fan (originally of a palm leaf) unwrought by human agency (but not begged of one as an artificial thing would be) Or the word may be taken as a अकृत्रोक्ति' in which no fan was sought or needed' Applies to the wind कल्पद्रुम—A tree of paradise. Thus Amara ' पञ्च वै देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम ॥ हृदा—A stream अद . सिद्धः—Created without (human) effort (i e by nature) Cf अयत्नपटशालभ्यम् (Raghu IV 55) हृया . पेन—Befitting reverse of fortune (when luxuries are not possible) लून—Lopped अनिरुद्धेन—Unobstructed (by the branches) कर्षित्वा—आकर्षित्वा (acting) मदकलेभ—Maddened with rut करेणु—Usually a she-elephant. Here obviously a he- प्रकट—Prominent धनञ्जये—O accursed Fate If the position of the components were reversed, idiom would require the addition of क at the end, as in देवदत्तक, कुबेरदत्तक &c. एषा च—This too (referring to the अङ्क of दुर्योधन) like the other one already fulfilled, viz. the कञ्चुकत्व of दुःशासन. In the other case there was a fight in which भीम had to wield his mace,

received wounds and risked his life The present is free from all this Duryodhana's precarious condition led the charioteer to despair of his life नष्टाशाम् —The negative नष्टाशाम् would better suit the context here याः यस्मिन्नस्ति &c —Duryodhana in his return to consciousness could hear only the last part of the Suta's speech मोक्ष्य स्वयं' and his consciousness naturally begins with where it left him अस्तिनाम—Viz the अस्तिनाम of दुःशासन

P 55 नाथ &c —This does not mean that he actually knew where he was The remark equally applies to where he was before the swoon चिरपुरुषम्—O long lived one चिरजीव्य मनुष्य See note on sl 27 p 26 अश्व—A horse वहोढुम—To draw The root is वह प्रापणे —Aside It differs from आत्मनिष्ठम् (for which see note on the word under p 53) in being confined to oneself and from स्वगतम् or आत्मगतम्, in being uttered though lowly मनोरथ च—Notice the play on रथ The meaning is : Not only are the horses quite unable (by fatigue) to draw the chariot, but your hope too is sunken to a level where no strength of horses would be of any avail शास्त्रसम—In excitement So in Uttararamacharita आकुलस्रोतो घेवयु' रथ सेन—Away with delay that would be inevitable in going to a chariot (the horses being exhausted and requiring to be changed) Duryodhana took the Suta's speech in earnest though it was in fact a pretext for obvious reasons वैक्लव्यम्—Bashfully कृपणम्—With pity (कृपा). क्षमतु—The root is क्षम 'to forbear अनावरणम्—With nothing to shield the body Qualifies the veri in मर्मच्छिदि वैरिणि—An enemy विनर्दे—Crush मर्दे—Close encounter सान्त्य—Equivalent here to अस्मत्य दुर्मतिम—Wayward, fondled पाप —The wretch Refers to मोक्ष व्यवस्यति—त्यजति The root is मोक्ष, समक्षम —In presence An अव्ययीभाव Expound कृष्णो योगम् The समाधान्त by the Vartika यावत्पुरानिपातयो उद्यामुप—With up

lifted weapon ▲ पतिषद्धुद्योद्य निवृत्तैस्त्र मतिनम्रम्—Must have returned. Distinguish from निवृत्तैस्त्रम्र 'must return' The passive is idiomatic. दृक्ते राघुतन्त्रेण—See note on इत्यविधे above.

P. 59 यूथ..तेन्द्र—An instance of a दाम्भिनिकपद्म घटा—A collection मृगेन्द्र—A lion, मृग here means a beast in general प्रतिवचनम्—A reply कृपाधनेन—The कृपाधन attaches to his failing in his duties as an अधम, which is pointed out in the verse itself निधनि—Death आदि-अयम्—Admits of a second form by the rule कृकोरन्यतरस्याम् (Pā I 4 63) अविनय—Immodesty Refers to द्रौपदी's केशाकर्षण and उत्तरोत्तरप्रवर्धन—the main cause of the war उपहारे—For the present case was very much like that इषु—An arrow शक्ति—A lance शक्ति—A spear प्रास—A javelin महारथ—A warrior निश्चेष्ट—Inactive विक्लव—Unseemly विबोधित.—Roused अधिपधिक—कर्मन् + क by Pā III 72 'तत्कर्मकर्मक—' प्रसाद—दिनोया by अधिशीङ्स्थासां कर्म (Pā I 4 46) अहं नाम—May I hope that मा मैवं भवत—God forbid

P 60 धान्नि..धन्वी—Exposed धान्निका: (cause of हना) धनुरवयवा: येन (धनुष्कर्ण), धन्वयते—Speaks कङ्क... आकार—Formed into a circle Cf Kādambarī 'आकृष्टपरिवर्तान-दण्डहस्ता धनुष्किनै' कवच—An armour दुर्भेद्य—Able to penetrate with difficulty The कृत्य प्रत्यय (यत्) here has an active force, as we have in the words comprised in the sūtra 'अच यत्—' (Pā III. 4. 68) The use of कृत्य is unusual. To take it as a passive form would militate both against sense and grammar the latter demanding a कृत् प्रत्यय and giving the form दुर्भेद कङ्कट—Pincers, so called because of their resemblance to the beak of a heron (कङ्क) शल्य—A dart. वर्तन्ति—The root here is वृ and not व. धौतजातम्.—For the original meaning of धौत see note on धौतवस्त्रिनी under p. 47. पुनस्क—स has the force of endearment रक्त..वस्त्र—Dressed in red silk, अनुचितमे—Somewhat unusual in sense when appli-

ed to the mother चण्ड . मरे—A faulty expression involving redundancy. विषमाय—विष here means wound —an uncommon use बधबन्ध—A bandage बालस्य—Scolding (because it could not save its master's life) व्यापादित—Was killed.

P 51 व्यसन...मनस्—Calamity agreeable to the circumstance (of warfare), such as death or wound of near and dear ones. भागधेय—Fortune The addition of the अपि makes no difference in the sense अनुकूलमाहात्म्यो मेव ' (स्वार्थे) विप्रकृतीय—Ill natured पर्याकुल—Perplexed. चतुरङ्गबलो—A complete army consisting of 21870 elephants, as many chariots, three times as many horse and five times as many foot. सदृश ..परिभवन—Notice the analogy here, प्रेक्षानुरूप—Investigation नाक्षिप्त मतिक्षिप्तम् (not सुक्षिप्त), the words being the things denoted by the three preceding terms in the compound The words do not stand in their natural order in the compound which they do in an earlier part of the play (विक्रमोर्वशीय-अनुपदमाह-दूतमभाषेवाक्यात्स्यानोद्दृष्टम —Act I) सहभुव—Inbred चिर सङ्ग—Long fostered वैर—Hostility आवाप क—A basin for water round the root of a tree कृतम्—Understand some such word as दुर्मंत्रणयोः before the परिपक्वन—Matures For the allusions refer to the Mahābhārata The sentence with some, involves a rhetorical blemish called भग्नप्रक्रमता the adjective कृत. ,आ वस. differing in character from the rest which are all पर्यायेण विविध.. मुक्त —Expound ; विधि निर्देशः मुखं प्रेक्ष्य येनमे रथ मे (करणे तृतीया) सङ्ग्रामशिरसि रथ...मुक्तानि येन The jewels here were those with which the chariot was studded सचित्र—Dingled इन्द्रधनु—A rainbow यदादेव &c —From the reasoning we understand that jewels formed a peculiar feature of the royal car and also that the lopping of its flag staff had been witnessed by the scout at the battle field अनभिप्रायम्—Uncommendable (for a king)

P 62 संबरा पच्छति—Beckons धौरेयाः—धुरं वहन्तीति (धुर + ढक्)—Horses (fit for the yoke) पर्याकुलयति—A denominative from पर्याकुल अथिवमायुः—अथिवः are associated with wonderful powers of curing diseases सादोषम्—Proudly (स दोष= pride) अस्ति—An introductory word corresponding to the English 'there' अमर्षित—Enraged अयि...मोक्ष्—A बहुव्रीहि qualifying निक्षिप्त—'in which the aiming and the discharging were unknown.' Shows quickness of action. अभियुक्त—Was attacked

P 63 उभय...दर्शित—Expound: उभयत्रास्य मिलन (encountering) दोलायमान (excited) च मन कपिलुप्त-दर्शित (समासान्त by Pā II 4 3, 'द्वन्द्वच्च दार्शितुं मेघाङ्काम'). परीक्ष—Scattered. आस्फोटन—Snapping टङ्कार—A twang हुंकृति &c—Mark the analogy. Construe निर्घातवातः एव गर्जितम् (thunderclap), अग्निवः (fire) एव विद्युल्लता, चापः (bow) एव अम्बुधराः and शरा एव —A विशेषण समास the components being वज्र ..सिव and धारा —वर्ष, themselves बहुव्रीहि compounds qualifying शरवर्ष The idea of an actual monkey appearing in the flag of Arjuna's chariot is a mythical superstructure on the popular conception of an ensign वज्रनिर्घात—A thunderclap रसित—A sound प्रवाह—Driving (lit 'causing to move'). पार्थसारथि &c.—The representation of कृष्ण with four arms in his human form appears to be a curious confusion of fact and fancy The same occurs also in the Bhagavadgita XI 46 'किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव। तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते' —where the commentator मधुसूदनसरस्वती remarks 'इदमेव सर्वदा चतुर्भुजरूपं वसुदेवस्यैव मम्यतो दृश्यत इत्युक्तम',—a remark that hardly consists with the present case. आश्रित—A causal of either आश्रु or श्रि.

P. 64. आस्तु—नितम्—Expound: पूर्वम् आस्तुतं (worn)

उत्तान dropped) Similar to आकारानुलिप्त धनुष— Having alighted अवतीर्णम्—A helmet of jewels कोटधर— A bow धनु—The base is कोटि a bow string गुण—The feathered part of an arrow क्षिप्त—Stirring आरटन्— सगर्वम् वैदूर्य—A gem of a dark colour, the *lapis lazuli*, so named after विदूर (विदूराज्ञः—Pā IV 3 84) a mountain (otherwise called आमलक) where it is produced, and not the city where it is refined Thus मद्राभाव्य—आमलकाद् विदूरं च सकेस्यमलमेव स्या । न यो मलेभ्यः वेद् मूषाक्लिन्नस्तोविदुराकरेषु ' मल-शल्य—A dart कङ्कपत्र—The feather of a heron शिलीमुख— A bee or an arrow (here both) so called because of the presence of a शिली (a dart) in the mouth निशित—Sharpened. The root is शो मल्ल—A kind of arrow निशम्य—See note on the word p 1 अधिक्षेप—A taunt कोपोदयात्—The उप in the context unlike its use in expressions like 'उपरक्तमिव किल मदयाश्वन्तः' and उन्मोदयति हसि तु कैमपि विषमधाति' (Mudrārākṣasa) simply follows the meaning of the verb For a similar use cf 'मधुमदोपरक्तकरनीकपोल—' (Kādambari) The uses of an उपसर्ग are given in the dictum—क्वचित् क्रियान्तरयोगे क्रियान्तरमुपसर्जनत्वमिवाश्रयति । क्वचिन्नाश्रयति सर्वोऽयमुपसर्गनिरर्थको । सर्वमेतत्कैः &c—The सुबीयान्त adjectives qualify both बाणैः and दृष्टचक्षुषे, and should be explained accordingly कुपित-- मुखे —Directed to the ear (of one's own in the case of बाणैः, and of another in the case of चक्षुषे). साधु—Well done मन्यु—Anger बाणविसर्जन—The flight of arrows चक्षुर्व्यापार— The working of the eye

P 65 अधिमात्रित्व-मनेन—Expound : अधि-मनसं वा . चतुरं च करणं यस्य. The समास in अधि . मनस is peculiar, मनस and आगम being respectively connected with सुखोपमुख and चक्षुर्मुख (both in locative) Similar respectivity we find in Uttaracharita : सम्प्रेक्षतोऽभिमुखमाहितसाध्वसाहं: सीता विवर्तवदनं मुखेन सीता । सकुतूहलस्मितविलासमिवास्य कुर्वन्नटिः स्फुटकोरकेण ॥ The justification comes from Pāṇini's सप्तमीहेतुके 'आयुक्तो दक्षिणे'

The epithet shows quickness of the process similar to अतिशय ...वर्धिता above द्वेषानुबन्ध—Hostile attitude धानुष्क—An archer सङ्ख्य वङ्कसमित्यर्थे टक् The compound राजधानुक्क may be treated either as a कर्मधारय or as a सप्तमीतत्पुरुष like राजदन्त. हर्षे ... सङ्कटे—हर्ष at the valour of the son, रोष at the enemy's action, करुणा at the helpless condition of the son सङ्कट—A mingling साधुवाद—The cry of 'well done', applause सममू—Simultaneously शिला...धारः—A shower of arrows

P 66 क्रोध...घोष—Attack by क्रोध नानाविधक्षेद—Refers to वीरे सुप्तेन &c above. मुग्धस्यमायेऽपि—In spite of his simple nature (characteristic of his tender age) रथोत्सङ्गात्—From inside the chariot. किङ्किणी—A small bell झङ्कार—Jingling An onomatopoetic (अनुकरणिक) word [illegible] —The क्रोध (ङ्) is hardly defensible, मुख here not conforming to the definition of स्थायु (in अव हाच्छोरसर्जनवाटसणेगोपधात्—P. IV 1 51) as given in the couplet—अदुष्ट दुर्निवेस स्थाई प्राणिस्वभावविकारजम। अनात्म्य तच्च दृष्ट च तेन चेतस्विया श्रुतम। क्रौर्यकारणतो—क्रौर्य by its deadly nature and रसत्व because of रसस्य.

P 67 वैद्य—The use of स्त्री (changed into स्त्र) is to be condemned there being no समानकर्तृकत्व here हीरसुलभ—Characteristic of a hero विहवादम—Expound विहवस्य वाद इव नाटो य स्मन् कर्मणि सद्द यथा Qualifies रणिरम्, दुष्करम—Hard Used interjectionally here शुद्ध—A kind of arrow. निरूपित—Having observed व्याख्यातुं—Expound · अर्धं व्याः (a कर्मधारय) or अर्धे पदः (an षष्ठीतत्पुरुषसमास) according as अर्ध means a part or a half, in which latter case अर्धं is नपुंसक. The समासान्त by अनुपाख्यानपादार्धे (Pa V 4 74) भगोत्रोक्ष—For the allusion see Mahabharata : सो तथा क्षीणो राजन् महां गगनमेखलम। जगाहदेवो वनितां मायां मुक्तामयीमिव॥ सा तमुक्त्वा विवर्णेन्दो विधा राजन् समुद्रया। फेनपुञ्जानुकारेण हसन्तीव पदक्रमः॥ त्रिनयनोऽत्र—Siva, the odd- (here three) eyed चन्द्रिका:—

Was drowned. अर्धांशे—अर्धं here means a part and not a half See note on अर्धांशे above अक्ष्णा काटक्षि—अक्ष्णा at the discourteous mention of the king by name.

P 68 कर्णधार—A helmsman (कर्ण=the helm) तुल्या .. समक्षम्—In your presence अनादरे षष्ठी समं कौक्षि—Euphemistic for दृष्टम् आस्फोटितम्—Was snapped एव एवम् —The एव was the effect of the आस्फालन. The word may be taken either as an adjective or an adverb आनमृष्ट—Karna's bow so named साकूतिरित्यम्—With no outward expression of the emotion rising within अस्य शरौ—The simple meaning is Two flights of arrows hit against the chariots of Karna and Vrasena कूलंकषा—Undermining the banks Cf Sākuntala व्यपदेशमाडिलंघितु किंचीदसे अर्थसम च वाक्यिसुम । कूलंकषेव सिन्धु प्रसवसमासटनसज्ज वर्णोन्द—Refers to the father and the son For the form see note on वास्त्रेण, sl 79, p 16 सार वर्षेण—That means quickness of the flight of arrows. पत्रिणि—The base is पत्रिन् 'an arrow.'

P 69 साश्रम्—With tears राधेय—Karna (so called after राधा his foster-mother) प्ररोह—A sprout पद्मपत्राक्ष—Large-eyed अनुकाल्पय—Expound अन्तरत् कालम् उत्तिष्ठमान—Growing शोभा—Appearance परिवर्तिन—Rolling चामरपल्लवम्—ie उपमिसमास (not a रूपक) here पुत्र . अभिलषित—The purport is that दुःख would be an enviable thing before this sense of wounded pride अनुनाम—A अनुप्रोक्ष परिमार्जनम—Was done अभिमृज्य—Having wiped

P 70 युगल—The pole of a carriage परिवर्तित—Was turned back पट्टिका—A fragment (i e of the head dress) सन्देश—A message पठति—Reads एतदन्त—This being the last (for Karna was no more to live) Expound : पञ्च अन्ते यस्य कर्मणस्तद् यथा तथा, य म—A collection पृथानुज्ञ —The sons of Kunt (here including the मातृज as well) सम्भावित.—Was honoured or expected आप्तय स्व—आप्त

(tears) also gives relief to sorrow किमारभ्य—Expound : का या क्रिया यस्य आरम्भ—Action

P 71 अभिप्रेम—Because obsequial हतबन्धुम्—See note on हतविधे under page 57 दुःखितैः—At the death of our own men निहतैः—At the death of the enemies अथवा —Seems to be superfluous न ते—Sc यदि तु समानि (since we are one) न मे—Sc. यदि तु समानि (for the same reason) समाधास्यति—Will console वेणा (also spelt वेणा)—Neighing. सम्मिलित—Mingled नेमि—The circumference of a wheel. किमिति—Why कृष्णाधिष्ठित—Driven by कृष्ण

P 72 क्षात्रम्—Cruel Derivation : क्षत् + त्रन् + अण्, परिहरन्—Avoiding व्याचक्ष्व—Expound व्याचक्षेऽहम् (व्याचक्षे एषः शैवः वेषाम) अनुग्रहः शिवो यस्मिन् किमिति—A form of blessing प्रसभम्—Perforce शिवो—An example of कृष्णोऽयं दुष्टः. The other forms आत्मशिवाः and आत्मशिवो would be included under कृष्णोऽयं, अघृणवधम्—Pitiless (घृणा=pity) रथयानेन—Equivalent to रथेन (रथः=a vehicle) The components are in the relation of species and genus as in वटवृक्ष, नात्रापि—In this we find a trace of Candahar having formed a part of ancient India एषाऽपि ..अतिरिच्यते—The meaning is that the epithet एकाकी (or यत्र तत्र) is a superfluous addition here, the loss of brothers having made Duryodhana permanently such

P 73 स्थैर्यम्—Slowly विप्रयोगम्—विपराभ्यां जे (P. I 3 19) व्यात्मनेपदम् कङ्कपटम्—The same as कङ्कपक्ष, p 60. कङ्कट—An armour बलपट्टक—A bandage क्षतोत्पाद्य—Reclining शत्रुम्—An enemy The meaning of the lines is that it is a strange irony of fate that युधिष्ठिर should inquire after the condition of his wound under circumstances quite different from those he expected स्वयम्—For they were blind, Dhritarāshtra by nature and Gāndhāri by art कथयार्य—Expound : पुत्रे कथं वर्तते and then अत्र वाक्यशेषः—Want of speech. अपरिक्षत—Unavenged. आदिपद्यात्—Expound like एषानेन

above अवश्य—The use is not quite happy The author means अवश्यम्. अवेहि—You know The root is वह् 'to go'

P 74 अलं परिदेवितेन—Away with lamentation मार्ग-, प्रदेशक—A guide कृपण—Pitiable सुदरिद्रा—We have 'दरिद्र, and 'दरिद्राणी when meaning 'a दरिद्र woman' and 'दरिद्रो when meaning 'the wife of a दरिद्र.' कृ—कृ—See note on the point at p 73, p 46 निर्वास्यते—वास्य here = वास्यम् 'fondness' सुमन्थनम्—Including सुकुत्सु his step-brother विवेष्टितम्—Ie doing लोकवाद—A common saying विनय—False न घटस्य ...मन्यत्—For the घट can be replaced अपुष्कल—Insufficient. उपकियमाण—The thing to be served उपकरण—A tool तुदति ...योग—On the understanding that the present घट (meaning his brothers) is beyond replacement प्रणिपातिम्—Supplication with folded hands touching the head विप्रलम्भनम्—Supply वान्धव after it अपरिक्षयम्—May mean either 'first' or 'last' (i e final), according as we take it as a नञ्तत्पुरुष or a बहुव्रीहि. In the latter case it would be similar in form to अनुत्तम.

P 75 दायाद—A kinsman Derive : दायमर्हतीति (दाय + अर्ह् + अण्) or दायमादत्ते इति (दाय—आदा—दा + क), दाय meaning heritage or ancestral property अवधः—Killing कार्मुक—A name of अर्जुन. उपदेष्टव्यमूर्तिः—An object of counsel विजिगीषु—Derive : जि—जि + सन् + उ, प्रतिकृत—Proper यदि ..स्वे—If you come to yourself Understand प्रधानं किं विस्तरेण—To be brief (विस्तर= detail) सन्धत्ता प्रधानं —Make peace ईप्सित—Wished for Derive : आप् + सन् + क्त, न अपायत्व—Treaty क्लैव्य—Bewilderment बालिश्यत्व—Childishness कामम्—Granted that An indeclinable व्यामोह—Bewilderment प्रभवन्ति—Rules पुरा ..ख्याता—Expound : पुरावृत्तात् अन्य यस्य

P. 76. अक्षतबल—Intact सामोपन्यास—Peace proposal उदात्त—Noble व्रीडनक—Shameful अपायोपगत—Ending in misery नयवेदिन्—A politician क्षीयमाण—Grow-

ing weaker पराङ्मुखा भवन्—Understand मन्दधने or मन्दाक्षमे after this इह मनेऽपि—Even when matters have come to such a pass सदर्थसिद्धम्—Fraught with reason शमे—See note on शुनश्शेपस्य above सिषहे—Bears The word occurs in a different sense in the line 'यदान् सिषहसे (withstands) यस्मात् तस्य त्वमप्य वचान'—Mahabharata The स of the root is unaffected in the form सिसेह (सि+सह+लिट्) योषितां यत्न—The use is hardly justifiable, conveying, as it does, no sense of subsistence in the present case For the association of such terms with the sense of subsistence refer to चरुभोजन, अन्नमद, आयुभक्ष, वसनाधन, क्षधियाधन, पिशितासाधन &c.

P 77 अनुसपूर्वा—Expound like अन्नसपूर्वं, p 73 above शोभन—See note on शोभमाना under p 60 इलाघ्यशाली—See note on इलाघिष्ये under p 51 अनुज्ञा—The use of क्त is to be justified by Pa. III 4 71 'आशिष्यर्थेऽपि क्त: कर्तरि च', भवन्तौ आत्मानं सन्नाहयताम्—Compose yourselves The form in active will be आत्मानं सन्नाहयेतम् For the reflexive use of आत्मन् see note on the word, sl 35, p 8 कल्प . आचक्ष्व—Notice the idiom वक्तु ङ—Sc अवसरं प्राप्तक्ष कल्प—Befitting the occasion Expound काल: प्राप्तो यस्य (बहुव्रीहि) or काल प्राप्तम् (सप्तमी), which latter will optionally give the form कालप्राप्तम् (see Pa. II 2 4 and II 1 24) कतिपयभुवना.—Who had their sway over the whole earth. ऊढा—Borne From वह + क्त धुरम्—The base is धुर 'a yoke

P 78 अनर्थिनः—Calamity प्राप्यति—The subject is दैवम् रहः—In secret Qualifies the verb in प्रणीयान् प्रणीयात —Killing For the lengthening of the vowel in प्रणीत see note on प्रणीकान, sl 76 p 46 वां—The word पर is a सर्वनाम even when it means, as here, an enemy तेन कल्प—Construe · तेन: कर्मणेव 'Like their deed' प्रसज्यप्रतिषेधेन—By Vartika (सर्वं पश्चाद्वत् समासे पुनरुक्तवत्) it should be प्रसज्यप्रतिषेधेन Thus Kalidasa · अनन्यमात्रं पतिमाप्नुहीति (Kumara. III 68) Also Bhartrhari : या क्रिया-

धिग्धि मैवमं यदि मां चिरका शाश्वतमिच्छसि छलं न अनैतिहासिकी (Nitisataka) छपकर—See note on the word under p. ९३ साम्य—Restoration to order The reverse of वैषम्य. छदन—Massacre चाबुक—A whip वल्गा—A rein पार्थाङ्किते—On which the name of पार्थ or अर्जुन was engraved सायक—An arrow विसृजं वेदयन्—Shedding tears and thus communicating what had happened, viz Karna's death अस्यन्—A denominative

P 79 मद्रेश &c —The meaning of the sloka is this : Salya's entrance in an empty car, indicating that all hope was passed, shocked the concourse as if a dart had entered their hearts

P 80 धृतराष्ट्रमवलम्ब—Suggests the reason why he left him कर्णं—Towards Karna कर्णस्य , कुरुष्व—Construe ' कर्णस्य निधन सर्व कुरुष्व निधन (श्रोतारम्), वज्रायुध—इन्द्र, इन्द्र-सूनोः—अर्जुनस्य. कर्णानेकेषु &c —Involves a scientific allusion, viz that of the sea swelling at the rise of the full moon वाडव—Submarine अग्निन्—Fire

P 81 हुताशन'—Fire समावावां विजयो—Death being equal (in either case, whether I fight or do not fight) In the latter case grief will kill me समरविमुक्—Risking the life अशस्त्रि ,साहसेषु—Of 'साहस यो धनिकजनि' अनि . पुमान —Not skilled in tricks आजयोद्यत—A सप्तमी समास Skilled in (here keen about) honour अहं—The reading in the existing editions is अहम् which often is both grammar (the word being masculine) and rhetoric भद्र—Politeness झटिति—Instantly

P 82 आत्मान —Myself To be construed with अभिषिञ्च above अद्भुतातिथि —As a substitute for तिर्थाद्रि or else natural water अवज्ञा अभवत्—The interrogation was noticed as the मुनि had not finished his sentence The interruption indicates a startling sensation. अतिपतितव्यम्—कर्तव्यम्.

अनिच्छन्त—अमरवधिष्य त्वं (Pa I 3 12) इत्यात्मनेपदम् औदासनेत्री. For he would either kill me or be killed himself by me, which latter also would be a relief to my sorrow अन —By अन in the singular Duryodhana means अर्जुन the slayer of कर्ण, as finda expression in v 1 36 above अनेन=अनयोर्मध्येऽस्मिन्, अनुकीर्णिन् —An attendant अव्यवस्थ—In disorder

P 83 उद्वेजयितुम्—To trouble समुदाचार—Decorum, etiquette विधाय आत्मकर्मणो—Thus Manu—य आचारात् विगतो ज्यायसिकमभिधावति । सोऽन्यत्र स्मार्त स्मौतस्य धर्मस्य फलं नाप्नोतीह च (II 123) where विगत =विगर्हित (Kullûka Bhatta) It will be observed that there is no injunction in the above about the mention of कर्म along with नाम. रणशिरसि —In the thick of the fight दर्पित—Tipsy असृज—Blood अङ्ग—The eye is prospective अभ्यर्च.—Adores or approaches च अभिव्यक्तम्—The word एवम् is used adverbially here in the sense of एवम् अपत्र—An enemy गात्रेण सदृश &c —Of Uttara-charita किं व्यर्थमिदमिदानीं वचनमात्रेण' शिक्षयता—Boasting

P 84 बान्धवः—Friends or relatives अहितात् क—To consign to the flames, भास्वान्—The sun. संहृयन्ताम्—Be withdrawn धीर—Bold विक्रान्तम्—(भावे क्त) Display of valour, अयमपरः—This is a slur on कर्ण, who was no hero in his opinion स्वयं स्मृत्वा &c —Alludes to Drona's death by the hand of धृष्टद्युम्न उत्तमाङ्ग—The head अवधू... हतः—Who had thrown off his weapon (हेतिं) through no defeat उपेतः—Construe with अग्नि, कल्पाग्नि—Fire prevailing at the dissolution of the world. वधू—An army वधूनां—A consumer Derive —वध् (changed into वध) + ऊनाप् वृथा...भरेण—A अनुक्रोशि. His घोटक, अस्त्र and वस्त्र are a useless burden, inasmuch as these were not employed in preserving Karna's life विषाद—Displeasure

P 85 कर्णसुखम्—Delightful to the ear धनुष्टङ्कारवत्—With the bow strung Grammar would require the समासान्त

अनड्' and give the form अनिच्छत्वत् by the rule अनुदात्त (Pā V. 4. 132) option being allowed only in the case of a संज्ञाशब्द (Pā V 4. 133 'वा संज्ञायाम्') which is not the case here. A similar deviation we find in Uttaracharita अनभ्युपैतु रघुनन्दने स्मरामि. The justification for such uses should be sought in the principle—समासान्तविधेरनित्यत्वम्. अभिमुखः—Against the foe Expound अभिमुखम् अभि (अव्ययीभाव). The word अभिमुख, it should be noted, is masculine, while विमुख, its antithesis, is neuter The force of अस् is विरोध here For its other meanings see note on अयम् under sl 66, p 44 साम्यमुपयम्—In anger अ॰ कथं &c.—That is, there is no difference between us two अपराग—Displeasure The same as विराग p 84 अकथितमपहृतात्मम्—Whose spirit was not to be quelled अवधूयते.—For the formation of अव see note on the word under sl 7, p 20 परिवर्तिन—Blaming Locative of परिवर्तन् (परि—वृत् + णि) Goes with both अस्मिन् (= अवधत्यास्मि) and अर्जुने For Arjuna's परिवाद of Karna see sl 38 above and also his address to वृषसेन, p 64 विशेष.—Difference

P 86 क्षमति ..विवर्मनि—The use of भवत् (a polite form of address not necessarily implying respect) and युष्मद् in the same sentence is not infrequent क्षौम—Silk cloth विवर्मनि—Rolling मुधा—In vain मोहितः .मारम्—A causal passive Proceed (1) विना यत्नं प्रकाशान्, (2) विगत (अव') विनत (द्वितीया because मुह is सकर्मक) यत्नं मोहितवत्.सादृश्यः —That is, simply inhuman तथाविधे—Viz, when he was विवश through grief for his son. अगणि—Not minding

विश्रुतचरितम् ।

The story is taken from the Daśakumāracarita (or the adventures of ten Princes) by Dandin. Viśruta, the hero, narrates his adventures to Prince Rājavāhana The connection is this Ten youths with Prince Rājavāhana at their head come, in the course of their expedition, to the Vindhya forest where a demand for his service having called the Prince away, his comrades, unaware of the circumstance, enter upon a search which extends from the vicinage to lands far off Ultimately all are reunited, each with a tale to recount

P. 87. क्षुधा तृषा च—By hunger and thirst. The bases क्षुध् and तृष्, with other words such as साध्, रज्, क्षुभ &c. have optionally a second form arrived at by the super addition of अ at the end अनेसाहं—Unused to suffering. Words like सुखार्हा, अदुःखार्हा are frequent in the Mahābhārata कूपस्याधे Near a well (अभ्याश = Nearness) अष्टवर्षदेशीय—About eight years old देशीय here is an affix like two others कल्प and देश्य "ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयराः" (Pā V 3. 67) अष्टन् should be treated as a बहुव्रीहि here, भवान्—Blessed पानिकर्तुम—To allay उदकमुद्वहन्—While drawing water निष्कलः—Worn with age, old. 'निष्कलः स्थविरः शर्मा' इत्यमरः, क्षम—Able, वहर्तुम—The root is वह (not ह) वल्ल्या—With a creeper (acting as a rope) उन्नम्य—Having lifted, वंशनालेन—A bamboo pipe अम्भसः—With water. The base is अप् which is always plural पञ्चषैः—Five or six A बहुव्रीहि. Expound पञ्च वा षट् वा, 'बहवोऽत्र सन्त्येते दशप्रकृतयस्' इति समाधत्ते इव या...क्षिप्त—Arrow shot high प्रत्यानीत—Restored. निषण्ण—Seated खन्तम—खनितुम. The base is खन् from खन् + अतुन्. खन् would give the form खंतुम् जनपदः—A country जनपदस्यः As opposed to पुरजनस्य. The form जनपदार is condemned by Vāmana, the correct form with him being जनपद. For the

Satra giving his view, see note on कुसुमायुध under p 41. अतिबल —Of gigantic strength उदार —Munificent, शिक्षक—An educator Cf Raghuvamsa I 24 प्रजानां विनया-धानाद्रक्षणाद्भरणादपि । स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥— High उत्थानवान्:—Active, 'up and doing' उद्यम ..रम्भ—Doing what is feasable, popular and secure 'सुकर तु सुकर कर्म सर्व तु सुकरं नृणाम् । सुकरं पुनरेवैतद्विपरीतमतो महत्' ॥—Divakara सम्भावयिता—Honouring or patronising Note the force of the prefix in this and the following uses सुधी:—The wise or learned प्रत्ययितवान्—Delegating authority to उन्नाययिता—Promoting सन्नामयिता—Humbling कदा .. नुमंस्यते—Never content with virtues कृतिन्—Skilled. Derive कृती+इन् + ङ "शिल्पिनि चाकृञः, क्रीणाते" (Pa VIII 3 89) इत्व सुधी:. नेदिष्ठ—*Nearest, i e well versed* Derive • अन्तिक + इष्ठन् by अन्तिकबाढनेदसाधो (Pa V 3 63) धर्म सास्तु—In codes of law and politics सुकृत—Good done तत्त्वावधिता—A supervisor.

P. 88 कोष—A treasury यानम्—A vehicle परीक्षिता—An inspector. प्रतिकर्ता—A remedier दैवमानुषीणाम—Cf Raghu I 60 'दैवीना मानुषीणा च प्रतिकर्ता त्वमापदाम.' The पुंवद्भाव in दैव in the compound which is a द्वन्द्व is questionable बाह्गुण्य—षड्गुणा यत्र बाड्गुण्यम (स्वार्थे ष्यञ) The six गुणs or expedients are couched in the line अन्धिनौ विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रय. चातुर्वर्ण्यं—The four castes चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् (like बाड्गुण्य above) पुण्यश्लोक:—Of blessed memory. वायव—Having lived (व ऋन् + ष्यञ्) पुरुषायुषम—The full life of a man, viz, a hundred years (शतायुर्वै पुरुष —Śruti) Expound पुरुषस्यायु. The form is irregular. The compound also occurs in Raghu I पुरुषायुषैर्विदे व, अवत्सर-मेधु— Was counted among the gods, A euphemism for 'died.' Corresponds to the English 'gathered to the fathers' सदावयि —Sprung from him Expound • तस्माद् जायति (प्रथम•) तस्य दण्डनीति - Politics बाह्यादृत —Not much interested बहुमत:—Highly esteemed, पलाशाक्ष —Of

holt speech आत्मकरणम्—Your possessions (as a king). आत्मन् is used reflexively here like स्व चित्रेषु—Varied. चित्रता—Detail It differs from चित्रमार्ग in being restricted to words or a literary subject to which the latter does not apply परतन्त्रः—From (that of) others आत्मसंस्कार—Culture of its own For the use of आत्मन् see note on आत्मकरणम् above. भूमृत्—A king, also a mountain अध्या ..माणम्—Being attacked or climbed as the case may be प्रवृत्तेषु—Well being, स्थिति—As existing order संकुरेयु—Will confound निर्मर्यादाः—Having transgressed the bounds of propriety अनुत्र—From that (i. e. the next) आयत्यदोष—Cf अतिभेदलसांस्वोद्धिते मथने कल्पविधौ त्रिसंकिरान । सुकृतः सुपरिप्लुत आरभ्य कुरुते दोष दृष्टार्थदर्शनम ॥ (Kirâta II. 33) भूत...हनु—Past, present and future For a similar use of यत्र cf. R VIII. 78 'सप्तर्षीणां च यत्र' आधि पं. अवहित—Screened from view. विप्रकृष्ट—Remote अनेनापि—Though existing अनियमो.—An absolute case (either षष्ठी or सप्तमी) by 'षष्ठी शेषादरे' Panini II 3. 38. अनु'—. Here equivalent to अनः The use is frequent. अर्थदर्शन—Seeing the truth The same idea is compressed in the couplet - अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम । सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ बाह्यविद्या—An extraneous science.

P. 89 सदर्थं...नेन—By the practice of its teachings. आत्मसिद्धि—Acquired. शक्ति—The threefold regal power (see. p. 101) अहत'सन—Unswerving आधि—Covers. Imper. 2nd sing of शास उद ..अनाम —Sea-girt. स्वाने—Rightly. दाशरथेन—By the king चित्ता ..अन'—Skilled in humouring. अनुदर्शिन.—Known for favour, i e. a favourite अवन्धित—Unrestrained. मद्रि—An equivoque 'भद्रिः स्याद् अक्रमाधिरम्' इति धेश्वरो. पर . पश्य—To pry into others' secrets. परिवाद—A slander. पैशुन्य—Malignity. उत्कोच—A bribe कुमारसेवकः—"कुमारसेवायाः इव न सेवकः"—Commentators. स्मितपूर्वम—Smilingly A अनुशीलि उद्घाटयन्ति:—Famed Expound'उदञ्चि

त्व चतुर्थ्यन्त त्व तृतीयान्त. An irregular समास of the अनुदात्तादि class कटुर्यवन्त'—Annoying. प्रेत्य—Having departed (from this world) कृष्णाजिन—Deerskin नवनीत—Butter. स्त्रीकुर्वन्ति—Appropriate. पाषण्डिन.—Heretics सौवश्वन्ति—So नम् (अंशुक कर्म). चटुला सीत'—Somewhat clever. 'छलात्तृष्णे आनीय'. मरुमरीचिका—Mirage Hence a false hope कार्षापण—A shell (used as a coin) कार्षापण—Equivalent to 1280 कार्षापण. अस्त्रादृते—Without a weapon, i. e. by spells. एकपदीनि—Single-bodied, i. e. unaided त्रयी—The triad of vedas. वार्ता—Journalism आन्वीक्षिकी—Logic and philosophy.

P. 90 मैत्रेय—मित्रनुप्त, so called after his mother मुख. अनुबन्धिन्—Relative to वाङ्मय—Literature in its widest sense अधिगंस्यते—Will be acquired The corresponding active form will be अधिगमिष्यति, the इट् coming by Pa VII 2. 58 'नमेर्दि यस्मेषठेषु'. पुरुषाय—A मनाहारुन्न The word दार (meaning 'a wife') is masculine and declined always in the plural. कुक्षि—The belly कृते—For the sake of An indeclinable. इन्धन—Fuel प्रमाणान्यामपुर्वकम्—After measuring and weighing (to be taken respectively with मगध and इन्धन). Does this indicate that the present practice of weighing rice did not hold before ? The specification of मगध and ओदन suggests that the author belonged to a country where rice forms the staple food. स लिघा.. काय—The *whole thing shows haste* The *breakfast or* यावागू, as depicted here, consisted of solid food like rice. विकल्पयिष्यति.—Will devise विवदमानाभ्याम—Quarrelling. 'मानेनोपसंमाधाभ्यामधर्मिष्ठस्थपमस्थर्णेषु चव.' (Pa I 3 47) इत्याद्यात्मनेपदम्. धार्मिकाय—A judge or a magistrate, so called because of his double function of a धार्य (who questions) and a विधायक (who decides). आर्षप्रयोग—The plural use is unusual See note on the word अ 35 P 8 अन्नः-परिणाम.—Digestion of food (अन्नम्=food). हिरण्य—Gold. मन्त्रविद्भ्य—Cares of counsel. मध्यस्थ—A mediator. विवः

—Secretly. समपद—Having combined. विपरि...नः—Perverting

P 91 क्षोप—Disaffection स्त्रैविहार—A pleasure walk त्रिपादोनाः—Plus three fourths. नक्षिका—A घटिका or 24 minutes. चतुरङ्गबल—An army consisting of the four divisions of elephants chariots, cavalry and infantry. सेनापतिपक्ष—A तत्पुरुष. The समासान्त by "राजाह सखिभ्यष्टच्" (Pa. V 4 91) दत्त—Poison पौरोधि—A vedic student स्वाध्याय—Study of the vedas सविष्ट°—Gone to bed शुल्क—Octroi, cess or toll शकुन—An omen आयुष्य—Conducive to long life, अरिष्ट—Ill luck अपायु—In secret अहर्निशम्—Day and night Accusative Objectio अयन. कष्टदम्—Annoyance, पचि.. ष्टन—The compounds here may be treated either as adjectives to अहर्निशम् or adverbs to अयनः, अयनः—Passing

P. 92. शास्त्र...ज्ञात°—One reputed as a politician. Expound: शास्त्रत इति समासान्त. (शाकपार्थिवादिभ्योऽत्यन्तसाम) शास्त्र here means नीतिशास्त्र समाज is a synonym of कौटि. सम्पादयम्—To impose upon अ क्षेप—अन्यथानयि क्रिया अपवे क्रिया अन्यथा इति न्यायात् सम्यक्साधनकिया.पेक्षया करणे तृतीया. स्तनन्धयः—An infant at the breast अतियन्त्रणा—Too much restraint षडरिवर्ग—The six internal foes—काम, क्रोध, लोभ मोह मद and मात्सर्य. Expound: षण्णा मपि समः. Similar examples are त्रिअयणम्, and महर्षि. वाल्मीकि (Aranya I 7) कामादि—काम and the other three—दान, भेद and दण्ड. मंक्षत्रकैः—कुत्सितानि कुत्सनैः इति समासः. आहित्य—दुरन्वित. वसिषं ...मन्त्रः—Being deceived or imposed upon उपपन्न—True patent सर्व...वन्द्या—Adored by all (because of its being the ruling race) अपा...न—Not stale, i. e. fresh बहु...भाव—Through contrivance of various courses सन्धाविग्रह—Politics (which has to deal with both home and foreign policy—सन्धि and विग्रह) कोष्ठागार—A granary. रिक्षयिष्यति—Will empty अन्यार्जित—Earning further (अर्जित=अर्जन भावे क्त)

P. 93 चतुरश्चानि—Four or five A अनुद्योति Expounds वस्त्रादि वा पश्च वा See note on वस्त्रादि. under p 87 चमत्कृ—Most intimate सदृश—Resembling सभी रस—Dajon: सभामिः रस च सभोष्ठी—A drinking party उचितं—At proper seasons An उपयोगात् पञ्चानी—A मनोवाक्कायैः 'पञ्चभिरोगा-यदो 'दुर्गस्थानमिव' इति स्त्रीत्वम The five ओगs are the arms the knees the head, speech and look निर्देश—पूर्वम. वस्तुनेति—In the subject in hand, viz. the study of politics. प्रेरितस्य—Being urged उपगृह्य—Having accepted. बालिशत्वम्—Chillishness नोदयन—Inciting. अरिवर्ग—An eyesore, an object of hatred 'दुष्यासिकम उच्चते'—Halayudha. छल—चतुर्थे सप्तमी चयम रे ति—Admits अपहृतमान—Being usurped मन्त्र पान्—One word and not चत्वार न चतुर्थ न. मर्मणि—चतुर्थे ७ मो like रन्ध्रे above. प्रतिक्षिपति—Rejects.

P 94 उपविष्ट—Sent The root is षि सद्भाव—तद् referstoचित्त पितृविरागस्य—Hereditary अपवाद—Pain or shame अस्मै—'अस्यैवं वा पीडयाम.' इति अनुर्थो. संसिक्त—Stujehed. कामसुख—Wilful पितु . नाम भूत्वा—Having pretended to have been banished by his father नाम a particle implying pretence आत्म नीत्—Brought under his sway. अनुभा-मेन—Through him as the medium (सकाश) राज्ञ-स्थान—Dajo n · राज्ञि आत्मनम (य स्थ-न footing). सम्पन्न—Fortified with a knowledge of the weak points (रन्ध्र). So चन्द्र-गुप्तिः स—That is the king सन्धानानां—'सन्धानस्य'—Commentary. कर्मकृतानि—'तत्तत्कर्मणि सन्धानि गुप्तचराणि'—Commentary व्यशीर्यन्त—Were narrowed. अहरहः—Day by day. सामन्त—A feudatory अहरहर्यस्मिन्—In whom confidence was grown. अमा...मण—Of 'अमात्यसामन्तेषु सन्धिम्'.

P 95, सभार्यस्य—With wives A अनु० Expound: आदाभिः सह (तृतीयया) 'सहयुक्ते' (Pa V. 4, 134) इति समासान्त. अतिक्रम्य—Transgressed सामर्ष—Enraged अप ...तस्य—Freed from insult अवमृदितः—Were trodden, पादाक्र

व्याख्या—Expound व्याख्यातव्य व्याख्याय. 'अनुपाङ्यु पजायानचे (P. V 4 74) इति समासान्तः 'च' प्रत्ययः अनुक्रमयत्नः—गद्य टयुक्ताः' —Commentary व्याख्यान:—Unduly exercised व्याख्यातृ—A व्याख्यातृ. Heads of impoverished families. निर्व्याजिनाः—Dishonoured व्याख्यान्—Proceeded षड्यन्त्रजाल—Conspiracy with the enemy व्याख्यात्य—King of व्याख्यान—a country so named. षोत्साह—having instigated व्याख्यापित—Caused to fight. षंधन्त —A frontier व्याक्रमिष्यन्—To attack. व्याख्यानुत्थान—Mobilisation of an army व्याख्यात—Joined 'समो गम्यृच्छि व्याप्त' व्याख्यानवदम व्याख्यं—Adjacent षंधम—A bank व्याप्त—Encamped. Strict grammar (Pa I 3 17 नेर्विंयः') would require आत्मनेपद here नाटचोपा—A dancing girl (नर्तकी) व्याख्यानेर्वियो—उर्वशी on earth व्याख्यात्त—Said. व्याख्यानि—Wives व्याख्यति—Pollutes षंधिष्यत्—Potential passive of षद. व्याख्यत—Having wanted व्याख्यिन्त—Encountered. व्याख्यपेत—Having been accepted. So. व्याख्यात्रे (माघे सप्तमो).

P 96 व्याख्य—A weight equal to 4 षंधं or 64 माषा. व्याख्यीकृत—Having made a present of (व्याख्य=a present). व्याख्यिमुखेन—Through a reliable person उत्तरेद्य—On the next day व्याख्यहेषात्—Through distaste for (neglect of) politics व्याख्य ...यत—Fell a prey or victim (व्याख्यिक=a bait के व्याख्यत्व् —Singular by the principle सर्वेः द्वन्द्वो पि विधेयवद भवति. व्याख्यीर्णम—Imputed व्याख्य—A hereditary servant व्याख्यै ...—To her husband's step brother (द्वैमातुर=one having two mothers) The use is grammatically defective The correct expression would be either व्याख्यैनानुषक्तं or व्याख्यैर्द्वेषा व्याख्यपूर्वोवा.' (Pā IV 1 115) इत्यत्र उक्तावाद्देषाच Parallel forms are व्याख्यसूर (वाम) and व्याख्यातुर (कार्मिकेय)नेर्व्याख्य—Mere leanness of the desiderative (सन्त) of व्याख्य—A child व्याख्यात—Being on (your) guard. व्याख्यपूतः—Having well व्याख्य—Crowded व्याख्यकुल—The royal palace व्याख्य —खिन—Exhausted by walking व्याख्य—A station of cow.

herds सम्प्राप्त—Approach दुरध्व—A wrong way. 'दुरध्व-नोदध्वना' (Pa. V 4 85) इति सप्तम्याः 'अच्'.

P 97 चलचलत—Slipping भवि—Become Imperative 2nd sing of भू 'to be' त्वमीदृश—Of whom दृष्टाख्य' Pa IV 2 114 जात्या—By birth The phrase means 'what is her parentage'? पृच्छ्यते—Asked सत्यसे—The use of सिद् in the first person is to be justified by the speaker's having been beside himself with joy and affection चित्तविक्षेपे च' पराभिसन्धि—Proud of state craft इक्षवेयम्—Cousin of ये धनु—An arrow कर्षित्वा—Having snatched कोदण्ड—A bow आपाशल्य—Pierced up to the bilt of the arrow निश्च-लाकृष्य—Pierced through and through 'भृशनिष्पीडाद्विस्पष्टयोः' इति डाच् मृगयु—A hunter विद्ध्वा—Having cut शूलाकृत्य —Having roasted on a spit शूलात्पक्वं' इति डाच् दृति—A leather bag प्रेमदत्या—By affectionate treatment तन्मुखेन —Through her

P 98 संयोज्य—Having compounded or mixed भद्र—Medicine निर्विकार—Unaffected जनपद—The people अनु .. यास्यते Will follow The roots 'या' and 'वा' in सद् admit optionally of a परस्मैपदी termination without सद्. कापालिक—So called from his use of a कपाल (a human skull) for an almsbowl आप्तैपालम्—Mostly consisting of gentlemen अद्य चतुर्थेऽहनि—An idiomatic expression meaning 'on the fourth day *from now*,' अद्य having the force of the ablative Or अद्यचतुर्थे may be taken as a बहुव्रीहि— अद्य चतुर्थे ऽस्मात् तस्मिन्—From which to-day is the fourth (counting backwards) For a similar use to the second alternative of अद्यैकाह्यचतुर्थेषु (Rāmayana Ādikānda VI 17) आस्यति—The root आस्, which is आत्मनेपदी, admits of a परस्मैपदी termination in सद्. वैक्लव्य—Loneliness तिरस्कृत्य—Having concealed उपपत्स्यते —Will be accomplished

P 99. उपधि—Fraud पयस्वत—Flowing with milk.

प्रभाः—Refers to मञ्जुभाषिणी. सानाथ्यंसी—Indicative of marriage (सनाथ=union with a husband). सद्य.. भयसाम्—Inspired with fear at the emotion of love excited by her sight of me (सम्भ्रम = fear) हर्षगर्भम्—Joyfully A बहु० Expounds: हर्षं गर्भे यस्य कर्मणस्तद् यथा स्यात्तथा. श्वोभाविनि वा कर्तव्ये—Variika श्व —To morrow आकार्य—Having called अपासभङ्गः—Shorn of fear आस्थानमण्डप—An assembly hall कुशीलव—A mime, an actor, a dancer Derived from कुश and लव, sons of Rāma, the first singers of the kind. प्राकार—A rampart भाण्डः—Paraphernalia. समवसार्य—Having taken off अनु.. तदे—When the sun was tinged red, i. e, sunset हस्त.. मर्दं—Expound: हस्तयोः (सप्तमी) चङ्क्रमणम (समासम) Moving about on hands ऊर्ध्वं . पाठ—The feats referred to here are defined thus कायव्यायमनौ स्वप्नो मूर्धान मार्गणेन्धुः। उत्तानीकृत्य चाणा-पूर्वंशाद्वं मदुच्यते • उद्वृत्येकं तु चरणमन्यं कृत्वेव कुञ्चितम। चत्वस्यनुभतं विद्यंक मठाचानक्रमेण च'-Bharata कृत्रिम...नम—Expound : कृत्रिम-कष्ट-कृपनम. So also मकरमदृपन and मत्स्योदृलन

P 100 कार्याणि—Feats. चादायादाय—'विश्वासद्योतनार्थं द्विर्वचनम.'-Com सर्वशरीरं—With his body (सर्वं न) con-cealed. अवेक्षणात—परिक्षम्याकारोद्वेग सम्भ्रमोल्लेखदर्शनात। आकस्मि-कारम्भ एव अवेक्षणम् दर्शनम्. उल्लेख...पात —मकरोल्लेख पतनम्. Imitating the flight of an osprey चार—A measure of 4 cubits वक्षःस्थ—On the breast विभक्तार्थे कर्मप्रवचनीयः) प्रतिपदम् सम्पन्नीप्यान (Pā V 483) इति समासान्तः 'यत्'. क्षीप्यात् —An चारी पंद. सहसव—पसन्नलंपे ये द्विर्वचा चक्रकुन्—To strike or injure (चक्रत् = a sore or wound). चक्रंनाहवुश्चेनो-रहेतञ्जसां लोपश्च (Pā V 51) इति ककारलोपः. उक्तमाहि—Also चहुलम. "चकारादिम्य परे निष्ठाडिमचो भवन"—Vārtika. चारभट—A warlike spy पीन . स्क—The plump shoulders and tips of arms •Expound : पीनौ च बाहुशिखरौ च पीन...शिखम् (समाहारद्वन्द्व) Then a कर्मधारय with पीवर. चाक्रम्य—Having jumped over. विवेशीकुर्वन्—For the elision of र before विश in this, as also in उल्लङ्घकुर्वन् see Pāṇini quoted above मदनु ..नाम्

—For my followers or pursuers मार्गो .मार्गत'—Expound' मार्गो. अस्मा (पथश्च) अस्पष्ट मार्गा 'which showed no footprints (पादन्यास) because of the sandy ground (सुधस) having been effaced by N समाधयोध्य'—By an avenue of समाल trees अनुप्राकारम—Along the wall An अध्यर्धीभाव Expound प्राकारस्यानु 'पथ पाणव' (P II i 16) अधाया—By the south दक्षि स्याद्—Se स्यानस्य Owing to the place having been covered with bricks piled up चय . नैव—With unobserved steps अदृष्ट ..पद —Having jumped over the rampart and the ditch प्रासनुक—Put on सुपुल—Tumultuous मह ..स्थैर्य—A अनुप्रोक्ति qualifying पल्लव स्थनिक—Bocked अर्धपद—A eunuch अग्निदेह्य ए—Cremation पत्युषसि—At dawn. पूर्वसङ्गत्या—Previously agreed कुक्षि—Interior घटाघस —Louder

P 101 चैपल—Strong-shouldered दृष्ट...स्थिर—With eyes gladdened through faith यस्य पक्ष—Whose mother's side is by no means low दुर्घ...स्यानम—Expound . दुर्घट . आढ्या: स्थिरास्त्र यस्मक एव घट: यस्य घटस्वभावस्मा यस्य सम् Who is of the nature to smash &c वेतनस्थिय —Wages for his wardenship मे भव्य —A prospective use The would be mother in-law भव्य :— अत्यन्तसयोगे द्वितीया. स्वाभवम् —Sc मया नष्ट . क्लाप्ति Loss, theft, thought &c अभ्य ..युक्ते —Aided by other means दिष्ट्यास्मा—Divinity समर्थयसे —Concluding शुभक्षण—Auspicious मङ्गल—With the head shaved उपनाय्य—Having got initiated into the संस्कार of उपनयन अन्त .मात्य —Ministry, majesty and army क्षमस्व—Succeed 'तुमिकर्मणायनेषु क्ष' (Pa I 3 38) दृत्यात्मनेपदम. सिद्धिलाभ Completion पश्चाद्भन्त—प्रारब्धा. साधनाधाया विभागे दैवकालयो: । विपत्तौ च प्रतीकार: सद्भि: पश्चाद् दृत्याह —Kāmandaka द्विरुपसर्ग:— पर्याला पुरुषाणा च समर्थि.'—Com 'स प्रभाव. प्रतापश्च यस्य कोशदण्डजम', चतुरुपायसाध्य—The four constituents of उत्साह are दाक्ष्य, अनालस्य, साधनबुद्धि and साध्यासद्धि.

P 102 द्विमर्यादमिवस्थिते—See Manu श्लोक ; फलः—Expound वनस्पतिर्वृक्षस्तु पुष्पतश्चे (यदाक्रमम) यस्य वनस्पति—A tree bearing fruits without flowers Thus Manu—यत्पुष्पा फलवन्तो ये ते वनस्पतयः, स्मृति Here used in the sense of a tree in general भेदतश्च—A department, a division Applies equally to मद and वनस्पति कौशिकत्वात्—Because of his descent from the Kausika family शोभनम्—Good, nice मुखम्—Carries a double sense a rogue and a snake वैशाख—Having shampooed वाणिजपटः—A बहादुरुन्दु वनि छद्म—Who allowed an opportunity to over-confidence ie grown overconfident वनिमानुषम्—Superhuman Expound मानुषम (adjective to वनच) वालस्नात्वम—(पाँदमत्तुकव) Or वनिक्रान्ति मानुष (adj. to बलम) शैव (बहुव्रीहि) वभ्यमिचोद्य—Boldly facing the enemy Derive : वभ्यमिच + यत 'वभ्यमिचाच्च च' इति वत्यय: Three forms are possible from वभ्यमिच in this sense of वलवभिन् (शुद्ध वङ्कनीति), the other two being वभ्यमिच्य and वभ्यमिचीय by adding यत and छ For the form and meaning of वभ्यमिच see note on the word under P 65. वभिवालिन—Aggregating वर्द्धकय—Singly विचिन्वद्भ्य—'विचद्भ्य'—Com. वधु—Meek, loyal वालिवधमान—Considering oneself to be a politician Derive वौसल-मन्+वच (Pa III 2 83) The nasal comes (Pa VI 3, 67) वचा—A test of honesty (from a political standpoint) विचोद्य—Having tested विवि ..चान—Variously disguised वृत्तुच—A spy वविवत—Proud वविधेय—Unruly वभ्यवायवन—Promulgating

P 103 वपटच—An enemy विचोधयन्—Clearing (unlike विचोदय above) उपवन्—Raising वधि यव—Shall amass The use of यत् in वभिवायवन् to showing simultaneity of action with the finite verb goes indirectly to say that those very actions were the means of the accumulation of wealth in question पापट—More wretched The इयसुन् has the force of the comparative here यत्—That

ल, चर्चित चीनान्=उपायान्· साकम्—With चासन्न—Having taken leave of आहूतम्—Invited

शुकनासोपदेशः ।

The piece is taken from Bāṇa Bhaṭṭa's Kādambari Śukanāsa the minister, delivers an address of practical advice to Prince Chandrāpīḍa on the eve of the latter's coronation as heir apparent

P 101 निसर्गं—By nature सामान्यभेदम्—Unlike ordinary तमस् (darkness) which is तमोभेद Similarly construe the rest चाटु ढौक—A fitting expression for an address to a prince l ving in the midst of jewels वयोमद—Old age or assimilation, according as मद means pride or intoxication तिमिर—A wick निमित्त— n eye d sease ca sing blindness. शीतोपचार—A refrigerant मूलमन्त्र—Roots and spells अपनेय —To be removed चर्चन—Smearing अजस्रम्—Always क्षपा—Night वातपित्तश्लेष्मविकार—A morbid state of the three humours viz वात and पित्त and कफ वातपित्तश्लेष्मणां समवाय— Cf चैतन्यं धातवस्तेषां वायुस्त्वत्रातिरेकिणः । तत्रैते समवर्तन्ते किमु यत्र चतुष्टयम् ' जन्मेश्वर—Born rich or rich from birth अतुलित—Unmatched नर देव—Superhuman आयतनम्—Abode समवाय —Union aggregation कालुष्य—Impurity अनुरक्तत—अनुरञ्जित रज —1) Redness (2) love रजस—(1) Dust (2) passion आवर्त—(1) Whirling, (2) delusion मरीचिका—Mirage अव्यक्तप्रकृति —A covert allusion to the Sankhya philosophy पद ... सात्मन —Adjective to हृदय Bhānuchandra understands दुरवस्थ, which does not appear happy आत्मन् means nature' here अनुगत—Imbued, स्वभाव—The same intrinsically The phenomenon attaching to

water is a common experience नैयायिक will explain this as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal, through admixture with a खार्य substance of the extraneous elements that overpowered it दिङ्मूढः —Loss of bearings उन्मार्गं—A wrong path प्रत्यासङ्ग—Over attachment प्रसादं ....ईक्षणानाम्—Cf R III 29 'क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति, अवस्तु .. गुणा—Cf Uttara प्रसन्नमिव मुनिं चित्तं प्रसादं याहि मणिनं मद्या इव'.

P 105 मरुस्थल—Rays कमल्य Impolite 'अप्रणय —'दक्षिणेन कर्णेन यस, उत्तरात—। ए अप्रणय कर्णिल ... कारणम— कर्णिकां दृष्टिदोषाधानाय शङ्खाभरण कर्णे धारण दृति लोकरीति.'— Bhanuchandra कानन .....जनयति—'। मया उद्धृत ये के चित् काव्येषु मुखमण्डनम। मुखस्य मुखत्व पुना स्यादेकेन मरुस्थली & Also Bhartrhari 'काव्येषु मुखवत्.' प्रदोष—Night fall प्रशमहेतु —Qualities गुणवर्ग:, also शय परिणाम Hence the adage — धातुषु क्षीयमाणेषु मन कस्य न क्षायते। पलित—Grey hair सित—Hair As अनुक्त सम्बन्ध प्रदेश—Refers to दोषेकमन कुसुमशर:—Cupid—the god with arrows of flowers. अजेरित —Shattered अकारण .शिक्षयत्व—Neither lineage nor *learning can effect discipline in an illnatured* person अकारण प्रवृत्ति—Construe कारण न प्रवृत्ति For this व्यत्यासवाक्यता Cf Uttara अविज्ञातरति कुर्यात् सौख्येषु अन्यथोक्तानि। मनस्य क्रियति दृश्य यो हि यस्य विषयो जन'. Also Panini's Sutra अपूर्वेण-दृष्टोऽन्यतरोः चन्दन ... अनल —An illustration of the ineffectiveness of lineage Here the कारणगुण coolness (चन्दन being cool) does not get its transmission to the कार्य (अनल) चन्दनप्रभव —Sprung from चन्दन (by concussion) दृष्टान्त .....कारिका—Illustration of the ineffectiveness of learning सङ्घर्षानल —Submarine re For the causal relation between धूम and प्रभव cf Kirata II 34 धृति मुञ्चति धूम वपु प्रथमस्य प्रवह्निकाश्रया। प्रभवह .. .. भवति—Cf दुर्जन: परिहर्तव्यो विद्ययालङ्कृतोऽपि सन्। मणिना भूषित: सर्प. किमसौ न भयङ्कर:। अनुव .....दृष्टत्वम्—Cf R I.

23 अभाङ्गस्य शिवपेर्यिटाच्चा वारङ्गुलनः। सत्य धर्मसेनसोद् पृथक्त्व करना चिन्ता। Also Manu अ सेन वृद्धौ अतनि वेनात्व वनिते शिरः। यो यो पुनाव्यशोयानस्मं देवा स्वर्गं विदुः। वनिशब्दक — An echo श्रवथु—A swelling चर्क—False कल्या येषी—Intent on well-being, here blessed The use is ccnate in sense to आयुष्मत् and such other expressions सुभट—A valiant wart or

P 106 रामम्—The द्वितीया in this and the following, before एवि, is against usage उच्चै. . नसाम—The उच्चनसा of नसों is proverbial Poets however, would oftentimes attribute this उच्चनसा to the imperfections of the master Thus Kalidasa—येन त्रिय सयपेडोपकर्ष स्वभावलोलेत्यथ. वसन्त (R VI 41), and Bharavi—पुनर्प्रयो ग्रम्य यै रिपुम् त्रिनयनं न शोणितस्नव । ललटस्थितेन सम्यगमवधार्य कमु चापसाधयम ' (Kirāta II 41) सन्दान—Fastening पञ्जर —A cage दुर्दिन—Rain अभिजन—Family, noble descent जुन्नक्ष—Hereity चेदग्ध—Cleverness, पुन—Learning अनुकथन—Obeys स्था—Magnificence, चक्ष—A mark (of fortune) दर्शा ति—Recognises गन्धर्वनगर—The phantom appearance of a town in the sky On this Brihatsamhitā— गन्धर्वनगरमुत्पिञ्जनपदावरुद्धमभिवाभासक्रामम् ' दोग्ध्रवन्दमयुद्धामेति भवे ऊप चदे Also, अनवर्णोक्षिप्त ये प्रकाशन पुर पताकोपशोभित। स्थित्वा । पटा कटा मारमनुष्यवाहिना विलम्बपुर, मार यो समन्ता प चाक स्मार—In whom an impetus (सस्कार or वेग) was effected by the rotation in an eddy (आवर्त) caused by the rolling of the Mandara mounted व्यक्तिक्रम—An incident विभ्रम —Folly चक्रवर्त्त—A king गन्धगज—Explained : गन्धप्रधाना गज (आकलयिं-स्याद् मदयदलोभी). A गन्धगज is thus defined यस्य गन्ध समाघ्राय स विष्टन्ति दलिद्विपा । स गन्ध सिन्धुर पादुर्पसंधेयमाचक्षम ।—Palakapya अधि सति— Dwells on the blades of swords, i e, is won by that means ऊप ना—Full of mis- trust समुच्छिन्नम्—Fully developed. मूल—Stock and root कोशदण्डम्—(1) Treasury and territory,

(2) a cluster of buds उच्छ्राय—Height (both literal and figurative) प्रच्छन्नत्व—Low spirited दुरन्तो क्षय—The non-alliance of learning and wealth is a common theme with our poets Cf Vikrama पात्रत्रिरोधिन्येरेकत्रस्मादुर्लभम् । महत्तोमरत्नमूर्ध्वगेऽस्य सदा समाम । Also R VI. 29 निसर्गसिद्धा स्वदनेकसत्यमस्मिन्दुय गोभन सारस्वतो च ।

P 107 उदात्तसत्व—High souled अनिमित्त—An ill-omen अभिजात—High born उष्मन्—Heat (both literal and figurative) आढ्यम—उदय (अलब्ध च लब्धोदयान्) भाव. . न च यावि—Which means predominance of water in her constitution and hence unsusceptibility to तृष्णा (thirst) or want of water ईप्सितार्थ—ईप्सितार्थ and क्षितस्य उपचय —Increase यदुप यावि—For अमृत too was churned out of the same ocean For the meaning of उद्ध ता उदोदधेः see note on मोदयँ under p 51 कटुक ..क्ष—Bitter in taste and effect क्षिपद्—Body and mar व्याध . मृगयासु—For मृगः being allured by songs of कुरङ्गमानङ्गपनङ्गलोभनङ्गा इमाः उत्सवि इव उच्चः परामर्श—Obliteration क्षिप .या—A love couch धन्वर्त—The eaves of a house क्षिप्रया—A river ग्राह—A shark श्वापानभूमि—A wasteful ground क्षिपधनु—The bow of worldly enjoyment. हो—A cave आशीविष—A serpent उच्चारण—Dispersion आहार—Speech उच्च ..गगन—A faulty construction, the elements of the वाक्य being hardly consistent वच्च ' वारण—For the disapperance of flamingoes during the rains see note on sl. 19, p 4 क्षिप्त...भूमि —Spreading ground क्षिप्तोटज —A tamasa वक्षारम्भ—Prologue वच्च..भासम—A defective construction, similar to वत्स . रावास above, उपगूढ —Embraced क्षिप्तहस्त—Deceived

P 108 क्षिप्तम—Certainly चार्वेक्ष्य—A painting वस्कोटं —Camel क्षिपति स्थान—Imposes upon or deceives The same as क्षिपन्तमनै above क्षिप्त . क्षन्ति—Are embarrassed दाक्षिण्य—Sin

cerity, generosity सम्मार्जनी—A broom उष्णीष—A turban, a diadem उपलब्धि मारणम्—Based on the fact that जरा makes its first appearance on the head in the shape of grey hair Cf B XII 2 ते कर्णमूलमासाद्य रागे यो मंत्रयसीति। केशोपलब्धेप्राप्त पंचमल्लक्ष्यमा जरा। धारण—An umbrella निमज्जयते—Are drowned साधुवाद—Approbation, applause पल्लव—Hem, border धारणध्वंस—Is obliterated See धारणं above धनुनि—A bird खद्योत—A glowworm, a firefly कण—A particle जात्यभिमान—Pride विस्मरणजन्मान —Forgetting their birth (equally humble with others, the wealth having come later,—not a universal case) दोषोद्रेक धातव—The दोष when taken with दुष्टरुधिर (diseased blood) will mean the three दुष्टs of वायु, पित्त and कफ. रागवश—Influence of desire पञ्च अ —Here only the ज्ञानेन्द्रियs are meant Including the कर्मेन्द्रियs and the mind (which is both a ज्ञानेन्द्रिय and a कर्मेन्द्रिय), the number would be eleven चपलनि ..तया—Restless by nature as it is बल्या —Having found scope भूतै.—By evil spirits पक्वधाना—Being boiled तिर्यक्—Tortuously पङ्गवः—Lame persons

P 109 सप्तपर्णवट—A tree with heptaparted leaves Hence the name कुसुम...विकारै —कुसुम when construed with kings would mean 'the eye' आसन्नमरणत्व —Whose death is imminent सर्पदष्टा —Bitten by a deadly snake जानुप—Made of lac Derive जतु+मय् ('जतुकृतुभ्यः कुक् दसि पुणामन) मदमानजन्म—(1) Stupefaction from great pride, (2) a tying post of great size. कलत्रवत—With one who is विवर्णच्छवि would mean 'yellow' पान—(1) Drink, (2) whetting पापेक्षिणः—For the idea as construed with kings cf पोता जलमुज्झन्त्य विपरीतो यथाक्रमः। जन्मस्य हर्षाणि बोधयन्यः प्राणे-क्षिणुज्यते। मारणार्थ—Causal of मृ to fall' The root is reduced to मार् before a सार्वधातुक प्रत्यय cf also "हेतवः— दूतेरविक्षिप्तेषाणामकारे कुसुमोदयः। कम्पप्रहर्षयोर्वं ध्वं मयोत्पात विधु-र्धुधाः॥' कीर्ति...भूतय:—भूति = Prosperity and rebes से मरिच—

One affected by myopia (निंमिरा) प्रेतपटह—A funeral drum अक्षा-
पाटक—अक्षस्थलस्था सुपोषान स्तेय गुर्वङ्गनागम' । अक्षांस्ति पातयन्त्याशु
सप्तरात्रादि नैः सह ॥'—Manu XI 55 अनुष्ठितक्षम—Day by
day आध्मात—Inflated तदवस्था—Thus conditioned
Expound सा अवस्था येषां ते. अन्न—A vice लक्ष्य—A target
वल्मीक—An anthill निर्मिस—Flesh काष्ठानवस्थिनीकङ्क—Egos are
proverbially the most cunning among birds Thus we
have expressions like अहमहमन् अहमहमिका &c. The expression
काष्ठानवस्थिनी, which means here a pond in the shape of
an assembly recalls to the mind the artificial सभिनी in
Yudhisthira's सभा तस्या सभाया सभिनीं चकारादित्यमा यः ।'
—Mahabharata, अपरापणेयत्वम—The state of not being led
by others (अपर°=न पर°) For the use of मूढः परप्रत्ययनेय-
बुद्धिः—Malavika अधिक्षेपत्व—The state of not being a
क्षिप्तमुख or a master who will chastise his servants when
erring स्वच्छन्दता—Wilfulness, महाहस्तता—Figurousness
मानता—Levity अभिधेयस्य—On this we have—'निर्विशेष यदा
राज्ञा सम सर्वेषु दर्शने । तदोत्साहसमर्थानामुत्साहः परिहीयते ॥'

P 110 अर्थसंगत—Expound: अर्थस्य धर्मो देवम.
The सामान्य 'अन्' is prescribed by the rule धर्मादनिच्
केवलात् महेवनम—देवत here means divinity' and not, what it
ordinarily means, a god.' आत्मानम'—See note on sl. 35, p 8.
चेष्टा—Demeanour अनुभाव—Dignity अनुयोजिन—A dependent.
देवतात्वारोपय—देवता here means divinity (देवत्व) and not 'a
deity. अवद्भूत—Unreal अन्तः...सम्भावयन्ती—That is, think
themselves विष्णु himself, the other two arms being invisible,
स्वयम्...मन्यते—That is, take themselves to be fire, the third
eye being concealed under the skin. संविभाग—Participation.
अर्थस्य ~सुखम्—A बहुव्रीहि The idiom would, require
प्रथमा here विष्णुत्वम—Derive विष्णुत्व from विष्णु + अण् ।—
'विष्णोः अनुञ्नेषु'—P VII. 1 36 सर्वि...भाव—अनुर्धी by क्रुधद्रुहेर्ष्यासू
यसंज्ञानां धर्मिणि कोपः P. I. 4 37 विसवादिने See note above सर्वन्ति-
So अनम् अनुरुद्ध व । कार्तिनेयम्—See note on sl. 39, p 40.

वर्धदेवस—The same as वर्धदेवता—a tutelary deity शास्त्रवद—Proper विधान—Fitness कौटिल्य—A treatise on statecraft by कौटिल्य or चाणक्य वंचकत्व—Black art धूर्तपन—A priest यतु ... स्वार्थ—Deceiving others

P 111 भक्तिभाव—Devotion राजधर्मत्व—The policy of administration खण्डश्यन्ते Are reproved भक्षयन्ति—Are devoured वृक—A wolf कामम—Granted that, मया—क्वार्थ—Given education मत्त ... न Light hearted and unenlightened, which you are neither, being प्रकृतेश्च धीर' and विद्या · स्मात् 'इदमेव च—For this (the following) reason also For this adverbial use of इदम of Uttara —इदमथपरोक्षयो· र्व्रत्वप्रत्यय स्मृत । उद्दाम—Derive · यद्+म धूम—The base is धुर यणादेश—The 7 द्वीप are जम्बु प्लक्ष,शाल्मल,कुश क्रौञ्च, and पुष्कर, each measuring double the area of its next preceding to the nearest approximation The cosmology (f the earth as conceived by the ancients, may be represented by a set of seven concentric circles, the inmost being the जम्बुद्वीप and the six annuli beginning with the nearest to the centre, the six remaining द्वीप in order, where the circumferences will represent the seas surrounding these द्वीप or insular continents विधापय—'विधाग्रहो से ' स्वार्थेणयन्तस्य च तत्वादुत—A causal, र् being optionally changed into र. विधादेश —Of absolute command

महाश्वेता-वृत्तान्तः

This is a second piece from the Kādambari, Mahāśvetā, धन्यर्थं Princess, recounts her life to Prince Chandrapida

निर्घृण—cruel कल्पान्तानिलविक्षेपम्.—See note on the term under p 105 त्रिदशवर्त्मन्—Heaven, the abode of the gods

व्युत्पत्तिः—The origin of the word is thus given in the Rāmāyaṇa अद्भ्य एवेमं जगदादौ ब्रह्मात्मसाद् व्यदधात्। उत्पत्तुमेनमुद्यतमेवं सम्भावयन्ति ॥ कन्यका —Damsels कमलयोनि—Brahmā the lotus-born ह्रादिनी—Lightning. मकरकेतु —Cupid the shark-bannered. मूर्तिः—A feminine gender here वन्यत्व &c —A parenthetical sentence from दक्षस्य to वसुधतु. एकत्र —In all. सवेद—The force of सह is exclusiveness (अन्योन्यसहचर्येण) here The uses are thus given : अर्थोगमन्वयोयश्च-अन्यत्राप्योगमेत्र च। व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥ तपस्विन—Enhanced मसि—A ray of light मेचकित—Made dark blue.

P. 113. भारतवर्षान्त—उत्तर वत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव द दक्षिण। वर्षं तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥ भारतवर्ष, as the ancients, is a part of जम्बुद्वीप, one of the seven द्वीपs comprising the earth For details see note on जम्बुद्वीप under page 111. विशेषक—For the form and meaning of this word see note on विषय, sl 78 p 16 वर्षपर्वत: —A range of mountains dividing one वर्ष or continent from another. The वर्षपर्वतs are seven in number' "हिमवन् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च। नीलः श्वेतः शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः" Hārāvali. मलानोक्ति —Rhetoricians would take objection to the use. With them either मह or some such expression as पत्यावनि or मोक्षीपति would be the right form क्षोदक्षमम्— See note on , क्षोदक्षम, and-r p. 51 विलयन्त्र नन्नुसार— Bhānuchandra reads विलयन्त्र and renders it by यन्त्र पञ्चवान —White मन्दाकिनीमिव क्षोदक्षमम्.—See note on सरितां पत्युः Sl 45. p 10 अन्यत्वप्रत्ये:—The addition of अन्य is necessary, भार्या being feminine and hence unsuitable for the idea of a husband. सदृशसम्भाव—Cf. R IV 85 'अथिनमुपपन्नेयं क्षौद्रे मेघमुक्तं जलमिव-नुखं मधुकरव्रातेर्णा। इति सपदि गवोत्पक्ष्म-क्ष्मेराः पपुरुकटु नृपाज्ञामेकदा यं विसस्रुः' विलिखन्ति पुरन्ध्र लिखे— i e the chief queen. अन्त पुर by अन्तःपुर means the inmates thereof, i. e queens. योजयन्—To be construed with मोः.

अकेत—This precludes not only other daughters, but sons as well She was the only child—a daughter अनवद्यनग्नी—This obviously refers to the state previous to the daughter's birth An instance of what भरतसेन would call a वाग्यत्न The derivative meaning of an अवद्य is a दोष or अपराध, which applies equally to the son and the daughter दशमेऽहनि—Thus Manu II 30 नाग्नेयं दशमात् तु द्वादशात् वाप्य कारयेत् । पद्मावैवस्त—For she was literally white in complexion

P 114 मधुमास—The month of chaitra अभिमुकुल—The अभिसरण precluding the blooming of मुकुल by day is overruled here by the peculiar condition of the place अम्बक ,अक्षि—The images of Śiva भुग्न—Bent परभृत—कोकिल so called because nursed by other birds (crows) लोधवा—An avenue हेलालोलक—A swing, अन्यभृतिका—Rivalry अनाघ्रातपूर्वम—Expound : पूर्वमाघ्रातः आघ्रातपूर्वः, then अज्ञ मुकुलित—मुकुल (a denominative from मुकुल+क्विप्)+क्त, and not मुकुल+इतच

P 115 कौतुक.....हंसानि—Disjoin : कौतुकसखा वाग्विलास .....हंसानि कौतुकसखा explains the increase of the jingling The swans were attracted because they took the sound for that of their own species हुताशन—Fire, the consumer of oblations (हुत) हुतभोजन—Turned into fuel (हुतभ), i.e burnt हुतवहा—Of the same age, A हुतभोजि Expound : समान वयो यस्य सैव, where the change of समान into स is by P VI, 3 85 'उपोत्तिष्ठतेपो'—'कर्णोत्पलनियोजनाम्—The use of कर्ण with उत्पल which itself means an ear ornament finds justification in the following : कर्णोत्पलसहादिष्टे कर्णोत्पलस्य निमित्तस्य सदृशगुणाश्रितोपचारेण विषयेतत्समर्पणम् इति वचनात्—Simile, poetically, is white कृत्तिका .. कार्तिकीम्—The कृत्तिका is a constellation of six stars अकृतपूर्वा—For the peculiarity of the compound see note on अनाघ्रातपूर्वम् under P 114 कुसुमसज्जातीम्

—From the qualifications it appears that the मञ्जरी was white सभा(—A bevy मुनि ..मय —Disguised as an ascetic मन्थे ब ...कारत्वम्—The conception of the moon and the lotus as products of earlier practice means their inferiority to his face Compare with this Dandin's description of a parallel case, कलानाथं सकला विधाय नूनं मया पुण्यवता विनिर्मिता। नो चेदस्य पुरैवेक्षविधिर्मनोनिपुणो यदि स्यादहं तस्यमानलावण्यमन्या सदृशं किं न कुर्याम्।—Daśakumara कलायत्—The moon. शुक्लपक्ष—The dark fortnight समलयः—Raja. यदु —श्लोक—, By the principle यद्वैकस्मिंकर्मन सहत्व यत्तद्वदुपयाति।

P 116 आनम्र—Juice सङ्कल्पितैः ..निमेषैश्च—Without wakings forgotten along with the breath, 'forgotten' in the latter case meaning 'suspended in their work' For a similar use of सह cf. Daśakumāra, सह विनम्रावनतिमनङ्गेन कारुण्यं कुमारी दर्शयं। सस्पृहम्—Wistfully Qualifies अनोक्षयम्. ईक्षमाणा —Wishing. मनोभव—Cupid, the mind-born अर्थिनाम्—Distinguish अर्थिन् from अर्थवत्, the former meaning 'a supplicant' and the latter 'rich' or 'significant.' अस्थाने—Improper For a similar use cf. Kumara विषयेष्वपि सत्यर्थे स्वदं हेतुमसाम्यवत्। आचाना—Derive. आ+आनश् (आ in समन्तात्) वशमनसो करणानाम्—Having no control over the senses करणानाम्—'अधीगर्थदयेशाम' इति कर्मणि षष्ठी The word करण in this sense well appears in the word अन्तःकरण (the inner sense, the mind) स्तम्भिता—Stupefied. लिखिता—Painted. वल्कीर्णा—Carved संयता—Fettered. अवष्टम्भ —Stupor अतीन्द्रिय Super-sensible पुरारातयना—A बहुव्रीहि (धनुषश्च प्रत्यञ्चा). आत्मानम्—आत्मन् is not a सर्वनाम and so अवष्टब्धा; आदि ..ना—Formed into a line अनङ्गस्य—Cupid निशित—Sharp आकृति—The delicate frame (यष्टि a creeper). निर्याता—Came out अगात् is the भूत of इण्. अयोगतः...राग —राग is used in a double sense (redness and love) here The coincidence of its disappearance from the feet and appearance in the heart is the basis of the conception

P 117 अधिक'—Concern अनुचित—Unbecoming. कु—कु—See note on the use under sl 73, p 45 आय—The base of आयम् (a repository) आकरजन—The commonfolk न कुल .. मया—And so happier than I who could neither give up modesty nor turn mad कामो हि गुणानाम—Here 'spring' and 'virtues of the object of love लाघव—Levity, चटुलकोपा—See note on सुलभकोप under p 42 कृत्वा=मत्वा (धातूनामनेकार्थत्वात्) संहत्य कट—Disjoin : अनु कट (=समाकट) अदृष्टम .. भावस्य—Cf कामो हि गुणानाम above भियमाख्या—Predestination.

P. 118. अक्ष्णः—अक्ष in the shape of counting prayers, which she पक्ष्मलाक्षी failed to perform The use of पौण्डरीक पक्ष्मलाक्षि त्वम —The idea is that the white of her eye shedding lustre brow turned the forest into a tract teeming with white lotuses while the blue of the eye shooting blue rays up made the whole atmosphere look covered with blue lotuses अवसर—Opportunity किमपि जातः—किमपि कथं "मज्जति—Another parenthetical sentence See note under p 112 मुनिपुरे—No समाधार, समाधार being employed when there is a natural antipathy (यत्र च विरोधः प्राकरणिक.—P II 4 9)

P 119 सर्वविरुद्धम—For all luxuries as such are prohibited for a ब्रह्मचारिन् as in Manu II 177—जैपिन्यपु मासस्य गन्धं माल्य रसान क्षियः। अनुव्रतः=सन् । e सक्तः For the peculiar use of the क्रियमाण see note on के पौण्डरीक under p 64. प्रसीद—An elliptic use corresponding to the English 'please'. दयम् .. दुर्विनीतता— The goddess own eagerness to serve is transferred to the मज्जतो दुर्विनीत—Wayward प्रसाद .. मह —Compliance with her request. कर्ण ..भा—Was turned into an ear ornament (कर्णपूर) .. कृत स्थैर्यम—In full सामकरोत्—Placed it See note on कृत्य under p 117 .. स्थोयसे—पचेटे आपे ३ प., आदत्त .....चापेन—चापेन is the reading in the existing editions .. अवप्राप्त एव—Even before it reached For the force of एव see note on मनेव under p 113

P 120 बन्धानिव—Fettered अधिसा ..लोचनम्—Adjective to बद्धमानोम् A prospective use, for this was the case after it had been turned into a बद्धमाण बत्य ..करे—That being the state of things अवस्था—Circumstance (here) भर्तृदारिका—A princess (lit. a daughter of the lord) अस्या...सि—Is drawing near नवग्रहा—Newly caught लावण्या.....मानाम—Expound लावण्यमय अमृतसिन्ध, तदेव पङ्कः तस्मिन् मग्नाम् सौभाग्य.. स्थूलाम—Expound : सौभाग्यमेव मुक्ताः (thread) तेन स्थूलाम्. The root in स्थूलाम is सिव्र 'to sew' धैर्यस्खलितम—Loss of firmness क्षुण्ण—Trodden उपप्लव—Disturbance अनुशासन—Admonition निरपकारक:—A बहुव्रीहि with उपकार (not उपकारक) for the second member.

P 121 अकृत्रिमरुषि—For there was no real anger. मुखेन्दु ग—An उपमितसमास but a कर्मक उपमानपूर्वपदीय. निम्न—A river, प्रतीपम—Against the current An अश्लीलभाव क्षेत्रम —Qualifies अनिष्ठम् पुरोभागदम्—पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात्क पुरोभागदम'—Bhanuchandra द्वारा—By the principle known as the हेतुवीप्सायक or the आक्षेपविनोदक न्याय, the word can be construed with either the preceding or the following expression

P 133 प्रसाधिका—Ornament अकृत्रिमता—Because that (i e तपश्चर्या) was dear to him तपश्चर्यायामपि—'अधिकृत्य कृतिकृत्ये निराकरोति'—Bhanuchandra व्याख्या—Expound : मम (subjective) होत्या (i e for मौनव्रत) दर्शितमौनव्रता—The मौन was really due to her pensiveness मम.....पाता —A हेतुगर्भ विशेषण Her पक्षपात for him was the cause of the following ascriptions मुनि .....राम—The idea here is not that मुनिवेष was worn with her before and only now assumed अवास्य it, but that अवास्यता had all along been there and now she only found the secret of it Similar should be the construction with the rest in the sentence मदास्य द्वयम्—Expound स आस्यं यस्य सतथा. दृश्यस्य—Should be construed with all the पदात्त पदs अमलिनो—The lotus

plant (a course with flowers) The sun and the lotus are poetically conceived as lovers सायरसंसेय—Alludes to the flowtide जीवि.. णो—A talisman preventing the up going (departure) of life पत्थुत.....पय(—The idea is suggested by the expression सयंमअ-या as also by the feminine gender. A रहसखी would similarly stoop to the ear and whisper love matters सयं .. णाहि—Acting like an ear-drop A denominative from सयं+रसाइ कडकि.....सका—The सयडिअ-त्थ was contributed to by both the -सखी and the वेलाअ दिणोवाइ—Optional for दिणोवासाअ. खिप्पदि—Somewhat late रहस—Keeping (i e evading or avoiding)

P 123 सयलहि—For the use of सयल in the singular, see note on सयल under p 47 सयलिअ—This shows the vast number of the सयल princes that owed allegiance to him and also the frequency of their homage सयलचिंतामं—The manner of a supplicant अविसआविणो—Unbelying For the face is an index of the mind, सयाकहिअम्मि मुहा सयलि आयसाहे—Ex- pound आअस्स भाव॰ सामान्ये नपुंसक॰. करोसि मे सयलम्—See note on कस्या under p 117 कलअ—See विअड्ढम्—Confidingly अनु- सयलम्—The अनुसय here is the communication of the आदेश referred to in the preceding sentence सय जण.—See note on the expression, sl 40. p 41 सयलअ—See note on the word under p 106 सकहेइ—A part The compound should be treated as a विस्वसमास of the अलुक kind सयलिः—A piece

P 124 सयं . वेअ—Permeation into the whole body सयल स्व—A love spell आयंस—A verse in the आर्या metre The metre is thus defined 'यस्याः पादे प्रथमे हृदय मात्रात्रयं तथैवेदं। सयलदय द्वितीये चतुर्थके सयलदय सार्या स'—Srutabodha. विसहिअदा—White as a lotus stalk Qualifies both °लया and स्वया मारसहअस्स—Cupid the mind born, सय सय—The मुखालया

by its own intrinsic merit cannot attract the दृष्ट, but only through its resemblance to a विद्वन्मन, धनदा—By this viz the चाटु or the billet-doux in the चारु metre referred to above पनष्टपन्थानं—Of one who has lost his way बहुकिण्ण —बहुल is a term for the dark half of a month See बहुलपक्ष p 115 उच्छित्ति—Incision चित्रिका—The magician's brush लोका .. त्रिद्या—The Epicurean doctrine दुरा क्रिया—Mesmerism कपोलपो —पक्षच्छेदे ७ मो. The same is the case with भङ्गपु. See note on भङ्गुलाप्, sl 88, P 16 सोपहसम—With complaisance कालम—अत्यन्तसयोगे दा

P 125 हृदयेन—हृदयेँ २ या. पपा—A cascade मधुकारपिबु—All the existing editions read *पिबोपु which can seek defence only in the bye rule सप्तमान्तविधेरनित्यत्वान्निषेधे । The main rule 'सप्तम्यन्त' would necessitate the समासान्त क' giving the form *पिबाप्. दारीकृत दुपक्षेपु—The couples parted with their hearts following their mates which is described poetically as being transmitted through the hollow of the common lotus they swallowed at parting विय पु—Parting यथानुकालम—An यथायोगवृत्ति See note on the word, sl 31, p 25 स्थान शेषम—Cf Śakuntala I 'अनुग्रह स्वन् मुनिसत्तमां सहसा विनयेन य क्रियतः । स्थानादनुच्चलयति यस्तव पुत्र पतिनिषूनः ।' तदागमन—तद् refers to दुपक्षेपु कञ्चुकिन्—A chamberlain सन्ध्या "समम—Which is possible on the कल्या चतुर्दशी morning

P. 126 चप्रतिघानावरम—With nothing to intervene, bare, uncovered विवित्रविद्यावा—Expound · विदितः प्रसिद्धावा यद्वा (and not यद्वाः) चभिधेयविषय—Range of speech (चभिधेय the thing to be said) चपवन्न—Illusion उताहो —Or चाहोस्विन्—Or विरुत्वना—Irony of fate चस्ति—An introductory particle similar to the English 'there' मन्यु—Anger कुसुमाचचय—For the form चचय see note on the word under p 41 चमनम्—A मुनि form विटवा यद.—Concealing myself behind a bush (विटव=the body)

P 127 दयम्—दयमानसंतोषे च या दुःखान—Distressed, खिलत—Ashamed कर्षितम्—Hurt (to life) न खि ..... खिदा—'दुः कृच्छ्रे दुःखनाशे च' and Vāsana—'समाप्तनिषेध' निर्वर्तने हो तनिषेधो कर्तोचित—Evil (कशुभ) दयत—Dead निदाघ—Summer क्षितिमत्—Thinness Derive क्षय + इमनिच् मदा-मुनाधिष्ठितम्—'मदामुनानि योगानां.'—Bhānuchandra Contrast with this sense what it has in the following—न योग खिटपे नूनं मदामुनसमाधिका। मया हि सर्वं सन्यासनं परार्थे सफलं मुतम् ॥—R .I 29 परां कोटिम—The highest pitch

P 128 वेपमान—Trembling चिरस्योकारम्—For the long see note on sl 76, p 46 सकस्मात्—All of a sudden स्पृहणीय—Enviable इतर—An ordinary person उभयम्—This with the other two—चक्षिमपर्यय and इन्द्रियम्—are to be construed with सन्त्यजेन as the agent In चक्षिमपर्यय the समादेश is accounted for by the rule स्थपि सयुपूर्वस्य (P VI 4 56) सक्षिमेव पार्थं—That पुण्डरीक was खिसासनोपविष्ट we know from the original For the meaning of सक in एकपार्थं refer to the lexicon : एकोऽन्यार्थे प्रधाने च सदृशे केवले सखा। स भागे समानेऽपि संख्याजाश्च सयुक्तसे ॥ सपत्नासाधणं चापम्—Expound सकणमात्र as सकर्णं यावत् See note on स समासे under p 127 स्वच्छा . स्फाटम्—Antaratna's मुक्तावली The सयुक्त as used here must be white to correspond with तारा The propriety of सम which implies a multitude must be sought in the implied duality of the eyes सुपुत्र—A सयु-क्ति with पुत्रय changed into पुत्र by P V 4 150—सुपुत्रदुपुत्रो खिसमिचेतः ; रहस्य—A secret

P 129 मन्मथसनकेन—For the use of सक see note on सकखिये under p 57 स सनु .शतिपर्वणि—For the idea of Nīti-śataka—स्वयं आलवालसलकुभिरसौ रे पु समुज्जृम्भते छेत्तु वज्रमणि खिरीषकुसुमप्रान्तेन सन्नह्यते । माधुर्यं मधुबिन्दुना रचयितु क्षाराम्बुधेरीहते मर्तुं वाञ्छति यः खलान् पथि सतां सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ॥ and Śakuntala—दुष्टं खिनात्याजनमेवाहर सयुक्तसवर्मं साधयितुं य कक्षति । ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥

निस्तिंश—A sword वलमुरुते—Embraces The root is मुच् which lengthens its penultimate before a सार्वधातुक or conjugational termination कथमसर्वं—A निपातनसिद्ध of the अविपक्ष kind. पक्ष्मन्—An eyelash आयोजित.—Expand: आयत्यां (आनुकूल्यप्रेप्सायां) क्रिय यत्न. सुख परत्र—Thus in English 'Easier said than done' दमन्—Se यन्तु वशदम—Control of the , self. विवेकख्यान—Discrimination, , वलनिमा—वलम here may be taken either as a प्रकारान्त पदांश (as in वलसाय) or as an ordinary अकारान्त शब्द (as in वलशाली, वलशिखर &c)

P 130 पच्यन्ते—Are being boiled उत्तप्यन्ते—Is being decocted पाचनकालम्—Expound : पाचु काले यस्य । चरितमूर्मि—Climax कथमसि—Resolved कषाय—Fragrant कुमुद लालि—See note on वलिनकुमुद" under p ,114 चन्द्रवदिदंविवाद्—This is no instance of what, a rhetorician would class under हेतुविरोध, for the पद्य containing the चन्द्रन to मलय holds only for आपातपर्य while here we are concerned with the निष्पत्तिपर्य which is peculiarly suited to all kinds of growth ललाटिका—A , mark on the forehead

P 131 चरमार्थ—Adjacent क्रोड · मङ्गलेन—For a similar expression of Śakuntala I—क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो मतयोऽपि ममनविनेा अत्र । परिदानविपर्ययेण सुखं परमोहेन न एतरा वम' । दुरुपपाद—Difficult to achieve यद्यसौ रोचते—Translate : If he likes it कुमुदिवधि.. भवति—' मत्कार्यकारित्वाद्दत्तवरस्य चन्द्रस्य । सदुत्तम—"चन्द्रोदयकरायते मलयजो जड स्फुलिङ्गायते मार्दवं दूषिकरायते मदुगतिर्वीतोऽपि वज्रायते ।' इति । ' Bhānuchandra कर्मलिन्यवि ..इत्यत्र—" अधिकरायक रिस्वात्सुंदरस्वान्ना अधिकारस्यम् । सदुत्तम—कानपे पंसमतो सह वध्वा। पार्श्वनी विरहिणा विहगेन । मोहरे न किंचा विरहमे दुःखित मानसि सर्वमसह्यम ।' इति "—Bhānuchandra निशादि ..एवि— निपतना इत्यत्र कार्यकारित्वात्स्य : । यथ —चित्रन्यस्तादपि विरहाद्धोरमाशे। निपतति कि मद् दुपस्त्वभिरणे साहस भाव मस्या. ।'

दति ।"—Bhāuvchandra अन्यकारमनुपतंसे—"" अन्यकारकार्यकारि-
स्व सदूपतां भवतीत्यर्थः । यथा—ज्यारिछा यथामलतामुपेत्यथम् ।'
दति ।"—Bhāou छापादि ..लिखते—"अत्र पनीयाधेःमाणे छादेशा-
दस्याद लिखेलित्यभिप्रेत्यदत्तम् । तदुक्तम—'यानोक्तस्लिमिरायते
लिपिलयामाणोऽपि भागवते छा दत्त प्रमदालिवेगसमये किं लिं न
दु.खापने ।' दति ।"—Bhāou सदिदेवि ..यदति— "अत्र सदिल
दस्योकत्याद्विरुद्ध लिखय नत्र लिखेलाप्रस्थानमदि अन्यकन्यलित्य-
भिसन्धि.' —Bhāou जातादि · यदति—'जरावा अपि सत्कार्यकारित्वात्त-
दनुपालित्यलिखर्थः"—Bhāou का दिशे नल्लयम्—The द्वितीया means
अत्यन्तसंयोग here Hence its retention in the Passive Cf
छमां का न प्रवेष्टव्यम् The change into यमा is also, option-
ally allowed, as in the example कालः खलिवत् पचीत्यताम्

P 132 अवष्टम्भ—Course of action उच्छ्वास—A
breath पूरयति = पूरयिष्यति 'अत्तमानसामोऽत्रे दर्शमानवद् वा' दति
अविष्यदर्थे सद् दृष्टव्य—Shameful अवसरालम्—Expound like
पालस्कापर p 130 भवती—Feminine of भवत् (a सर्वनाम
derived from इदमदृ) always used in the third person
A polite from of addree not necessarily implying respect
To show respect we add पूज्य or मान्य before it भवत (from
भू + शतृ) will give भवती for its feminine मूक्योम्—Silent
An indeclinable

P 133 सर्षपभरैः—सर्षपन् (b'gness) is formed
from सर्षप + इनि-च similar to कार्षापन् p 127 अनुपतति—
Follows विलया—False पचीदारी—Feminine of पचीदार (a
porter) When पचीदार means a gate', the term for 'a
porter' will be पचीदारिन् with its corresponding feminine पचीदा
रिणी The office of a door keeper was usually entrusted
to women in those days For the long ई in पची see note
on पर्णकार, sl 76 p 48 भवत ..भीत —Expound : भवान्
जनसम्मर्दभयात्माद् भीतः. Afraid of a great crowd of people .
भय...भीरता is characteristic of an ascetic Cf Śākuntala
p 'तपोधनैर्हि भवद्भः पवित्रमिच्छद्भिर्न भवान् प्रलोभ्यो मम्ये

मुखवदपरीतं पद्ममिव' and 'कम्पत्तमिव क्षतः शुचिरयुक्तमिव पयुक्त इव सुप्तम । पद्मभिव स्वेदनिर्जलमिव मुखशोभनमस्ति' । भीत implies a disposition and hence cannot appropriately be connected with any such idea as the detection of the purpose 'दर्शयिष्यामि—Expound : यावा एव दक्षिणा तस्ये एवं ...भव —This is all that I can do (दक्षिणा: = power) दण्ड-वैकलव:—दण्ड, like its English equivalent 'cane', also means, as here, 'a stick' चटचाव—Perfumed powder कृत्राग—Cosmetic किराव—किराव: स्वल्पतनु:'—Bhāna. षण्ढक—A eunuch मूकबधिर—Deaf and dumb कुब्ज &c—The maintenance of these ill favoured folk by light service in the अन्तःपुर is a happy reminiscense of ancient civilization. कादोव—A wood pigeon

P 134 दम्पत्योरिव—For it is the sun's rise that reunites the couple separated at night See note on sl. 31, P 25 बाष्पामुख—दहुख किङ्कर्तव्यमूढा—At a loss what to do मतिविप्लव—Loss of cognition कृच्छ्र—A little पटव्य —Able An indeclinable सामयिक—Proper पाणिग्रहणिक—So केन (पुरुषोत्तमेन) Equivalent to 'marry' इतरथा—The other course, viz of not meeting him प्रथमप्रार्थिन् —A supplicant for the first time. (प्रार्थना = a request) एनः—See ऐरावती—The east (from ऐरावत the presiding deity) मुख—Carries a double meaning (the face' and 'the forepart') शैलेयगौर—शैलेय is white शशी—By शशी दक्षिणः' we have both शशिन and शशभृत् Similar to शशभृती above

P 135 विद्रुम—A coral. रक्तिमन्—See note on रक्तौ under p 134 'दम्पत्योरिव &c.—Instances of the figure called विरोधाभास (a seeming contrast) यस्यचन्द्रात्मिका &c.—यस्य because it was a moon lit night उत्कलिका—'A wave' and 'a love longing' (उत्कण्ठा) मकरकेतन—Cupid the shark-designed The word may also be construed as

an adjective to अद्रिम्, meaning 'characterised by sharks,' in which case we shall have to read the word twice

P 136. विकल्पान्—Alternatives अधि मरे—A मदुमेह. The peculiar effect of moonrise on the अम्बुनिधि, ordinarily called चन्द्रकान्त, is the origin of its den mination after the moon प्रमेदु &c.—The प्रमेदु was due to the scene resembling the rise of clouds or a rainfall आतपात्—Dried. Derive : आ—पचे+क्त पक्व ..अनेन—That is, very fine

P 137. विलोकन—Vacated, deserted. अवघुटन—A veil उपवन—A park उपद्वार—A side door. अभिसरण—An amatory assignation अर—अर in the present context means all through both 'a hand' and 'a ray' स्खलनभयात्—Against the fear of a stumble (both literal and figurative) The meaning is that her passion of love took off *from* her all fear *of* a fall *from* virtue गृह .. पुरुष—That is, her heart with the senses were not in herself, having all been engrossed in him विमानारोप्य—As if it were a vehicle अपि नाम—May I hope that. कच ग्रह—Dragged by the hair, i e by force, प्रतिमूर्ति—That is, an image or reflection as applying to the moon, उद्यानवनान्—Expound उद्यानस्य वनानि च (in the case of the moon) and उद्याने वनवान् (in the case of a lover) Similarly construe पुंश्चलसम following मदनाहत—As a love sick person would do मोक्षदर्शनात्—As an effect of its own influence (when applying to the moon) हेतिः—(1) Is inimical to (as appears in the fading of कमल, (2) hates (because of their exciting character)

P 138 विप्रकर्षात्—Through distance सुभगम्—The more विभोः—Midnight अपगतदाक्षिण्य—दाक्षिण्य is दक्षिण, meaning both 'southerliness' and 'civility' निरवलम्ब—Left without a prop For this sense of अवलम्ब cf. Mahabharata सर्वथा धर्मपुत्रोऽयं धर्मश्चार्थावलम्बकः । इत्येतत्रोक्तवान्

विहि मेवेादधो यथा ' त्वदृते —Without you त्वत् is पञ्चमी here. कं शासम्—Understand जनम् after जम.

P 139 स्मित .पिता—The habit of speaking with a smile Derive स्मितपूर्वाभिभाषिन् (स्मितपूर्वमभिभाषते इति) + तल् शतानि बाण्यानि च—So: बाक्यानि पंसनैः—Qualifies both भाषे and पत्रत्रिवेपैः अवात भाव—A paraphrase of 'पत्रत्रिण' . मानें of the पञ्चबाणसुक, p 52 कुसुमप्र &c—The various flowers were, so to speak, the arrows of Cupid. अति ...प्रमेण—A हेतुगर्भविशेषण So are अतिरभस .. साध्वेण, °अभिहतेन, उत्तालोकितेन उद्भावेण and °भङ्ग कुटेन that follow. उपालभमान—Scolding कृत्रिमत्वनाम—That is, in image इतरेण—So. वलिता टन्तुर—Indented, undulating उत्तालोकन—Supinated

P 140 संयम्य—Having bound. पञ्चबाणप्रय—An expletory word corresponding to English expressions like 'Oh dear!' 'Dear me!' My God! &c used when some evil has befallen पक्षान्त्य ..तया—Through extreme perverseness पराङ्मुखा—पत् is a particle implying belief or reverence It is always used as a prefix, असम्भावनीयम—Impossible as it was A हेतुगर्भ विशेषण व्याहरन्त्या—Uttering निबन्धन—A tie, a cause स्वत्कृते—For your sake A compound

P. 141 कस्मिन् ..रम—Thus Shakespeare, Henry VIII—'When was the hour I, ever contradicted your desire, Or made it not mine too?' कौलीन—A scandal अकीर्त्या—कुपुत्रा —For otherwise she would long have followed a death. The explanation lies in पाणिनि. Cf Kumára IV 9. 'कृते पतिर्वीरसुतेति मत्पिता ददौ च सर्वेति कृतम् । उपायपूर्वं न हि तेन याचितं स्वयं प्रवृत्तः शयनेच्छया रतिः ।' Also ibid. 33 'अथैनमद्भिः पतिपुत्रवत्नया कुमुद्वतीवेष्टितया मयेति सः । प्रपेदे. पतिपुत्रवतां हि तत्पदं हि शिवे शिवेति ।' पाति रक्षति—The root is पा 'to breathe' पाय—Protect. प्रयच्छत—The root is दाप् (not दा) अनुग्रह—In the shape of bringing rest to all beings through sleep.

आवेशवता—Possessed by an evil spirit विलपनता—Different expressions of the same idea प्रलापाक्षरै पेता—Her प्रलापाक्षरs (words of lamentation) कचिरs (hairs), and आभरणs (ornaments) were all weeping with her as it were—the lustres of her teeth, the flowers dropping from the head and the rays of light shooting from the jewels forming respectively their tears अपहृतो—The अपहृति is by 'सहोक्तिश्लिष्ट' (P I 4, 36) For a similar use of परिदेवः क्वचित् सहचरैर्न पदार्थो वर्ण्यते—Nit śatak.

P 142 प्रभवति—उद्भव, so called because of its growing in the प्रभवस्थान. मुखित—Bedaubed अनुलिप्तम—Somewhat peculiarly used in the sense of covered आलम्बनो—Touching or passing the hand on प्रतिपन्नः—The necklace by suggesting the circumstances connected with its transference could well be expected to have acted as a surety of love and hence a stay of hope (for union) for the interim वस्तुस्त्रीप्रार्थनम्—The supplication even in her madness of grief is not void of relevancy at least for believers in ascetic powers वाङ्मात्रम्—Appeared prevailed प्रलपन्त्या—Apont प्रलापाक्षरम्—For there was no end as it seemed of प्रलापाः Similarly construe शिखरायमाणैः and वसुमत्य following दुरारोहम्—Viewed here as mountains owing to their insurmountable character अनुरक्त—For the force of अनु see note on अनुरक्त under p 64

P 143 अतिसाम्—Very bright दुकूल—Silk cloth अन्त—A fringe or border (here) उष्णीष—A turban, a diadem खचित—Covered पत्रलेखा—An ornamental painting विलास—A mass गौराङ्गी—A kind of चन्दन having the smell of lotuses पीन—Plump आकृष्ट—Interested आत्रैस्त. यत्नेन परिकरम्—Girding up the loins. अन्तरितम—Also spelt अन्तर्हितम् and more correctly Literally, what is seen through यवनस्त्रीणां एव—An instance of a

genitive absolute (अनादरे षष्ठी) स्त्री……कातरा—Timid as is natural with a woman Expound. स्त्रीसुलभ वात स्त्रीसुलभाचेन का कातरा भीरुता भयेन—By fear getting the better of sorrow A point of psychology

P 141 अध्यवसाय—A resolve, असम्भावनीयेन—The impossibility obviously lies in the पुनः समागम and not in the अभ्युपगम of it अध्यवसितम्—Resolved upon मुग्धे …… दुष्ट—The idea is not offensive here when the speaker herself is a woman Yet it smacks of the characteristic dowlook with which the womankind are treated दुष्टा…'दुष्ट—Of course she did not think it so then It is natural at the present moment when full sixteen years or more have passed without any indication of the fulfilment of the words. मरीचिका—A mirage कालरात्रि —The night prevailing at the dissolution of the universe

P 145 हत—A past participle (हन् + क्त), हतिनयती—A causal (from हन्) बुद्धस्य…वाक्य—The expression is suggestive of the tenets of Buddhism मन्दपुण्यताम—Otherwise this calamity would not have befallen her अतः…'दोहदम—Hence the Mahabharata : मनसोदुःखमूलं तु सर्वेषामनुजल्पताम् व्याहर्तव्यम्— To dissuade दुर्वचसोऽस्य—दुर्वचस् in general must not be the sense here, for that would involve a distinction from पुंस्, which psychology would not admit. Psychology in that case would rather say 'अपत्यसंदेहस्य. गृहान्—The word गृह, when masculine, is always plural, and means either a house or a wife कृतज्ञताम—Gratitude the trait of a noble soul. Thus Bharavi : XIII 61 'अकृतज्ञैकतसतिः कृतघ्नता।' हन्त…रिक्षम—हन्त is a deprecatory term like कष्टं कष्टं … वर्तिष्ये—We generally do not speak of wife as गृह, as we do of कल and सुत. The use is somewhat unusual

P 146 विश्लेषम—Expound : तिसृणां कन्यानां समाहारः। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया.उपसर्गस्य—कालान्तो। 'धातुवाचनेकार्थत्वात्।'

A short notice of the authors drawn upon in the compilation

KÁLIDÁSA

Very little authentically is known of him beyond his authorship of the well known works—the रघुवंश, the कुमार-सम्भव, the मेघदूत, the अभिज्ञान the विक्रमोर्वशीय and the मालविकाग्निमित्र excluding a few others of minor importance and questionable authenticity Tradition which is gradually being borne out by historical researches represents him as a native of मालव and a coeval of king विक्रमादित्य of उज्जयिनी (*first century B C*), as shown in the oft quoted lines:

धन्वन्तरि. क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु वेतालभट्ट घटकर्परकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

From Kálidása's extensive knowledge of the geography of the country—as evidenced in his works—one would naturally infer that he was much travelled which is further confirmed by the tradition which lays the scene of his death in Ceylon

BHATTA NÁRÁYANA

He is traditionally, one of the five Brahmans who first came from Kanouj to Bengal in response to an invitation from आदिशूर the king to preside at a sacrificial solemnised by him in 732 A D. The only work attributed to him is the वेणीसंहार,

DANDIN

His eminence as a poet may be inferred from the couplet—जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥

Three works are popularly attributed to Dandin यशोनामवन्धो वैदर्भगुणा । अपि दण्डिप्रबन्धानां विभुरेव पुनर्विभुः ॥These three, possibly are the दशकुमारचरित (a romance), the काव्यादर्श (a work on poetics) and the अवन्तिसुन्दरी (a drama).

The styles of these works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age and experience

BÁṆA

He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history From the prefatary verses to his कादम्बरी (a romance) and the introductory part of his हर्षचरित (a biography) we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious वात्स्यायन family, that his father was named चित्रभानु and his mother राज्यदेवी, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village called प्रीतिकूट to the west of the river हिरण्यबाहु (modern सोन), and that हर्षवर्धन, the king of कान्यकुब्ज (7th century A D) was his patron Bāna's eminence as a high class poet is testified to by the couplet—जटाटवी चित्रभित्तौ बाणोच्छिष्टे जगत्त्रयम् । कादम्बरीरसज्ञेषु बाणो बाण इवेति च ॥ A third work— चण्डीशतक and a fourth—मुकुटताडितक- are also attributed to Bāṇa